

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA A 17. SZÁZADBAN

(Magyarországiak politikatudományi disputációi)

P. Szabó Béla

NEMZETI KÖZSZOLGÁLATI EGYETEM
BUDAPEST

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA A 17. SZÁZADBAN

(Magyarországiak politikatudományi disputációi)

Szerző:

P. Szabó Béla

A kézirat lezárásának dátuma:

2018. december 31.

Kiadó:

Nemzeti Köszolgálati Egyetem
Közigazgatási Továbbképzési Intézet
www.uni-nke.hu

Felelős kiadó:

Prof. Dr. Kis Norbert rektorhelyettes
Címe: 1083 Budapest, Üllői út 82.

A kiadvány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú,
„A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” című projekt
keretében készült el és jelent meg.

© P. Szabó Béla, 2020

© Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Közigazgatási Továbbképzési Intézet, 2020

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés
és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem
reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel,
azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

TARTALOM

1. BEVEZETÉS: A KUTATÁSI CÉL	6
Fogalmak	8
Módszertani megfontolások	9
2. A POLITICA KORAÚJKORI TUDOMÁNYA ÉS A NÉMET POLITICA	13
Középkori előzmények – Arisztotelész az egyetemeken	13
A modern politika	15
<i>Az államhatalom megerősödése</i>	15
<i>A vallási egység felbomlása</i>	17
<i>A tudomány forradalma</i>	18
Válaszok	19
<i>Államreazon-elméletek</i>	21
<i>Szuverenitáselméletek</i>	22
A német politica	24
<i>Tacitizmus – Lipsianizmus</i>	28
<i>Politica christiana</i>	33
<i>Neoarisztotelianizmus</i>	35
<i>A természetjog</i>	40
Értékelés a német politikatudományról	41
3. A POLITICA MINT EGYETEMI DISZCIPLÍNA	43
A tanszak fejlődési szakaszai	43
A politica oktatásának célja és haszna	47
A hallgatóság	50
A politica oktatása	52
A politica és a többi egyetemi rokondisziplína	53
A politica és iurisprudentia változatos viszonya	54
4. A POLITICA-DISPUTATIÓK	59
A kora újkori disputatiók-dissertatiók jelensége	59
A politica-disputatiók tudománytörténeti jelentősége	63
<i>A politikai disputatiók időbeli megoszlása</i>	65
<i>A politica disputatiók tanúságtétele</i>	67
<i>A politica-disputatiók egyetemek közötti megoszlása</i>	68

<i>Elnöklő professzorok – politica-műhelyek</i>	69
<i>A szerzőség kérdése</i>	70
<i>A politica-respondensek későbbi sorsa</i>	74
5. A MAGYARORSZÁGI HALLGATÓK POLITICA DISPUTATÓI	75
Respondensek és vitairatok	75
Tematikus súlypontok	81
FÜGGELÉK	86
FELHASZNÁLT IRODALOM	114

1. Bevezetés

A KUTATÁSI CÉL

Akik a társadalomtudomány képviselőiként az utóbbi évtizedekben nyomon követték a magyar politikai és államelméleti gondolkodás kora újkori (16–18. századi) történetének feltárására irányuló – egy-két nagyobb lélegzetű összefoglalásban, sok monográfiában és számtalan részlettanulmányban manifesztálódó – kísérleteket, egy sajátos interdiszciplináris törekvésről értesülhettek egy *Magyar Politikai Könyvtár* gyűjtőnéven tervezett reménybeli könyvsorozat tervéről.¹ A kutatás által figyelembe veendő szövegek „hihetetlen műfaji tarkaságának”² viszonylag jól körvonalazható, de kevésbé ismert és még kevésbé kiaknázott *genus*át adják azok a – korabeli értelemben vett – *politica* területéhez köthető vitairatok, melyeken a 17. századi magyarországi peregrinusok tucatjai nevelődtek. Mint Bene Sándor – máshol – megállapítja: „Sajnos, ez az anyag nem rendelkezik [...] kitűnő bibliográfiai segédlettel, [...] így itt a régebbi és újabb Hungarica-bibliográfiákat [...] bővítő alapkutatásra is szükség van, továbbá nem érdektelen a művek születésével kapcsolatos egyéb körülmények feltárása sem. A disputációkutatás még váratlan és komoly eredményeket hozhat, a legaprólékosabb filológiai munkát igénylő, ugyanakkor az egyik legígéretesebb területe lehet a politikai nyelvek, beszédmódok magyarországi kutatásának.”³

Bene továbbgondolásra ösztönző, alapos elméleti és módszertani megfontolásokba ágyazott – évtizedes múltra visszatekintő – programjában azt is hangsúlyozta, hogy a magyar politikai szövegek korpuszának legfeltűnőbb sajátossága a tiszta elméleti munkák szinte teljes hiánya volt. Mindeddig azonban rejtve maradt, hogy a pragmatikus, propagandisztikus, valamint a probléma- és gyakorlatközpontú írások mögött milyen eszmék és fogalmak húzódhattak meg a korai újkorban. Vizsgálandó az is, hogy ezek közül melyek játszottak szerepet Magyarországon a politikai tudás közvetítésében.⁴

A nyugati politikaelméleti megközelítések gyakorlatorientált recepciójának – hazánkat érintő – vizsgálatai eddig jórészt a magyarországi politikai írók olvasmányaira és az általuk idézett vagy követett szerzők szellemi befolyására koncentráltak. Megállapítható, hogy a csekély számban előforduló, teoretikusnak tekinthető összefoglaló politikai tartalmú művek nálunk a 17. században kevés kivétellel csupán fordítások voltak. Ezekben – és az arányaiban jóval jelentősebb aktuális politikai problémákat felvető és különböző célokat szolgáló, latin nyelvű hazai munkákban – tömegével jelentek meg „nemzetközi toposzok”; újra és újra antik szerzők műveiből vett idézetekhez nyúltak a szerzők, akik mellett a korabeli „modern” írók (Machiavelli, Justus Lipsius, Grotius és mások) gondolatai is helyet kaptak. A kérdéses hazai alkotók könyvtárának vizsgálata, vagy esetleg olvasmányainak áttekintése azt igazolja, hogy még a legeredetibb gondolkodók is sokat merítettek „a gondolatok friss nemzetközi forrásaiból.”⁵

¹ BENE 2005; BENE 2007.

² BENE 2007, 51.

³ BENE 2004, 19–20.

⁴ BENE 2007, 51.

⁵ R. VÁRKONYI 1981, 400–401.

A könyvek és levelek áramlása mellett már jó ideje feltételezések születtek arról, hogy a „friss gondolatok” hazai megjelenésében szerepe lehetett a külföldi egyetemjárás során szerzett tudásnak is. „A magyarországi értelmiség és a politizáló elit több szalon kapcsolódott az új európai diskurzushoz, figyelemmel kísérte az új politikai eszmék és fogalmak megjelenését a nemzet fogalmának átalakulását, új szavak, mint a közérdek és közjó születését, melyekre egyre gyakrabban hivatkoztak a politika fórumain. Ezek közvetítésében a legnagyobb szerepet az egyetemjárók kapták, akik a legmodernebb politikai ismeretekkel tértek haza a 17. század közepétől, mikor már az egyetemeken is teret kapott az új államelméleti irodalom. Hazatérve azonban – a főúri elitet kivéve – már nehezebben tudtak lépést tartani a változásokkal!” – írta a közelmúltban G. Etényi Judit.⁶ De a 17. század politikai gondolkodásával foglalkozva R. Várkonyi Ágnes is arról írt, hogy a korabeli abszolutisztikusnak tekinthető „államelméletben” a hazai gondolkodók nagy hangsúlyt helyeztek az „organizációs feladatokra”, s az államhatalom képviselői legfontosabb feladatának az tekintették, hogy működőképessé tegyék a társadalmat. A politikában olyan „tudományt” láttak, amelyet el kell választani a vallástól, és hangsúlyozni látszottak, hogy az egyének érdekeit is közügynek kell tekinteni. „Érthető, hogy [...] nálunk az államról mint alakítható, igazgatható szerkezetről gondolkodók többnyire a külföldi egyetemeken képzettséget nyert egyháziak és világiak, művelt főurak, polgárok, nemesek, értelmiségiek” voltak.⁷

Az itthon hasznosuló és a politikai gyakorlatot is befolyásoló elméleti tanulmányokról – egyéb források híján – elsősorban azok a vitairatok adhatnak információt, amelyek a hazánkból induló peregrinusok nevét hordozva fennmaradtak. Arra a kérdésre, hogy ezen írásokat mennyire lehet és szabad a hazai politikai gondolkodás részének tekinteni, mindeddig nem született egyértelmű válasz. A tudomány hozzáállása ambivalensnek tekinthető. Míg – ahogyan azt Bene és elődei hozzáállása is mutatja – az irodalomtörténészek érdeklődnek a vitairatok iránt, s többé-kevésbé figyelembe is veszik őket, a politikatudomány történetének kutatói és az államelmélet historikusai szinte tudomást sem vesznek ezekről a szövegekről. A gondosabbak esetleg régi mesterek nyomán a címek szintjén utalnak egyes vitairatokra, de a *disputatiók* tartalma és keletkezésük körülményei⁸ eddig kevés figyelmet kapott a hazai kutatásban. Annak sem jártunk és gondoltunk utána, hogy a *disputánsok* személyesen, későbbi életükben hogyan járulhattak hozzá az egyetemeken szerzett ismeretek hazai elterjesztéséhez.

A sporadikus, az adott vitairat létének konstatálásán alig túlmenő említés szintje azért sem volt jelentősen meghaladható, mert a politikai tárgyú *disputatiók* teljes korpusza eddig nem állt rendelkezésre.

A magyarországi és erdélyi ifjak kora újkori külföldi jogi tanulmányainak feltárása során azonban az elmúlt években lehetővé vált a figyelembe jöhető vitairatok összegyűjtése és katalogizálása. A már a 19. századi bibliográfiákban ismert, az irodalomtörténészek és néha a jogászok által is emlegetett munkák sorát sikerült eddig ismeretlen vitairatokkal kiegészíteni.⁹ A *disputatiók* szövegtöredékei – jelenlegi tudásunk és lehetőségeink szerint – immár rendelkezésre áll.

⁶ ETÉNYI 2002, 28.

⁷ R. VÁRKONYI 1981, 403.

⁸ „A keletkezés mikrokontextusának részletes” feltárása talán itt is fontos lehet. BENE 2007, 51.

⁹ A politikai *disputatiók*kal való foglalkozás a 16–18. században külföldet járt magyarországi joghallgatókkal kapcsolatos hosszúra nyúlt prozopográfiai kutatásaink egyik „mellékszálának” tekinthető. Az elsősorban a magyarországi jogi tanulmányaira és jogi vitatkozásaira koncentráló munkálatok eredményeképp már megjelent egy *disputatio-dissertatio* jegyzék, melyben a szoros tematikus és perszónális összefüggések miatt több *politica*-vitatkozás is hivatkozást nyert. Vö. SZABÓ 1993.

Az alábbiakban a szövegtudomány feldolgozására tett első kísérletként bizonyos elméleti és módszertani megfontolások után – nagyobb kontextusba helyezendő a hazai hallgatók által megvédett vitairatok mondanivalóját – a német egyetemi politikaelmélet (*politica*) legfőbb gondolati folyamait vázoljuk fel. Mivel ezek a vázlatban megjelenő elméletek – természetesen az európai politikai eszméktől nem függetlenül – a német protestáns egyetemek *politica*oktatásához kapcsolódva alakultak ki, kísérletet teszünk a *politica* mint egyetemi diszciplína egyes sajátosságainak, szinoptikus jellegének és – elsősorban – a jogtanulással és a jogi diszciplínákkal való kapcsolatának felvillantására. Ehhez kapcsolódóan nagyobb teret kap a *disputatio* mint „irodalmi műfaj” néhány általános jellegzetességének bemutatása. E fejezetben belül különös figyelmet szentelünk a német szaktudomány legújabb eredményeinek. Végül – bizonyos tematikus szempontokat előtérbe helyezve – kísérletet teszünk arra, hogy a magyarországi és erdélyi *peregrinusok* mint *respondensek* neve alatt fennmaradt vitairatokról átfogó képet adjunk. Később magunk is folytatjuk a tartalmi elemzést, de reméljük, hogy a munkánk ebben a fázisában is segíti a kutatókat a műfaj elméleti-módszertani alapjainak megértésében és részletkérdéseinek tisztázásában. Hangsúlyozni kell, hogy terjedelmi korlátok miatt a jelen feldolgozás csupán a szerző által feltárt hazai kötődésű disputációk tematikai jellemzőit tekinti át. A munka egy kísérlettel zárul: a függelékben a – *respondensek* névsorrendjében, néhány formális jellemző megadásával – listáját adjuk annak a 73 ma ismert, szorosabb értelemben politikai, államelméleti vitairatnak, amelyek magyarországi vagy erdélyi hallgatók nevéhez köthetőek.¹⁰

FOGALMAK

Jelen munka címében némi ellentmondást fedezhetnek fel azok, akik – joggal – éles különbséget tesznek a politikaelmélet és az államelmélet-államtan területei között. A két tudáskör közelítése – jelen esetben – azzal indokolható, hogy az állam, csakúgy, mint a modern politikaelméletben, általában a korai újkorban is kétségtelenül centrális jelenségként tűnik/tűnt fel, annak ellenére, hogy az állam nem az egyetlen politikai cselekvési tér a társadalmon belül. A korai újkorban ez a központi jelentőség abban állt, hogy az „államhatalom megnövekedése” a korszak alapvető jelensége volt, hisz több olyan egymással összefüggő folyamat zajlott le, melyek végeredményükben a hatalmi, uralmi és erőszaklehetőségek koncentrációját és végül monopolizálását eredményezték egyre inkább területileg lehatárolódó uralmi egységek révén, ami által megteremtődtek a modern (nemzet)államok kialakulásának és megerősödésének feltételei. Az ilyen „protoállami” uralmak folyamatos kialakulása és kiszélesedése a politikai-társadalmi praxis és azzal karöltve a politikaelmélet központi problémájaként jelentkezett, minek következtében a politikai elmélet a korai újkorban sok tekintetben mint államelmélet manifesztálódott. A politikaelmélet tehát az államról alkotott elméletként jelent meg a kora újkorban, annak ellenére, hogy az állam és a politika nem azonos jelenségek, hiszen a politika tágabb jelenségszférát ölel fel.¹¹

Jelen kísérletet talán politikaelméleti, -történeti vonatkozásban lehet a leginkább értelmezni, de jelentős átfedésben az államelméleti gondolatokkal.

¹⁰ Jellemző, hogy a '90-es évek közepén a figyelembe vehető *politica*-vitairatok száma alig haladta meg a 30-at.

¹¹ PACZOLAY-SZABÓ 2006, 9.

A politikaelmélet a politikai gondolkodáson belül olyan reflexiós szintet képvisel, amely koherencia, rendszerezettség és szigorú kötöttség révén tudományos minőséget biztosít. Bár a rokon politikai filozófia tárgyát a politika egyetemes és normatív alapjai, illetve alapproblémái képezik, míg a politikai eszméknek azokat a gondolati törekvéseket és érvelési mintákat tekinthetjük, amelyek révén gyakorlati politikai problémák felismerhetők és feldolgozhatók, történeti vonatkozásban a fenti fogalmak közötti különbségek relatívvá válhatnak, ezért közel azonos jelentéstartalommal lehet beszélni a politikaelmélet, a politikai filozófia és a politikai eszmék történetéről.¹²

A politikaelmélet történetével kapcsolatos vizsgálatok terén több tudományterület is illetékesnek tekintheti magát a hazai irodalomban is: az államelmélet, a politikai filozófia, a történettudomány több ága, az irodalomtörténet és a filológia bizonyos törekvései, a szociológia és a szociálpszichológia egyes történeti vonatkozású vizsgálódásai is otthonosan látszanak mozogni ezen a területen.¹³ Vizsgálódásunk tárgyánál fogva a történettudományi megközelítéseken belül az alábbiakban elsősorban tudomány-, és egyetemtörténeti, valamint az egyes tudósok munkásságához és hallgatók biográfiájához kapcsolódó vonatkozások kerülhetnek előtérbe.

MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK

A politikaelmélet és -történet hagyományos vizsgálatai sokáig főleg életrajzi irányultságú összefoglalások voltak, amelyek az egyes gondolkodók munkásságával, illetve elméleti iskolák vagy gondolati irányzatok, egyes eszmék és eszmei irányzatok elemzésére vagy átfogó szellemi mozgalmak bemutatására koncentráltak.¹⁴

A vonatkozó művek történeti közelítésében az utóbbi évtizedekben jelentős változások következtek be. A korábbi szerzőkre, művekre, az azokból kibontható irányzatokra koncentráló munkamódszerek mellé (amelyek többé-kevésbé figyelembe vették ezek társadalmi, gyakorlati politikai és szellemi előfeltételeit is) mindenekelőtt a gondolatok nyelvi-irodalmi megjelenési formáinak és a diskussziós összefüggéseknek az elemzése társult.¹⁵ Emellett megjelent a szimbolikus előfeltételek, a reprezentáció és a politikai eszmék megvalósításának kutatása is.¹⁶

Az alábbiakban követett megközelítés szerint a politikai eszméket elsősorban aktuális társadalmi és politikai problémák szellemi feldolgozása eredményeként ragadjuk meg. Ebből következik, hogy elengedhetetlen az elméletek keletkezése és érvényesülése előfeltételeinek vizsgálata. Utóbbiak körében elsősorban a teóriák megalkotóinak társadalmi és politikai érdekhelyzetét, a keletkező szövegek nyelvi formáját és azok társadalmi-politikai felhasználási összefüggéseit kell tudományos elemzés tárgyává tenni.¹⁷

¹² WEBER ENZ 10 (*Politische Theorie*), 156.

¹³ PACZOLAY-SZABÓ 2006, 12.

¹⁴ WEBER 1992, 3–7.

¹⁵ WEBER 1992, 336.

¹⁶ STOLLBERG-RILLINGER 2005.

¹⁷ WEBER 1992, 336. Weber vizsgálatait a történelmi általánosítás középső szintjére helyezi, amelyek természetesen nem hatolhatnak le olyan mélységig, mint az adott szerző munkásságának részletes feldolgozását célzó egyedi vizsgálatok, de valamivel specializáltabbak és az empiriához közelebb állnak, mint az olyan összefoglalások, amelyek a politikai eszmék világát az általánosítások egy magasabb szintjéről kívánják megragadni.

E törekvésekhez kapcsolódik – az alábbiakban szintén nagymértékben figyelembe vett – azon megközelítés, amely a politikai irodalommal (beleértve a *disputatiókat* is) és annak kvantitatív felmérésével foglalkozik. A tudományterület kora újkori történetének utóbbi úton való vizsgálata azért is kecsegtető lehet, mert sem az egyetem-történet-írás, sem annak forrásai (statútumok, előadásjegyzékek stb.), sem az oktatástörténeti általános munkák nem szolgálhatnak e tekintetben támpontul.¹⁸

Másik módszertani támaszunkat az ismeretek áramlási útjainak kutatása adhatja. Az európai politikai eszmék története kapcsán megfogalmazott egyik fontos megközelítés szerint minden politikai rendszert diszkurzív, argumentatív és észszerű elemek együtthatása jellemez. Ennek megfelelően a politika az emberi viszonyok diszkurzivitás által közvetített vagy racionális érvekből felépített jelensége; olyan érvelő cselekvés, amely észszerűen a szereplők gyakorlatára van ráutalva. Eszerint a politikát lényegének megfelelően érvelő cselekvésként is meg lehet határozni. Ha pedig abból lehet kiindulni, hogy a politika olyan racionálisan cselekvők gyakorlatára van utalva, akik egy kollektív diszkurzus révén vesznek részt egy közös rendben, akkor a politika lényegét egy racionális és érvelő kommunikációban lehet megragadni. Ebben az értelemben a politika az észszerű, racionális mintákat követő kommunikáció gyakorlatként is felfogható.

Mindezt elfogadva megállapíthatjuk, hogy a korai újkorban a politikai tudásanyag kumulálásában és továbbadásában nemcsak a tartalom, hanem a forma (tehát nem csak a „mit?“, hanem a „hogyan?“) is jelentős szerepet játszott. Ebben az összefüggésben e történelmi periódust nagymértékben „formához kötöttnek” lehet tekinteni; olyan korszakként is le lehet írni, amelyben a politikai diszkurzus stílusa alapján különböző hagyományok és közösségek definiálhatók.¹⁹ Így a 16–17. század politikai és jogi gondolkodását vizsgálva a stílusirányzatok és programok rendkívüli sokszínűségével találkozhatunk. Ez az elkülönülés különösen azon „helyek” tekintetében jellegzetes, ahol az elméletek és gondolatok teremtői és azok kiaknázói találkozhattak. Azon kérdésekre adott válasz alapján, hogy hol keletkeztek a politikai tanok, ki ötlötte ki azokat, és kinek írtak vagy beszéltek politikáról a korai újkorban, a politikai gondolkodás és elméletalkotás különböző főbb vonulatai bizonyos konstans jellegzetességeket, hagyományokat mutattak fel, már csak azáltal is, hogy bizonyos tartalmakat általában meghatározott irodalmi formákban dolgoztak fel a korszak gondolkodói.²⁰ Ezeket a hagyományokat diszkussziós vagy diszkurzusközösségeknek is tekinthetjük, hiszen ezek a tradíciók egy tudós nyelv és közös viselkedési szabályok által jöttek létre. Minden ilyen közösségben a tudás és annak előadása ugyanazon irodalmi műfajok szabályai szerint történt, a résztvevők ugyanazt a tudományos stílust alkalmazták, ugyanazon tekintélyekre támaszkodtak és a tudományos kommunikáció során ugyanazokat a szabályokat követték. Egyes megfogalmazások szerint így gyakorlatilag egységes „citációs közösségek” jöttek létre azáltal, hogy az adott tradíció szerzői egymás gondolatait idézték, vagy ugyanazon forrásokra hivatkoztak.²¹

Merio Scattola szerint a kérdésekre (Hol „keletkeztek a politikai tanok? Ki fogalmazta a meg a politikai elméleteket? Kiknek írtak vagy beszéltek politikáról?) adott különböző válaszok alapján a politikai tudás tartalmi kidolgozása és továbbadása tekintetében legalább öt különböző politikai tudástradíciót lehet a koraújkori Európában megkülönböztetni.²²

¹⁸ PHILIPP 1999, 61.

¹⁹ SCATTOLA 2011, 278.

²⁰ SCATTOLA 2010c, 25–26.; SCATTOLA 2011, 278.

²¹ SCATTOLA 2010c, 31.

²² SCATTOLA 2010c, 25–26.

A Scattola által körülírt tradíciók a következők voltak:

1. A király szuverenitásával és annak korlátozásával kapcsolatos francia viták,²³ amelyeket a kései 16. században minde-
nekelőtt a történeti érdeklődésű jogászok kezdeményeztek, és a rendi gyűlések tanácskozásain váltak rendszeressé.²⁴
2. A 16. század olasz nyelvű politikai iratainak szerzői²⁵ szinte kivétel nélkül fejedelmi udvarokban vagy városi
kancelláriákon tevékenykedtek. Műveiket a kora 17. században az ún. *Discorsi* irodalmi műfajába sorolták be.
Ezeket olyan, stilisztikailag meglehetősen szabad írásoknak tekinthetjük, amelyek izgalmas témákkal (pl. ál-
lamrezon) foglalkoztak.²⁶
3. Az angol szerzők egy harmadik tradícióhoz sorolhatók.²⁷ A Stuartok alatt a politikai viták jórészt a parlamenttel
szemben és a parlamentben folytak. A diskurzusokban még maga az uralkodó is részt vett saját írásokkal, hogy
igényeit és érdekeit a rendek képviselőivel szemben érvényesítse.²⁸
4. A negyedik figyelembe veendő hagyomány a 16. század ibériai politikai gondolkodása, amelyet a teológusok
és a kanonisták által alkotott tanként a „salamancai iskola” elnevezéssel szokás illetni.²⁹
5. Scattola szerint az utolsó és a leginkább differenciált stílusirányzat vagy politikai tudástradíció a Német-Római
Birodalomban alakult ki. A Német Birodalomban a 16. század végétől három versengő diskurzusközösség azo-
nosítható, melyek különböző irodalmi eszközökkel érveltek.
 - a. Egyrészt virágzott egyfajta udvari irodalom, amelynek legjellemzőbb műfaját az ún. fejedelmi tükrök ké-
pezték,³⁰ amelyek a jó és erényes élet és kormányzás bölcsességét próbálták közvetíteni.³¹
 - b. Másodsorban a reformáció és egy új értelmiségi réteg kialakulásának folyamatában kibontakozott egy
politikai-teológiai központú kultúra, amely az emberi és isteni hatalom egymásmellettségének, a régi ter-
mészetjog és az ellenállási jog nyelvét használta, és a *politica christiana* önálló műfaji tartományát adta,³²
amely saját szövegkorpusszal és érvelési mintákkal, sajátos szerzői körrel, keretfeltételekkel és címzettek-
kel bírt, nem függetlenül a protestáns (és néhol a katolikus) egyetemek világától.³³

²³ SCATTOLA 2011, 278.

²⁴ Magyarországon – mai tudásunk szerint – elsősorban Jean Bodin gondolatai váltak ismertté a 16. század végén és 17. század első felében
a kialakuló magyar államelmélet képviselői előtt és a politikai irodalomban. Vö. MÁTÉ 1981.

²⁵ SCATTOLA 2011, 279.

²⁶ Ez a tradíció Machiavelli recepciójának friss feldolgozása révén magyar vonatkozásban a leginkább feldolgozottak tekinthető. Vö. KAPOSI 2015, 127-256.

²⁷ SCATTOLA 2011, 279.

²⁸ Az egyik friss munka szerint az idetartozó legismertebb mű fordítása alapján abszolutizmusellenes felhangok is megjelenhettek a hazai
politikai teóriában, melyek relativizálhatják az eddig túlnyomóan abszolutisztikus hangsúlyokat kiemelő értékeléseket. VINCZE 2010a, 147.

²⁹ SCATTOLA 2011, 279; SCATTOLA 2007.

³⁰ WEBER 1992, 10–42.

³¹ Ez a magyar irodalomban az egyik legelterjedtebb politikai műfajnak számít, amely számos irodalomtörténeti elemzés tárgya volt eddig is.
Vö. HARGITTAY 2001.

³² SCATTOLA 2011, 280

³³ Nem függetlenül a német, a svájci és holland egyetemeken megfordult, a különböző felekezetű magyarországi teológushallgatók, majd
lelkészek tanulmányaitól ezt a diskurzusos világot tekinthetjük a magyar politikai gondolkodás történetében a leghatásosabbnak és a leg-
inkább feltártnak. Igaz, az idetartozó művek inkább a politikai cselekvés tartományába sorolhatók. Vö. például BENDA 1971.

- c. Eredeti kérdésfeltevésünkhöz kapcsolódva a legfontosabb eseménynek azonban a politikatudomány tantárgyi megjelenését kell tekintenünk a 16–17. század fordulóján a Német Birodalom protestáns egyetemében, amely révén egy harmadik és irodalmi szempontból a legbőségesebb diszkussziós hagyomány jött létre. Ezáltal a politikával kapcsolatos elméletek a Német Birodalomban egy kifejezetten egyetemi, akadémiai jellegűt kaptak: a politika olyan tudássá vált, amelyet nemcsak az egyetemen oktattak, hanem egyenesen az egyetemi használatra alkottak meg.³⁴

A 17. század elejétől egyetemi-akadémiai intézményi bázissal rendelkező folyamatos és formalizált akadémiai szakszerűség, amely megfelelő képzéssel párosult, nagyobb hatást gyakorolhatott a politikai felfogásra, mint más meghatározó tényezők. A meghatározó politikai koncepciók és alapelvek recepciója ekkortól nem egyes jeles személyiségek többé-kevésbé véletlenszerű olvasmányélményei révén történt, hanem e személyek rendszeresnek tekinthető tanulmányai (ami persze személyről személyre változó intenzitást mutathatott) révén is megtörténhetett.³⁵

Mivel az általunk górcső alá vett jelenség, a *politica-disputatiók* egyértelműen az egyetemi oktatáshoz kapcsolódnak, vizsgálatainkat a német politikai gondolkodás ezen utolsóként említett szegmensére kell szűkítenünk. A három tudáshagyomány közül a magyar vonatkozások egyébként is ezen utolsó tekintetében a legkevésbé feltártak. Ez is indokolja a német egyetemi hagyomány előtérbe állítását, és kutatásának magyar relevanciáját.

³⁴ WEBER 1992, 337.

³⁵ WEBER 2012b, 68.

2. A POLITIKA KORAÚJKORI TUDOMÁNYA ÉS A NÉMET POLITICA

KÖZÉPKORI ELŐZMÉNYEK – ARISZTOTELÉSZ AZ EGYETEMEKEN

A közélet alapvető kérdéseivel az ókortól kezdődően a „politika” foglalkozott, és a tudáskörhöz tartozó ismereteket a középkori (és majd a kora újkori) egyetemeken a bölcsészkarokon oktatták. Az oktatás alapja a latinra fordított arisztotelészi szövegkorpusz volt. A görög filozófus *Politica* című munkája foglalkozott a közélet helyes rendjével és céljaival, a hatalom legitimitációjának, a hatalomgyakorlás formáinak, a hatalom biztosításának kérdésével, az államok válságaira adandó válaszokkal, az ellenállási jog megalapozásának, valamint az államok letűnésének problémaköreivel.³⁶

Arisztotelész szerint az ember közösségi és egyúttal észszerű lény, aki boldog életre törekszik. Boldogsága csak lelki kiválóság és erény útján érhető el. A vagyoni biztonság bizonyos tisztes mértékben szükséges, de nem jelentheti az ember életcélját. Ezzel szemben a szellemi javakban bővelkedés a boldogság biztosítója lehet.

Arisztotelész felfogása szerint a politika és etika (az emberi dolgokra vonatkozó filozófia két ágaként) egységes tant képez, s politikai tanaiban az ember és az állam egyaránt morális végcéllal rendelkezik: a magánembertől elvárja, hogy a jó polgár erényeivel bírjon, ugyanakkor a politikai hatalom gyakorlóinak is jó embereknek (nagylelkűeknek, igazságosoknak, bölcseknek) kell lenniük.

Arisztotelész politikai tanításait a középkor filozófusai felkarolták, és legfontosabb képviselőik (Aquinoi Tamás, Páduai Marsilius) az ókori filozófus nyomán a közösségi életnek az egyháztól független erkölcsi megalapozásához jutottak el. Aquinoi Tamás például – Arisztotelésszel együtt – a közösségi élet szükségességét az emberi természetre vezette vissza, de szemben a görög filozófussal, nem a boldogságra való törekvést tekintette a közösségi élet céljának, hanem azt, hogy az ember egy közösség – mint védelmi szövetség – tagjaként védve legyen a környezet veszélyeitől. Tamás ugyanakkor az ily módon létrejött politikai közösséget Isten uralma alá helyezte.³⁷

A középkorban a politika a filozófiai ismeretek körébe tartozott, s ez egy elméleti és egy gyakorlati tantárgykörre bomlott. Míg az elméleti filozófia körébe a középkori egyetemeken a fizika, a matematika és a logika tartozott, addig a gyakorlati filozófia (morálfilozófia) körében az etikát, az ökonómiát és a politikát tárgyalták.³⁸ A politika – erősen normatív filozófiai diszciplínaként – tulajdonképpen a gyakorlati filozófiai stúdiumok csúcsát képezte, mivel az Istennek tetsző jó életrend keresésének és megtalálásának egyik eszköze volt.

A teológia által uralt egyetemeken ennek a tudásterületnek tehát normatív célja volt, és kevésbé foglalkozott a megtapasztalt valósággal. Ez a közelítés egyrészt lehetővé tette, hogy a középkor gondolkodói az arisztotelészi

³⁶ STOLLEIS 1988, 80.

³⁷ BLEEK 2001, 43.

³⁸ MAIER 1962, 59.

politikai tanok normatív irányultságát kihasználva, azokat keresztény alapigazságokkal töltésük ki, és hozzáigazítják az egyház dogmáihoz. Ezen vallási megalapozottság ellenére Arisztotelész recepciója a későbbiekben mégis lehetővé tette a politikai közösségek és az uralom egyházi tekintélytől való függetlenedését, valamint a politikai elméleti törekvések teológiától való elválasztását is. Így az ókori gondolati hagyományok behatolása a középkori tankánonba nem csupán egy szekuláris államelképzelés kialakulásához, hanem egy önálló politikaelmélet kibontakozásához is hozzájárult.³⁹

A késő középkor Arisztotelészre épülő politikaelmélete mindenekelőtt a világi uralkodó legitimitásának, az államok irányítói jogainak és kötelezettségeinek problémájával foglalkozott, valamint ezek következményeit vizsgálta a különböző rendekhez tartozó alattvalókra nézve. Ezek mellett a helyes „alkotmányos” rend (a monarchia preferálásával), a jó rend megteremtésének és megőrzésének eszközei, illetve a politikai konszenzus kialakításának és a döntések meghozásának eljárásai álltak érdeklődése középpontjában. Az arisztotelészi politika egy rendszeres fogalmi rendszert fejlesztett ki, és ennek során egyaránt figyelembe vette a politikai rendszer és a politikai cselekvés perspektíváit, sok tekintetben ötvözte az etikai-erkölcsi normativitást az empirikus tapasztalatokkal.⁴⁰

Összegzően elmondható, hogy Arisztotelész politikai tanai az újkor küszöbén a világi hatalom megerősödését szolgálták, és jelentősen hozzájárultak a világi ügyek törvényszerűségeinek felismeréséhez és a politika vallási kötöttségektől való felszabadításukhoz.⁴¹ Mint alább látni fogjuk, az arisztotelészi megközelítés egészen a 18. századig meghatározó volt az európai politikaelméletben.

Ami a szak egyetemi diszciplínajellegét illeti, a politika tanulása a középkorban nem adott „szakmát” a hallgatók kezébe. Az oktatás bizonyos általános képzettség biztosítását célozta, elsősorban egyházi elit tagjai számára. Az arisztotelészi *Politica* nem kapott kiemelkedő szerepet az artista karok tanrendjében, de Európa egyetemén már a 12–13. században jelen volt a katedrákon. Tényszerűen igazolható, hogy a 14. századtól a német egyetemeken állandó diszciplínának tekintették.⁴²

A propedeutikus-előkészítő jellegűnek tekintett diszciplína elvileg – a magában is előkészítő jellegű bölcsészkaron tanuló – valamennyi hallgató számára az egyetemi státutumok elvárásainak megfelelően kötelező volt. Azonban a valóságban ez nem valósult meg, hiszen sok helyen, a középkor végi német egyetemeken is csak kevesen látogatták a tárgy foglalkozásait. A *politica* a jogászok képzésében (legalábbis a 16. század végéig) sem kapott nagy szerepet annak ellenére, hogy elvileg a később közjoghoz sorolt ismeretek is szerves részét képezték a kérdéses tudáskörnek. A 16. század végéig a jogászprofesszorok sem nagyon foglalkoztak a *politica* körébe sorolható kérdésekkel, ezért az oktatásban hallgatóknak a bölcsészkaron esetlegesen kapott ismereteire támaszkodtak.⁴³

A középkor végével az egyes területi fejedelemségek és világi államok jelentőségének megnövekedésével az egyetemeken állami és egyházi hivatalnokok képzőhelyévé váltak. Ezzel a politikai tanok is erősebb gyakorlati és hasznossági irányultságot nyer(het)tek.

³⁹ BLEEK 2001, 44.

⁴⁰ WEBER ENZ 10 (*Politische Theorie*) 157.

⁴¹ WEBER ENZ 10 (*Politik*), 91.

⁴² BLEEK 2001, 46.

⁴³ STOLLEIS 1988, 80.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy a régi politikai tanok jelentősége a középkor végével megszűnt volna. Német területeken további századokon keresztül is hatott. A reformáció nem szabott határt az arisztotelészi politika felfogásnak, sőt, ahhoz segítette hozzá, hogy szellemi hatása megkérdőjelezhetetlenné váljon. A protestáns egyetemeken továbbra is az arisztotelészi szemlélet uralkodott. A szekularizáció folyamata egy humanista tudománykonceptió javára változtatta meg a középkori keresztény dogma és az arisztotelészi gondolkodás közötti egyensúlyt, de a régi politikai tanok hatását ez sem szüntette meg.⁴⁴

A MODERN POLITIKA

A 15. század végétől jelentős megrázkódtatások érték a középkor tudásvilágát. A reneszánsz, a humanizmus, a reformáció és a vallásháborúk teljes mértékben szétzilálták a korábbi korszak gondolkodására jellemző politikai és felekezeti egységet. A személyes kapcsolatokon alapuló középkori államokat lassan felváltották a területi alapon szerveződő közösségek, és ez alapvetően megváltoztatta a gazdasági és politikai struktúrákat.⁴⁵ A bekövetkezett változások a középkor politikai jelenségekkel kapcsolatos elméleti konstrukcióit is jelentős kihívások elé állították.

Ha abból indulunk ki, hogy – különösen a társadalmi élet vonatkozásában – az új elméletek a gyakorlat bizonyos válságára, zsákutcájára adott reakciónak tekinthetők, akkor a korai újkorban a politikai gyakorlattal kapcsolatos, számos megválaszolendő kérdés halmozódott fel ahhoz, hogy e kérdések elméleti megközelítésére is igény szülessék az adekvát válaszok megtalálása érdekében.⁴⁶

A korai újkorban három olyan gyakorlati probléma merült fel, amelyek jelentős szellemi erőfeszítést igényeltek a kor politikai elméleti kérdésekre érzékeny gondolkodóitól: az államhatalom megerősödése, a vallási egység elvesztése és a tudományos forradalom.

Az államhatalom megerősödése

A korai újkor hajnalán a politika terén a legfontosabb jelenség az államiság jelentőségének megnövekedése, a „modern” állam felemelkedése volt. A nyugat-európai monarchiák uralkodó dinasztiái, egyre inkább intézményesülő, többé-kevésbé szilárd államokat hoztak létre. (A kora újkorban kialakuló államok esetében természetesen nem lehetett olyan képződményekről beszélni, amelyek a terület, a népesség és államhatalom egységén alapultak, és amelyek befelé erőszak-monopóliummal, kifelé pedig szuverenitással bírtak. A korai újkor kialakuló államait az elitek olyan hálózatainak kell tekinteni, amelyek a centrumban, illetve a csúcson különösen erősen növekedtek, és amely hálózatok fokozatosan nyerték el szabályozottságukat és szervezettségüket, de amelyek egyre eredménye-

⁴⁴ BLEEK 2001, 47–48.

⁴⁵ STOLLEIS 1988, 82.

⁴⁶ Az elmélet mindig is a gyakorlat válságjelenségeire adott reakció és „*az ingatag hatalmi viszonyok intellektuális meghaladásának konkrét igényéből születik meg, melynek célja hatalmi viszonyok legitimitációja vagy kritikája.*” REINHARD 2002, 101.

sebben tudtak erőforrásokat kumulálni, és hatalmat gyakorolni.⁴⁷ Ezek a „premodern” államok aztán fokozatosan monopolizálták a politikát.

A középkori rendi monarchiák uralkodóinak feladatai a korai újkorig lényegében kimerültek a „béke és a jog fenntartásában”, vagyis a fennálló rend megőrzésében vagy újratertésében. Az uralkodónak nem volt sem erőszak-, sem hatalmi monopóliuma, hiszen olyan hierarchikusan felépülő személyes kapcsolatokon felépülő „állam” élén állt, melynek minden szintjén autonóm uralommal és hatalommal rendelkező személyek érvényesítették saját autoritásukat.

Azon kora újkori történeti események folytán, amelyet az államhatalom megnövekedésének folyamataként írhatunk körül, alapvetően megváltoztak a hatalom gyakorlásának keretei és céljai, hiszen a korai újkor uralkodói már nem csupán passzív megőrző feladatokat, hanem aktív irányító hatalmat is vindikáltak maguknak a társadalomban. Uralmi kizárólagosságra törekedtek, és elkezdték megfosztani hatalmuktól a konkuráló „partikuláris hatalmakat” (nemesség, egyház, közösségek). Ez a folyamat természetesen együtt járt az állandó állami bevételek rendszerének kialakításával és a kényszerhatalmi apparátus (katonaság és hivatalnokrendszer) kiépítésével. A két rendszer egymást generáló viszonyba került: minél erősebb lett a végrehajtó hatalom, annál több forrást igényelt, ugyanakkor a többletforrások előteremtéséhez egyre nagyobb igazgatási apparátus szükségeltetett.⁴⁸

Magától értetődik, hogy a hatalmi és uralmi lehetőségek ilyen nagymértékű megnövekedése és kiszélesedése a monarchák kezében a politikai keretfeltételek jelentős megváltozását jelentette. Az új politikai-hatalmi realitás a politikaelmélet számára is számos megválaszolandó kérdést vetett fel.

Hiszen nem feledhetjük, hogy az uralmat az ókor óta mindig is személyes uralomként képzelték el, és ezért a „jó” uralom kérdése mindig is egybecsengett a „jó” uralkodóval szemben támasztott erkölcsi követelményekre vonatkozó kérdésekkel. A politikát – az arisztotelészi felfogásnak megfelelően – az erkölcs keretében tárgyalták. Miután azonban az újkor hajnalán az uralom fokozatosan elveszítette személyes jellegét, és egy olyan, szinte áttekinthetetlen intézménnyé kezdett átalakulni, ami elválasztotta egymástól a tisztséget és az azt betöltő személyt, felmerült a kérdés, hogy a politikát továbbra is adekvát módon le lehet-e írni morális elvárásokra támaszkodva, illetve befolyásolni lehet-e erkölcsi normák segítségével. Az állami hatalom kora újkori megerősödése következtében a politika és az erkölcs addig alapvetőnek tekintett viszonya jelentős mértékben megkérdőjeleződött.

Azt is látnunk kell továbbá, hogy az (Arisztotelészt is kiaknázó) keresztény tradícióban a politika sohasem volt öncélú. Ebben a szellemi közegben az emberi esendőség legyőzésére szolgáló (sokszor ferde szemmel nézett) olyan eszközt jelentett, amely esetleg egy korábbi jobb állapot, de mindig is a „jó rend” helyreállítására szolgált. A korai újkorban az állami hatalomkoncentráció ezt a cél-eszköz kapcsolatát már egyértelműen elvetette, és a monarchikus hatalomhalmozás önmagáért való cél lett, amelyet a hatalom gyakorlója mindaddig követhetett, amíg olyan erőt látott magával szemben, amely hatalmát veszélyeztethette.

Mindazonáltal, mivel a modern kor előtti politika keretfeltételeit olyan viszonyok határozták meg, melyekben „a politikai hatalom mind a döntéshozás, mind a döntések végrehajtása tekintetében elsődlegesen azon alapult, hogy milyen mértékben álltak személyes rendelkezésére a hatalom gyakorlójának egyes társadalmi és gazdasági

⁴⁷ WEBER ENZ 10 (*Politik*), 96.

⁴⁸ PHILIPP 1999, 67.

hatalmi eszközök, és a hatalom birtokosa (individually) mennyire volt képes uralma megvalósítására,⁴⁹ a politika-felfogás még a 17. században is túlnyomóan perszonalisztikus és cselekvéseméleti jellegű volt. Ennek következtében az intézményi-rendszertani perspektíva – szintén arisztotelészi tanokra alapozva – utólagosan újra és újra erősítésre szorult.⁵⁰

A vallási egység felbomlása

A másik, a korai újkor politikai elméletével szembeni nagy kihívás a reformáció hatására kibontakozó vallásszakadás és felekezetesedés volt.⁵¹

Ennek következményeként a politika területén egyrészt az egyes közösségek és azok vezetői azzal szembeültek, hogy a közösség tagjai, az alattvalók eltérő felekezethez tartozhattak. Másrészt az egyházszakadás után is érvényesült az a középkori felfogás, hogy a jog, mint a politika központi eszköze, alapvetően továbbra is a hitbeli tanokon alapult, és egyúttal ezek a tanok korlátozták is. Mivel valamennyi felekezet a maga részéről az abszolút igazság igényével lépett fel, és ellenfeleit kiátkozta, ennek következményeként elkerülhetlenné vált, hogy a vallásszakadás a jogrend mély, belső szakadásához is vezessen.⁵²

A vallás válsága egyúttal a kialakuló államok mély válságát is jelentette. Ezzel az eddigi politikai gyakorlat és elmélet számára természetesen adott alapvetés teljes mértékben problematikusává vált. A *politica* vallási színezetet kapó iskolákra és csoportokra esett szét.

A vallási ellentétekből fakadó közelítésbeli különbségek mellett azonban megjelent egy másik kettősség is: a vallási világkép által uralt elméletek mellett feltűntek ettől független empirista és racionalista megközelítések is.⁵³

Bár a politikai gondolkodók többsége számára még a reformáció után is megkérdőjelezhetetlen volt a politika és a vallás kapcsolódása, a gondolkodók másik része (a francia *politiques* csoportja) a vallás és politika szétválasztásának lehetőségét is felvetette. E felfogás azonban ahhoz a logikus felvetéshez kellett vezessen, hogy a vallási szakadások okán a közügyeknek új legitimációs alapra van szükségük.⁵⁴ Hiszen minél inkább megszabadult a politikai gondolkodás a vallási gyökerektől, annál nyíltabban jelentek meg a hatalom megragadásával és megtartásával kapcsolatos technikákról megfogalmazott gondolatok. A politikai fantázia elszakadt az eddigi kötöttségektől, és feltűntek a platóni gondolatokra visszavezethető ideális állam- és utópia-elképzelések is.⁵⁵

⁴⁹ SCHLÖGL 2004, 22-23.

⁵⁰ WEBER ENZ 10 (*Politik*), 96.

⁵¹ PHILIPP 1999, 66.

⁵² HECKEL 1988, 113.

⁵³ STOLLEIS 1988, 82.

⁵⁴ BERMBACH 1985, 131.

⁵⁵ STOLLEIS 1988, 82.

A tudomány forradalma

A harmadik kihívást a kora újkorban kibontakozó tudományos forradalom jelentette a korabeli politikai elmélet számára.

A középkori tudomány, amely alapvetően Arisztotelész munkáin alapult, a természeti jelenségeket teleologikusan magyarázta, míg az új tudomány szakított ezzel a felfogással, és azt hirdette, hogy a természeti igazságok megismeréséhez el kell vetni a könyvek tekintélyét, és mindenkinek a saját értelmére és a természeti valóság adott-ságaira kell támaszkodnia. Az új megközelítés a természeti folyamatok mechanizmusát az ok és hatás formulájával írta körül, s azt hirdette, hogy a világ megfigyelés és kísérletek által ismerhető meg, azaz egyedi esetekből felismert okozati összefüggésekre és az általános törvényszerűségekre kell (és lehet) építeni.⁵⁶

A tudományos szemléletbeli változások bizonyos szükségszerűséggel a politikai gondolkodásra, elméletalkotásra is kihatottak. Mivel a politikaelmélet – már akkoriban sem – pusztán a gyakorlati problémák gondolati feldolgozását jelentette, hanem a feldolgozást meghatározott módszer kellett vezesse, a korabeli politikai elméleti gondolatmenethez is szükség volt metodológiai alapra. Az új és régi tudomány közötti ellentmondások központi kérdése a helyes tudományos módszer körül forgott, s így a politikaelmélet sem kerülhette meg saját módszertani kiindulópontjainak kritikus felülvizsgálatát. Ha tudománnyá kívánt válni, meg kellett felelnie a tudományokkal szemben támasztott standardoknak.

A késő középkori felfogás a tudás tekintetében különbséget tett bizonyos mesterségbeli tudás (*ars*), a cél és eszköz viszonyt minél inkább figyelembe vevő gyakorlati, bölcs magatartás (*prudentia*) és a praktikus cél nélküli tudomány (*scientia*) között. E koordinátarendszert figyelembe véve a politikai tudás a 16. század végéhez közeledve (vagyis a német és németalföldi protestáns egyetemek *politica*oktatásának – később vázolandó – kibontakozása idején) valahol a *prudentia* és a *scientia* közötti átmenet állapotában volt. A fejlődés azonban a tudományos jelleg erősödését mutatta, vagyis a *politica* (s egyébiránt a jogtudomány) területén a szövegbázis minőségének a javítására történő törekvés révén, a történeti kritikai megközelítés elfogadottabbá válása miatt egyre inkább a korrekt hipotézis-alkotás igénye került előtérbe. Ez a tendencia az ókori matematika és geometria újrafelfedezése révén jelentős bátorítást is kapott. Egyes szerzők a 16. század közepétől a matematikai-geometriai módszer alkalmazását ajánlották a *politica* és a jogtudomány számára is. Bár a természetjog tulajdonképpen diadalmenete csak a 17. és 18. századra tehető, már korábban megjelent a *politica* és *iusprudentia* területén is a tapasztalati-gyakorlati megközelítés igénye, s ez az ismeretek bizonyos formalizálásában, a kifejezések és a logikai összefüggések pontosításában csapódott le. Ezek az „eltudományosodás” felé mutató igények jól magyarázzák a ramista megközelítés és módszerek megjelenését és gyors recepcióját 1600 környékén a politikai (és jogi) munkákban.⁵⁷ E módszertani megközelítés végső célja tulajdonképpen az volt, hogy az ismeretek tudományos ellenőrizhetőségének és meggyőző erejének – egy, a korábbi skolasztikus, tekintélyelvű felfogásnál – magasabb szintjét biztosítsa. Ramus ideálja a fogalmak tökéletes, logikailag koherens rendszerének felépítése volt, amely rendszerben minél kisebb részekre lehet bontani a fogalmakat, és aztán újra összeilleszteni őket (*divisio, definitio*). Különösen az áttekintést biztosító

⁵⁶ SHAPIN 1998, 83.

⁵⁷ STOLLEIS 1988, 105.

„ramista táblák”, amelyeket „fogalmi családfáknak” lehetett tekinteni, voltak alkalmasak szinte valamennyi tudományterületen az ismeretek rendszerének megragadására.⁵⁸

A valóban induktív, az empiriából kiinduló természettudományos módszerek (*more geometrico*) hasznosítása a politikai gondolkodás számára aztán később a modern természetjog és különösen annak megalapítója, Hobbes érdeme volt.

VÁLASZOK

Az említett nagy kihívások előszele már a humanizmus és reneszánsz jegyében megérintette a tradicionális – igaz bizonyos értelemben már a vallási kötöttségektől elszakadó – arisztotelészi politikai felfogást. Már a humanizmus és reneszánsz jegyében tanult itáliai szerzők is arra a következtetésre jutottak, hogy a politikának kevésbé a túlvilági életre való előkészülést kell szolgálnia, és kevésbé az erényességet vagy az igazságosságot és béke konzervatív megőrzését kell elősegítenie, hanem inkább aktív és bölcs cselekvés révén a dinamikus felfogott közjót kell szolgálnia, abban az értelemben, ahogyan azt az arisztotelészi politikán is hirdette.⁵⁹

Ez az új és mégis hagyományos megközelítés a 15. század végi Itáliában jelentkező politikai válság és a humanista tudományosság kapcsolatából eredt. A kérdés szakértői⁶⁰ a 15. századi firenzei humanistákat egy szekuláris politikai gondolkodás és a modern republikánus tradíciók megteremtőiként tisztelik. A nyomukban szárnyra kapó gondolatok specialitásaként az alábbi tényezőket emelhetjük ki: az elméleti tudományosság és a politikai praxis összekapcsolása, a római köztársasági hagyományokra való visszanyúlás, valamint a saját koruk értéke megnövekedésének a tudata.

A humanizmus és reneszánsz politikaelmélete elsősorban az uralkodóval szemben támasztott erkölcsi elvárások tanát alakította ki és fejlesztette tovább már ismert vagy újonnan felfedezett ókori szövegek értelmezése révén. Ennek sodrában a kereszténységen belüli béke megvalósításának és megtartásának kérdése kapott központi szerepet. Az ezt garantáló erkölcsös és helyes politikát elsősorban az uralkodók nevelése és megfelelő tanácsokkal való ellátása révén látták biztosíthatónak.⁶¹

Nagy jelentőséget kapott a kereszténységet fenyegető török veszély leküzdésének kérdése is. A korabeli gondolkodók elméleti vizsgálat tárgyává tették azokat a gyakorlati és normatív szükségszerűségeket is, amelyek a kiépülő területi-monarchikus és városállami-oligarchikus államok és közösségek létéből adódtak.⁶²

A két legfontosabb gondolatként e „polgári humanista” megközelítésben a polgári erényeknek és értékeknek a politika középpontjába állítását, valamint ezekkel párhuzamosan a közügyekre, a *res publicara* vonatkozó ókori elképzelések újjáélesztését kell kiemelnünk.

⁵⁸ STOLLEIS 1988, 104.

⁵⁹ REINHARD 1996, 242–253.

⁶⁰ BARON 1966, 461–462.

⁶¹ WEBER ENZ 10 (*Politische Theorie*), 158.

⁶² WEBER ENZ 10 (*Politische Theorie*), 158.

A „polgári humanizmus” az állam hatalmának megnövekedésével a politikailag cselekvő polgárokat szegezte szembe, és az erényesen eljáró polgár példaképét vázolta fel. Ez az erős normatív elem visszatükröződik a nevelés, a humanista képzés és – később – az (újszoikus) önuralom jelentőségének a hangsúlyozásában.

A polgárok nevelése és képzése mellett az érdeklődés középpontjában a mindenkori trónörökös nevelésének kérdése került, melynek végső célja az erényes uralom előkészítése volt. A hatalom személyes uralomként jelent meg, amelyet egyéni erkölcsi kategóriák révén befolyásolhatónak tekintettek.

A korabeli humanisták republikánus gondolatainak középpontjában, amint az először az ókorban kialakult, egy kettős szabadságkonceptió állt: szabad polgárok léte egy szabad államban (*civitas libera*). Ekkoriban a szabadság fogalmát negatíve határozták meg, alapvetően a függőségek és korlátok hiányát tekintették fontosnak: a polgár akkor szabad, ha cselekedeteit pusztán saját akarata befolyásolja, és szabad az a közösség, amelyet egyedül a polgárok összességének konszenzusa, nem pedig egy egyedi akarat irányít. E korai republikánus gondolatok az ókori köztársasági tradíciók újrafelvételeként jelentették, melyek alapgondolata az volt, hogy csak szabad közösségben törekednek a polgárok valamennyien a közjó megvalósítására, mivel valamennyien részt vesznek a közösség irányításában. De természetesen a történelmi körülmények ezen eszmék tiszta megvalósulását a 16–17. század kontinentális fejlődésében csak igen szűk körben tették lehetővé. Ezzel magyarázható, hogy már ekkor jelentkezett a republikánizmus központi problémája, vagyis egyrészt az egyéni szabadság ideáljának, másrészt a politikai-állami hatalomgyakorlás szükségszerűségének és megvalósult gyakorlatának problematikus viszonya.

Az ellentmondás legelterjedtebb feloldásaként – ókori példák alapján – a korabeli gondolkodók egy monarchikus, arisztokratikus és demokratikus elemekből álló vegyes alkotmány elképzeléséből indultak ki azzal, hogy a közösségben azonban a szuverenitás hordozója a nép.

Megjegyzendő még, hogy a „polgári humanizmus” bizonyos tekintetben kompatibilis volt a szintén normatív alapokból kiinduló *politica christiana* hagyományos tanaival. A két felfogás közeledése egy új keresztény-humanista politikafelfogás kialakulását is elősegítette. Utóbbi felfogás hívei (pl. Erasmus) meglehetősen konvencionális kiindulópontokat hirdettek: alapként bizonyos demokratikus és arisztokratikus elemek által korlátozott monarchikus hatalomgyakorlást tartottak ideálisnak, és a kormányzás legfontosabb értékeiként a közjót és a békét határozták meg. Álláspontjuk szerint viszont a politika normatív tartalmával szemben támasztott igény már nem a bűnök megfékezése, hanem a nevelés révén való javítás lett. Elfogadva azt a keresztény megközelítést, hogy a politikát vallási-erkölcsi alapokra kell helyezni, a humanisták nem tekintették a világi dolgokat feltétlenül bűnösnek. Nem tagadták meg azokat, hanem inkább a világi *vita activa* felértékelődését hirdették egy optimista hittel összekötve, amely az embereknek a nevelés útján, pozitív irányba való megváltoztathatóságára vonatkozott, amely szerint az erkölcsi nevelés minden rosszat megelőzhet, és egy tökéletes uralkodót állíthat a közösség élére. Ezen optimizmus mögött ugyanakkor a gyakorlati és intézményi vonatkozások háttérbe szorultak, s megelégedtek azon felfogással, hogy a világi hatalomnak bele kell szövődnie egy vallási-erkölcsi elvek alapján meghatározott igazságosság kereteibe.

E normatív megközelítés egészen a kora újkor végéig rendkívül népszerű volt, és sokáig a populáris politikai gondolkodás „mainstream” irányzatának volt tekinthető.⁶³

⁶³ SCHORN-SCHÜTTE 2004.

Államrezon-elméletek

Ezen, még a keresztény-arisztotelianus, normatív alapokon álló tradíciókhoz jelentős mértékben kötődő fejlődés mellett a politikával kapcsolatos elméleteknek, egyáltalán a politikáról való gondolkodásnak sarkalatosan új világa bontakozott ki.

Az államhatalom megnövekedésének fentebb vázolt folyamataira adott – politikai elméleteknek tekinthető – válaszok azt tükrözik, hogy a 16. században nyilvánvaló eltávolodás történt a normatív és a tapasztalati szemléletmód között. A politikát sokan a normatív kötöttségektől mentes, saját törvények által mozgatott, önállóan kutatható jelenségként kezdték értelmezni.⁶⁴ Ezek a törekvések megkísérelték legitimálni és a politikai gondolkodás terrénumává tenni az állami befolyás megnövekedésének folyamatát.

A kialakuló, fokozatosan elméleti alapokat is felmutató megközelítések kiindulópontja az volt, hogy a politikai cselekvéseknek saját törvényszerűségei vannak, amelyek alapvetően függetlenek az erkölcsi és vallási igényektől. Ez a koncepció a hagyományos politikai gondolkodás számára jelentős provokációt jelentett. A vallási felfogásuk által vezérelt emberek szemében egy autonóm politika, amely mindenféle vallási és erkölcsi kötöttség nélkül pusztán az immanens „természeti” törvényt követi, elfogadhatatlan volt.⁶⁵

Az állam saját öntörvényűségének alapelvéből kiindulva, az „államrezon” fogalma alatt ismertté és hírhedté vált szerzők a 16. század elejétől értéksemleges, a politikai hatalom megragadásának és megtartásának technikáit taglaló műveket jelentettek meg. Ahogy Giovanni Botero 1589-ben megfogalmazta: „Az államrezon azon eszközök ismerete, amelyek alkalmasak arra, hogy egy uralmat megalapozzanak, hatalmat megtartsanak és kiteljesítsenek.”⁶⁶

Kiélezve és talán leegyszerűsítve azt lehet mondani, hogy a politika törvényszerűségeit a reneszánsz Itáliában ismerték fel, és fejlesztették politikai bölcselkedéssé (*prudentia*). Ez a gondolati konstrukció tudományos alapra helyezte a hatalom megtartásához szükséges eszközöket és módszereket rendszerét.

Az autonóm politikai gondolkodás kezdetét nemzedékek óta Machiavelli alakjával kötik össze. Az ikonikus szerző gondolatainak középpontjába a „dolgoz természetét”, a hatalom és hatalmasságok „igaz valóját” állította.⁶⁷ Módszere alapján lehetségessé vált a tények szorgalmas összegyűjtése, az uralkodói pszichébe való behatolás. A történeti példák sorának elemzése révén induktív módon el lehetett jutni a „dolgoz igaz természetéhez”, és kimutatható volt, hogy ebben a szférában is olyan törvényszerűségek uralkodnak, amelyeket meg lehet ismerni, és amelyeket cselekvési útmutatásokká lehet formálni.⁶⁸ A normatív töltetű keresztény uralkodói éthosszal szemben, melyeket például a fejedelmi tükrök propagáltak, Machiavelli gondolatai radikálisan új „politikai realizmust” tükröztek, amely az erkölcsi és vallási elvárásokon túllépve írták le a gyakorlati politika működését. Figyelemre méltó, hogy az absztrakt normák helyett konkrét példákban akart következtetéseket levonni, miáltal háttérbe

⁶⁴ STOLLEIS 1988, 90.

⁶⁵ STOLLEIS 1988, 92. Csak független gondolkodók egy jelentéktelen kisebbsége bátorkodott Machiavelliről egy differenciáltabb ítéletet megfogalmazni, és gondolatainak értékeit hangsúlyozni.

⁶⁶ Idézi REINHARD 1996, 252.

⁶⁷ STOLLEIS 1988, 91.

⁶⁸ STOLLEIS 1988, 90.

szorította az etikai-normatív elemeket, és megalapozta a technikai-instrumentális politikafelfogást. A legitimitási és értékvonatkozások helyett a fejedelmi hatalom gyakorlati eredményességének követelményére koncentrált. A politikai cselekvés legfontosabb elveiként a saját érdekek korlátok nélküli számbavételét és annak bölcs stratégiai és operatív megvalósítását jelölte meg.⁶⁹ Az államrezontanok a passzívan engedelmeskedő alattvaló ideálképből indultak ki.

A Machiavellire visszavezetett államrezon-elméletek legfontosabb nyeresége a politikaelmélet számára a politika öntörvényeinek felfedezése volt. E törvényszerűségek logikája nem volt összeegyeztethető az erkölccsel és a hagyományos vallással. A gondolkodás középpontban a konkrét hatalmi mechanizmusok kerültek, és a „*skolasztika és a humanizmus egyetemes etikája feloldódott egy – az adott szituációnak megfelelően – politikai technikában.*”⁷⁰ Az a tény, hogy az így módon felfedezett államrezon igen gyakran erkölcstelen cselekedeteket is igazolt, ezen politikai bölcselkedéseket a machiavellizmus címszava alá sorolva évszázadokra rossz hírbe hozta.⁷¹

Az így keletkezett államrezontanok természetesen nem voltak rendszeres használati utasítások, hanem sokkal inkább olyan „receptúrákhoz” hasonlítottak, amelyek a hatalom megszerzésének és megtartásának eszközeit vetik számba. Ilyen eszközök voltak bizonyos uralkodói erények, az alattvalókkal szembeni bánásmód humanizálása, a külső ellenfelekkel szembeni hatékony védekezés („erődítmények és intrikák”), pénz és virágzó gazdaság, végül esetleg egy szakszerűen vezetett háború.⁷²

Szuverenitáselméletek

Az államhatalom megerősödése mellett a reformáció kibontakozásával a vallási egység elvesztése is jelentős politikai problémává vált, hiszen a felekezeti különbségek nyomán háborúk és polgárháborúk törtek ki. A politikai elméletnek szükségszerűen reagálnia kellett erre a kihívásra is.

Különösen a 16. századi Franciaországban állt fenn ez a szükségszerűség, ahol a vallás- és polgárháborús viszonyok, a lakosság vallási megosztottsága, a társadalmi és gazdasági válságok, valamint a monarchia hatalmának szétesése súlyos helyzetet teremtett. A politika és a vallás viszonyának elméleti újrendezése először Franciaországban fogalmazódott meg.⁷³

⁶⁹ WEBER ENZ 10, (*Politische Theorie*), 158. Machiavelli konzekvens cselekvési elmélete eredetileg természetesen egy konkrét történelmi probléma (az idegen hatalmak által szétszabdalt Itália kérdése) megoldását szolgálta, és végülként a boldog városállami-republikánus viszonyokhoz való visszatérést célozta. A Machiavelli-recepció azonban e szűk és aktualizált célkitűzést figyelmen kívül hagyta.

⁷⁰ MÜNKLER 1985, 39.

⁷¹ Létezett egy Scipione Ammiratónak visszavezethető megkülönböztetés, amely különbséget tett egy „jó”, az államnak hasznos, jogilag rendezett és egy „rossz”, bűnös, machiavellisztikus államrezon között. STOLLEIS, 1988, 99. Macchiavellit német földön egyébként később recipiálták, mint Spanyol-, vagy Franciaországban, illetve Angliában.

⁷² REINHARD 1996, 252.

⁷³ A Német Birodalomban az augsburgi vallásbéke (1555) révén egy többé-kevésbé életképes megoldást találtak a válságra: egyrészt birodalmi szinten egy politikai-szekuláris béke valósult meg, ugyanakkor felekezeti tartományok jöttek létre.

A problémákkal szembesülő francia politikai gondolkodók és tudós szerzők (*politiques*) csoportjának képviselői ebben a helyzetben két követelést fogalmaztak meg. Egyrészt a politika és a vallás elválasztása mellett törtek lán-dzsát. Meggyőződésük szerint a közügyeket mindenképpen távol kell tartani a – saját abszolút igazságukba vetet hittel fellépő – kompromisszumra képtelen felekezettől. Másrészt azon a véleményen voltak, hogy a közösség, mint rend- és békehatalom, a polgároknak csak a pusztta túlélést köteles biztosítani. A két követelés ugyanakkor igen szoros összefüggésben volt egymással. Amennyiben ugyanis a közéletet megszabadítják a vallási legitimáci-ótól, akkor a közösségnek szükségszerűen fel kell adnia azon hagyományos feladatát, hogy polgárait egy erkölcsi és vallási szempontból is „jó” életre szorítsa. Ez nagy könnyebbséget jelent a közélet számára, hiszen a különböző felekezetek éppen egy ilyen „jó” élet tartalmában nem tudtak megegyezni egymással. „A felekezeti tolerancia alap-ján felépülő belső béke” fogalmának kidolgozásával kezdődött meg tulajdonképpen a politikai gondolkodás újkori szekularizációja.⁷⁴

A politika ilyen felfogása előfeltétele volt a szuverenitástan kifejlődésének. Bár a szekularizáció azt jelentet-te, hogy a felekezeti összeütközések lehetősége csökkent, de együtt járt a vallási legitimáció elvesztésével is. Ezt a veszteséget a Jean Bodin által kidolgozott szuverenitás kategóriája kompenzálta. A korszakos gondolkodó a ha-talom pusztán földi legitimációjának új formáját alakította ki.⁷⁵

Jean Bodin a szuverenitást legfelső törvényhozó és végrehajtó hatalomként definiálta. Bodin elsősorban a ko-rona és a rendek konkuráló hatalmi igényeit kívánta feloldani, és az államéletet egy egységes, effektív állami aka-rra építeni. Ez a törekvés megfelelt a korabeli francia szerzők meggyőződésnek is, akik szerint az egymás hatal-mának kölcsönös kioltásával fenyegető helyzetből csak a korona és az állam megerősítése révén lehet kiutat találni. Ez a perspektíva teremtette meg az újkori államelméletet.⁷⁶

Bodin és követői felfogásában a szuverén hatalom egyedi, abszolút, időben korlátlan és oszthatatlan. Ez a tan azért egyedülálló, mert Bodin először a történelemben az uralom különböző formái között egy lényegi minőségi megkülönböztetést tett. A korábbi korokban nem létezett hatalmi monopólium, és a különböző hatalmak hierar-chikus egymásra építettsége létezett. Ezen hatalmak ugyan terjedelmükben különböztek egymástól, minőségük-ben azonban nem. Ezzel szemben a szuverenitás – az új tan szerint – már csak egyetlen, mégpedig a közösségen belül a legmagasabb szinten elhelyezkedő hatalomgyakorlót, szabály szerint tehát a királyt illeti meg. A szuverén hatalom abszolút, vagyis alapelszűrően egyetlen külső (pl. császári) vagy belső hatalmi szintnek (rendek vagy jog) sem lehet alárendelve, vagy lekötve. A szuverenitás időben korlátlan, hiszen egy ilyen kötöttség az abszolút jelleg és hatalmi cselekvőképesség megkötése lenne. És végül egységes, hiszen a szuverén valamennyi joga egyetlen kü-lönleges eszközre vezethető vissza: „egy korlátlan törvényhozási monopóliumra, amelyet a szuverenitásgondolat intézményi magjának lehet tekinteni.”⁷⁷

⁷⁴ SCHNUR 1962, 22.

⁷⁵ A kor gondolkodói e szuverén hatalom legitimitását különböző tényezőkben keresték. Így a modern természetjog a politikai hatalmat a szabad polgárok szerződésére vezette vissza, míg más magyarázatok az uralkodók korlátlan hatalmát természeti szükségszerűségként, Istentől akartként, vagyis a polgárok beleegyezésétől függetlenként képzelték el.

⁷⁶ WEBER ENZ 10 (*Politische Theorie*), 160.

⁷⁷ BERMBACH 1985, 137.

A szuverenitáselmélet lényegi vívmánya a politika szekularizáció mellett abban állt, hogy a királyi előjogok nagy számát, melyeket *regaliáknak* nevezett, egyetlen egységes előjoggá – a törvényhozási monopóliummá – kumulálta, illetve valamennyit ebből az egyetlen előjogból vezette le. Ezáltal – legalábbis elméletben – a hagyományos fejedelmi hatalomból, amelyben sok egyedi, különböző eredetű hatalmi jogosítvány összekapcsolódás nélkül létezett egymás mellett, egy szuverén, egységes államhatalmat alkotott, amelynek alapját a törvényhozási monopólium biztosította.

A szuverenitáselméletet a katolikus egyház elutasította, mivel az a szuverén uralkodót és a szuverén államokat felszabadította a pápaság uralma alól. Ennek ellenére a szuverenitáselmélet szinte valamennyi korabeli politikaelmélet szerves részévé vált. Csak a Birodalomban adódtak nehézségek azzal kapcsolatban, hogy kit illet meg a szuverenitás, mivel a császár és a birodalmi rendek, melyek élén a választófejedelmek álltak, megosztották egymás között a legfelső hatalmat.⁷⁸

A NÉMET POLITICA

Mivel az értekezésünkben a magyarországi *politica*hallgatók tanulmányaira, és az ezek keretében született írásművekre koncentrálunk, és ezek elsősorban – a korábban jelzettek szerint az európai politika elmélettörténet sajátos fejlődési vonalát megjelenítő – német egyetemi politikatudományi tradíciókhoz kapcsolódnak, az alábbiakban – természetesen a főbb európai trendektől el nem választhatóan – a német, elsősorban protestáns egyetemek politikatudományának jellegzetességeit vesszük górcső alá.

A Birodalomban a tudományos értelemben vett *politica* megjelenése alapvetően arra a tudós és gyakorlati szükségszerűségekre vezethető vissza, amely az az összetett állam és a szomszédos országok politikai és konfesszionális válságai felismerésének és leküzdésének igényéből fakadt. Az új tudásterületet a közbéke megvalósítását és megőrzését biztosító politikai-uralkodó rend aktuális nehézségeinek megoldása hívta életre.⁷⁹

A német egyetemek sajátossá váló *politica*oktatásának megindulását és felfutását hagyományosan a nagy reformátor és pedagógus Philipp Melanchton tevékenységéhez szokták kötni. A neves gondolkodó eleinte ellene volt a „skolasztikus” arisztotelészi ismeretek oktatásának a reformáció jegyében megújított egyetemeken, hiszen úgy tartotta, hogy az evangéliumok a világi kormányzás kérdéseiben is elegendő útmutatást adhatnak. Utóbb azonban – főleg a parasztháborúk keserves tapasztalatai miatt – felismerte a rendezett állami viszonyok szükségességét és elfogadta, hogy a teológia nem tudhat elhárítani minden olyan bizonytalanságot, amely a korban politikai és etikai vonatkozásban felmerült. Melanchton már egy 1543-as beszédében (*De dignitate legum*) felvetette egy autonóm politikai tudomány (*politica ars, doctrina politica*) szükségességét, majd Arisztotelész többi munkája mellett kommentálta a *Politicát* is, igaz ez a gondolatsor torzóban maradt. A reformáció egyik fő ideológusának ezen hozzáállása a protestáns értelmiség szemében az arisztotelészi politikai tanok újbóli elismerését és egyúttal a világi hatalom szükségességének, a két-kard elméletének elfogadását jelentette, s ez megnyitotta az utat a protestáns politikai elméletek felvirágzása előtt.⁸⁰

⁷⁸ WEBER ENZ 10 (*Politische Theorie*), 161.

⁷⁹ BLEEK 2001, 64–65.

⁸⁰ STOLLEIS 1988, 82–83.

Persze Melanchtonnak korántsem egy új egyetemi szak megalapozása volt a szándéka. A reformáció sodrában a német protestantizmus államhűségét akarta aláhúzni, és a politika önállóságát a világi élet vonatkozásában hangsúlyozta, amivel elsősorban a református radikalizmust kívánta ellensúlyozni.⁸¹

Ennek ellenére néhány évtizeden belül Melanchton (befejezetlen) *Politica*-kommentárjára alapozva a *politica* tanítása és elmélete jelentős virágzást ért el a német protestáns egyetemeken.⁸²

Az Arisztotelészre épülő politikai tanok elterjedéséhez a szövegbázist a rendkívül nagyszámú *editiók* biztosították: a *Politica* mintegy 20 görög kiadása mellé kilenc különböző latin *emendatio* járult. Ezek között volt olyan is, amelyik önmagában csaknem ötvenszer jelent meg. S természetesen megjelentek a nemzeti nyelvű fordítások is.⁸³

A német egyetemeket meghódító *disciplina politica* célját a kortársak elsősorban abban látták, hogy feltárja és továbbadja azon célokat, utakat és eszközöket, amelyek a közösségek „jó uralom” általi létrehozásához, megőrzéséhez továbbá fejlesztéséhez rendelkezésre állhatnak, és ezáltal egy biztos, becsületes és boldog emberi élet váljon lehetővé. Ezen cél elérése érdekében a korabeli politikaelmélet nemcsak a jövőendő hatalomgyakorlók (*politici*) kiválasztásához és képzéséhez akart hozzájárulni, hanem a hatalmi szabályozás és gondoskodás különböző területeit is önállósította.

Ezzel összefüggésben a *politica*, mint egyetemi szak, összekötötte az arisztotelészi hagyományokból származó művészet (*ars*) és a középkori skolasztika értelmezésében vett tanítás (*doctrina*) aspektusait, valamint a Machiavelli megközelítésének megfelelő bölcsességet (*prudentia*) és a kora újkorban kibontakozó természettudományos fejlődés elvárásainak megfelelő tudományosság (*scientia*) szempontjait.⁸⁴

A német protestáns egyetemeken szinte egyeduralkodó arisztoteléiánus megközelítést a feltörekvő abszolutizmus – fejedelmi megerősítést nyert – olyan filozófiájának kell tekintenünk,⁸⁵ amelyben a családfőtől a fejedelmen át egy egyenes legitimációs vonal húzható Istenig, amely különbséget tett úr és szolga között,⁸⁶ de egyúttal a közösség céljaként a „jó és boldog életet” (*bene beateque vivere*) jelölte meg. Egyben azonban a fejedelmi hatalmat is szolgálta azzal, hogy alátámasztotta a törvények uralkodó általi képzésének és módosításának lehetőségét.⁸⁷

A Melanchtontól eredeztethető felfogás szerint a politikai uralomnak, mint világi feladatnak saját törvényei vannak, hiszen az Evangélium nem ad megfelelő útmutatást a közélet kérdéseiben. Ez persze nem akadályozta meg a kor protestáns gondolkodóit abban, hogy bizonyos teológiai-etikai határokat szabjanak a politikai hatalomnak, kimondva, hogy a fejedelem sohasem lehet teljesen mentes vallási kötelezettségei alól, és az egyes fejedelmek személyes becsületessége és vallásossága – az egyre inkább saját útját járó politika világában – egyre fontosabbá vált.

⁸¹ PHILIPP 1998, 48–49.

⁸² PHILIPP 1999, 66. A katolikus egyetemeken viszont nem kapott különösebben nagy jelentőséget a szak.

⁸³ STOLLEIS 1988, 84.

⁸⁴ BLEEK 2001, 64–65.

⁸⁵ DREITZEL 1970, 135–140.

⁸⁶ Melanchton *Politica*-kommentárjában a politika lényegét a parancsolók és engedelmeskedők, a fensőbbiség és az alattvalók jogszerű rendjében definiálta („*Politia est legitima ordinatio civitatis, secundum quam alii paesunt, alii parent*”). Idézi DREITZEL 1970, 93; BLEEK 2001, 56.

⁸⁷ STOLLEIS 1988, 84.

Nem hallgatható el azonban az a tény, hogy a reformáció és a felekezeti megosztottság korában a Melancton által újjáélesztett arisztotelészi gondolatok a későközépkorban meginduló szekularizációs folyamatokat ismét megfordították, és a politikaelméletet konzekvensen újra kereszténnyé, vagyis ismét a túlvilági lét kérdését előtérbe helyező elméletté változtatták vissza. Persze – szemben a katolikus felfogással, amely ragaszkodott ahhoz az elképzeléshez, hogy a világi rend, illetve az állam csak a fölrendelt egyház által uralt rend egyik elemét képezi, és az egyház határozhatja meg az állam feladatait és irányítja azt – a protestáns elmélet végeredményben a Bibliára alapozva elismerte a világi hatalom létjogosultságát és engedelmességre vonatkozó elvárásait. Ezt viszont azzal a fenntartással tette, hogy valamennyi résztvevő reménybeli kereszténnyé tételével az állam feleslegessé válik.⁸⁸

A felekezetek változatos kisebbségi helyzetében a legfőbb törekvés arra irányult, hogy a felsőbbség túlkapásával szemben megvédjék a felekezet tagjainak létminimumát, anélkül azonban, hogy a világi kormányzat (elsősorban a monarchia) összeomlását és azáltal a teljes anarchiába süllyedését előidézniük.⁸⁹

Minden esetre az arisztotelianizmus ebben a korban egy olyan társadalomfilozófiát is jelentett, amelyből jelentős impulzusok indultak ki. Ezek alátámasztották az újkori államelméletek azon meggyőződését, hogy a világ racionálisan alakítható.⁹⁰

Az arisztotelianizmust természetesen nem lehet egy olyan zárt tanrendszernek tekinteni, amely a különböző területeken azonos szerepet játszott. A korabeli viszonyok között nem létezett egységes iskolai tankanon; a *politica* egyes tanrendszerei teljesen eltérő szellemi hagyományokhoz, vallási irányzatokhoz és politikai feltételekhez kötten jöttek létre.⁹¹ Ennek megfelelően a „politikai arisztotelianizmus” is különböző irányzatokra oszlott, amelyek között sokszor a közösséget csupán az támasztja alá, hogy ugyanazok az alapszövegek, ugyanazok az alapminták sugároztak át a különböző megközelítéseken.

Megtalálhatók voltak benne a lutheranus (Arnisaeus), a katolikus (Contzen), a kálvinista (Althusius, Keckermann) megközelítések. Még az olyan Arisztotelész-ellenes gondolkodók munkássága is, mint Petrus Ramus, azt igazolták, hogy nem lehetett könnyen megszabadulni a századokon keresztül rögzült gondolati sémáktól.⁹²

Azonban hiba lenne, ha a német egyetemeken kibontakozó *politica* tudományát pusztán az arisztotelianus megközelítéssel azonosítanánk, annak ellenére – hogy mint láthatjuk – ez volt legtöbb korabeli professzor kiindulási pontja.

Nem hallgatható persze el, hogy a korabeli *politican*árok és szakírók oktatási és irodalmi tevékenységét nehéz meghatározott tudományos irányzathoz kötni, hiszen a megközelítések eszmei gazdagsága ezt rendkívül megnehezíti. A *politica* ugyanis felívelése során érdemben hasznosította a teljes késő-humanista tudást, s gyakorlati, jelenkort előtérbe helyező irányultsága egyre nagyobb arányban előtérbe állított egy bizonyos kritikai-távolságtartó pozíciót is. Ez megakadályozta, hogy az új gondolati rendszer a hagyományos arisztotelészi koncepciókkal túlságosan azonosuljon.⁹³

⁸⁸ WEBER ENZ 10 (*Politische Theorie*), 159.

⁸⁹ WEBER ENZ 10 (*Politische Theorie*), 159.

⁹⁰ STOLLEIS 1988, 84.

⁹¹ STOLLEIS 1988, 85.

⁹² STOLLEIS 1988, 85.

⁹³ WEBER 1992, 346.

Ugyanakkor természetesen az európai politikai gondolkodás kiemelkedő munkái is jelentős visszhangot találtak a német professzorok elméleti és tudásátadó munkásságában.⁹⁴ Az eredetileg Machiavellire visszavezethető, tapasztalati, technikai és eredményorientált politikai megközelítés mellett a német gondolkodók munkáiban megjelentek az államrezon-koncepciók különböző elemei, valamint a szuverenitáselméletek alkalmazhatóságára irányuló törekvések is. Előbbi képviselői természetesen általában demonstratív módon elhatárolódtak a machiavellizmus állítólagos vagy tényleges ördögi minőségétől, és a tacitizmus valamint a politikai újsztoicizmus keretében közelítették meg a modern politikai megoldásokat.⁹⁵ Utóbbi esetében a Birodalom politikai-államszervezeti felépítése jelenthetett applikációs problémákat.

A neoarisztotelianus, a tacitista-lipsianus megközelítések⁹⁶ mellett a német politikai gondolkodás sajátos irányzataként kell utalnunk a különböző vallási színezetet nyert *politica christiana* irányzataira, melyek bizonyos mértékben mindkét nagy (arisztotelianus, tapasztalati empirikus) folyamat befogadták, s melyek a Bibliából és ez egyházi tradíciókból indultak ki.⁹⁷ E „keresztény politikákban” a közösség jóléte és a fejedelem jó kormányzásának gondolata összefonódott a gyakorlati kereszténység vallási elképzeléseivel.⁹⁸ Valamennyi elméleti irányzat fókuszában eredetileg a politikai rend erősítésének igénye, vagyis az állam belső felépítésének és működőképességének vizsgálata állott.

Az alábbiakban – a hazai peregrinusok képzésére legnagyobb befolyással bíró – említett három megközelítés lényegének rövid bemutatására vállalkozunk. Bár ezzel bizonyos, a dolog természetéből adódó önkorlátozó be- és lehatárolást teszünk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a korabeli európai (főleg német) politikai gondolkodásnak a továbblépés lehetőségét is magában rejtő komplex jellegét.

A 16. és 17. század korábban említett kihívásai olyan, a fenti irányzatokon túlmutató vagy azokba részben recipiálható, vagy azokkal részben kombinálható törekvéseket is felszínre hoztak, amelyek a hitbéli és alattvalói lojalitás közötti különbségtétel mellett a politikai természetjog jövőbemutató koncepciójára, a hatalmi szerződés és a népszuverenitás első formáira vonatkozó gondolatokat is iniciálták.

Abból az (ókori előképekre támaszkodó) felfogásból, hogy minden embernek, mint Isten teremtményének, bizonyos természetes jogai vannak, mind a fensőbbséget legitimáló, mind a fensőbbséget korlátozó normák levezethetőek voltak.

Utóbbi vonatkozásban az arisztotelészi államcélként megjelenített jó és boldog közösségi élet, a békés együttélés megvalósításának igényéből a lét biztosításának joga, valamint ennek veszélyeztetése esetén az ellenszegülés és az ellenállás joga is igazolhatóvá vált. Az előbbi igények körébe ugyanis a fensőbbség azon kötelezettsége is beletartozott, hogy biztosítsa a szabad vallásgyakorlást.

Mivel a reformátorok és a késő skolasztika képviselői olyan, már az ókorban létező eszméket élesztettek fel, amelyek a világi rend és hatalom létét vagy az Isten és az emberek közötti szövetségre, vagy a népek és uralko-

⁹⁴ WEBER 1992, 346.

⁹⁵ BALDINI 1999.

⁹⁶ WEBER 1992, 346.

⁹⁷ WEBER 2012b, 69; BLEEK 2001, 64–65.

⁹⁸ BLEEK 2001, 57.

dóik között létrejött, formális, történetileg egyszeri és visszavonhatatlan szerződésre vezették vissza, a szabad vallásgyakorlás bizonytalanná válása alapot adhatott a világi alattvalói engedelmesség felmondásához. Az ellenállási lehetőségek palettája az emigráció jogától a passzív ellenálláson keresztül a (magasabb rendek, illetve a középszintű fensőbbiségek) nyílt ellenállási jogáig terjedt. Szélsőséges esetben még a türannisz megölését is lehetőségként ismerték el.⁹⁹

Tacitizmus – Lipsianizmus

Machiavelli tanai a német egyetemek professzorainak és a politikaelméleti munkák szerzőinek körében – a 16. század végének felekezetileg kiélezett időszakában és a harmincéves háború előtti évtizedekben – többé-kevésbé éles kritikát váltottak ki, és erős ellenállásba ütköztek. A Birodalomban, ahol a felekezetek közötti konkurencia mindent átítatott, megjelentek az antimachiavellizmus különböző variációi, amelyek nem maradtak hatástalanok. Ezekben az időkben bizonyos körökben a *politicus* megjelölés szitokszónak minősült. Például a jezsuita megközelítések arra törekedtek, hogy az igaz keresztény politikust megkülönböztessék a hamis, Machiavelli-hívó, erkölcstelen, sőt ördögi pszeudopolitikusoktól. A politika sokak szemében abba a gyanúba keveredett, hogy a köpönyegforgató azonosulás művészeteként felületes, egoisztikus, s a közjó számára káros célokat szolgál.¹⁰⁰

Egyes protestáns egyetemek vonzáskörzetében a Machiavelli tanaival való szembehelyezkedéssel párhuzamosan zajlott Tacitus újrafelfedezésének és történeti művei „hasznosításának” folyamata. Machiavelli és Tacitus a 16. század végén és 17. század elején komplikált módon egymáshoz kötődő párost alkotott a politikai gondolkodás és politikatudomány történetében. A németországi szerzők jelentős része Tacitus műveit arra kísérte meg felhasználni, hogy a machiavellizmust megszelídítsék, vagy az itáliai gondolkodóra visszavezethető tanokat semlegesítsék. Tacitus műveiből bizonyos belső rokonságot olvastak ki Machiavelli nézeteivel, s az ókori szerzőnél feltűnő „machiavellisztikus” témák és kérdések lehetővé tették korabeli ellenzői számára, hogy vitatkozzanak az itáliai humanista nézeteivel, úgy hogy az egyházi indexen lévő szerző munkái helyett az ehhez szükséges idézeteket Tacitus műveiből vették.¹⁰¹

Másrészt azonban a korai abszolutizmus (nyílt vagy rejtett) teoretikusai megfelelő érvet olvashattak ki Tacitus műveiből az egyeduralmi hatalomgyakorlás mellett. Úgy látták ugyanis, hogy Tacitus szerint az uralkodónak az egyén jogsérelmére elkövetett cselekményeit megfelelő módon igazolja, ha végeredményben az adott tett a közösség számára hasznosként állítható be.¹⁰² Ez a felfogás a korabeli államreazon-irodalom egyik toposza volt, amely ősapjának éppúgy tekinthető volt Tacitus is, mint Machiavelli.¹⁰³

⁹⁹ WEBER ENZ 10 (*Politische Theorie*), 159.

¹⁰⁰ WEBER ENZ 10 (*Politik*), 96.

¹⁰¹ STOLLEIS 1988, 95.

¹⁰² Tacitus, *Annales*, 14.44. STOLLEIS 1988, 95.

¹⁰³ STOLLEIS 1988, 95.

Természetesen Tacitus műveinek akár egyik, akár másik célra való felhasználása nem a németországi szerzők találmánya volt, hanem a történetírót a 16. század közepétől az itáliai humanizmus képviselői fedezték fel maguknak,¹⁰⁴ és műveinek kiadása, elemzése és továbbgondolása összeurópai mozgalomnak volt tekinthető.

Felvetődik a kérdés: miért is volt annyira jelentős Tacitus munkássága a kor politikaelmélete számára, miért volt 1570 és 1650 között Tacitus a legtöbbet idézett szerző, aki a politikaelmélet szinte minden frontján megjelent. Miért is kezelték munkáit egyfajta csodaszerként, amelyekből a kor bizonyos betegségeire is megoldás olvasható ki?

Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy az *Annales* és *Historiae* recepciója révén a császárról szóló munkákban a korabeli értelmiség saját korának viszonyait látta¹⁰⁵, és rendkívül fogékonyak mutatkoztak Tacitus stílusa és munkáinak tartalma iránt, mint ahogy a korszakban általában a stílusok iránti érzékenység a reneszánsztól a manierizmus, a klasszikustól az antiklasszikus formák felé fordult. A köztársasági szabadságból a monarchiába történő politikai átmenet – amely a római történelemben Caesar és Augustus kora között játszódott le – stilisztikai megfelelőjét a kor tudósai a cicerói klasszicizmus és a tacitusi manierizmus közötti váltásban találták meg. Cicero és Livius a korai, míg Tacitus és Seneca a kései 16. század szerzői voltak.¹⁰⁶

A 16. században lezajló vallás- és polgárháborúk, valamint a római polgárháborúk közötti párhuzam, a kialakuló korabeli szuverén monarchikus rendszerek és az augustusi *principatus* létrejötte közötti hasonlóság a politikai szituációk hasonlósága miatt is előtérbe helyezte Tacitus munkáit.

Tacitus katonai lázadásokról, udvari intrikákról, uralkodói önkényről és az alattvalók politikai idomulásáról beszélt. Mély bepillantást engedett a monarchikus rendszer működésébe és titkos machinációiba, az *arcana imperii* és a császári bűnök világába. Munkái a hatalomhoz való viszonyulással kapcsolatban rengeteg mélyenszántó aforizmát tartalmaztak, és alkalmasak voltak a római *principatus* ideológiájának közvetítésére.¹⁰⁷

Művét azonban úgy is olvashatták, hogy Tacitus az *Annales*ben tulajdonképpen az elveszett köztársaságot siratta, s a sztoikus filozófusok ellenállását dicsérte, bár meg volt győződve róla, hogy a *principatus* kiépülése feltartóztathatatlan. Ezen ambivalens állásfoglalása, ingadozása a köztársasági nosztalgia és az „elkerülhetetlen” elfogadása között, rendkívüli vonzerőt gyakorolt a 16. és 17. századi olvasókra.¹⁰⁸ Stílusa rövid és rejtelmes, a józanság és objektivitás leplebe bújtatva utal a dolgok közötti összefüggésekre, ugyanakkor gondolatait rejtjelezve saját értékelését is újra és újra nyilvánvalóvá teszi.¹⁰⁹

A német tacitizmus, amely az itáliai-németalföldi későhumanizmus nyomán fejlődött ki, az európai politikai gondolkodás egyik jelentős komponensét alkotta a kései 16. és a korai 17. században.¹¹⁰ Ez a komponens a pro-

¹⁰⁴ Tacitus történetírása ambivalens jellegének megfelelően az irodalomtörténet a tacitizmus két formáját különbözteti meg. A *tacitismo rosso* korabeli és későbbi képviselői (Gentilis, Boccialini, Spinoza, Rousseau) a nagy klasszikust titkos felvilágosítóként és az egyeduralom kritikusaként olvasták. A másik felfogás – a *tacitismo nero* – képviselői Tacitust az egyeduralom vagy az *arcana imperii* propagálójának tekintették (Botero, Ammirato, Soto). Vö. OTTMAN 2006, 235.

¹⁰⁵ OTTMAN 2006, 235.

¹⁰⁶ STOLLEIS 1988, 93.

¹⁰⁷ STOLLEIS 1988, 94.

¹⁰⁸ OTTMAN 2006, 235.

¹⁰⁹ OTTMAN 2006, 235; STOLLEIS 1988, 94.

¹¹⁰ KÜHLMANN 1987, 325–348.

testáns német területeken erősebb volt, mint a katolikus vidékeken, és a kálvinista területeken nagyobb befolyást gyakorolt, mint a lutheránusok között.

Németföldön különösen a jogászok érdeklődtek Tacitus munkáinak politikai kommentálása iránt. A korabeli Birodalom válságjelenségeivel és működési nehézségeivel szembesülő jogászok lehetőséget láthattak arra, hogy Tacitus munkáit alapul véve a szuverenitás, az uralkodó törvényhez kötöttsége, a rendi szabadságok, az adóterhek, a szövetségi és követi jog, valamint a háború és béke központi kérdéseit megvitassák, s különösen az államrezon problémáját az *arcana imperii* formájában vizsgálat tárgyává tegyék.¹¹¹ Mindezek olyan kérdések voltak, amelyek a születőben lévő *ius publicum* kérdéskörét is érintették, vagyis korabeli értelemben véve „publicisztikusak” voltak. Éppen ezért nem volt véletlen, hogy pl. Altdorfban még a jogi kar megalapítása (1622) előtt Tacitus-parafrazisokból született meg az első *ius publicum*hoz sorolható tudományos mű.

Azt is látni kell, hogy ebben a korszakban a német birodalmi publicisztika első szerzői, valamint a történészek, filológusok és politikai írók számára a Tacitussal való foglalkozás a szellemi élnökség és a modern folyamatok irányába való nyitottság jele volt. Ehhez az érdeklődéshez immanensen hozzátartozott a szuverenitás, az államrezon, valamint a háború és béke nemzetközi jogának kérdésköre is. A tacitista és publicista vonalak olyan egyetemeken (Straßburg és Jéna, Heidelberg, Altdorf, Herborn és Marburg) találkoztak, amelyek nyugat-európai hatásónak szellemi centrumai voltak.¹¹²

A kérdéssel foglalkozó irodalomban ennek megfelelően a tacitizmust inkább egyfajta indirekt és megszelídített machiavellizmusként értelmezik, amely ugyan a firenzei gondolkodó politikai elveinek jelentős részét tovább vitte, de azt Tacitus művei moralizáló olvasásának ártalmatlannak látszó leplebe burkolva. Tacitus műveinek előretörésében azon folyamat betetőzését látják, amelynek folytán „a 16. század Európájában a polgár alattvalóvá vált.”¹¹³

Ennek ellenére a tacitizmus egyre inkább uralomra jutott. Midőn e szellemi irányzat a politikai cselekvés önmagáért való logikájából fakadó hatalmi technikákat vette számba, más oldalról felmerült a kérdés, hogy az alattvalóknak hogyan kell viszonyulniuk az egyre erősödő államhatalomhoz. E kérdéssel összefüggésben kerültek előtérbe az ókori sztoa, elsősorban Seneca filozófiai tanai. Míg Tacitustól meg lehetett tudni, hogy a királyok és a zsarnokok milyen tettekre voltak képesek, Senecától a kora újkori elitek tagjai megtanulhatták, hogy az ember hogyan viselkedjék ilyen körülmények között.¹¹⁴

A két megközelítés a németalföldi Justus Lipsius munkáiban kapcsolódott össze, mely művek rendkívüli hatásúak voltak a 17. század politikai gyakorlatára és elméletére.¹¹⁵ A hatás abból adódott, hogy a sztoikus erénytan és a tacitusi hatalomtan a korszak sajátosságainak megfelelő és tökéletesített kombinációja, melyet Lipsius művei jelenítettek meg, teljes mértékben megfelelt a korabeli vezető rétegek alapvető igényeinek.

A tacitizmus első és legfontosabb *Politicáját* 1589-ben Justus Lipsius alkotta meg (*Politicorum sive civilis doctrinae libri VI.*). A munka meghatározó jelentőségű volt a német politikai gondolkodásban. A kortársak és az utókor

¹¹¹ STOLLEIS 1988, 103.

¹¹² STOLLEIS 1988, 103.

¹¹³ MÜNKLER 1985, 61.

¹¹⁴ MÜNKLER 1985, 62.

¹¹⁵ E hatást sokáig alábecsülték, de műveinek tartalma és európai hatása az elmúlt évtizedekben alapos vizsgálta tárgya lett. OESTREICH, *Machtsaat*.

szakemberei annak ellenére átfogó tartalmúnak tekintették a művet, hogy szinte kizárólag a monarchiával foglalkozott. Ez az elméleti hiányosság azonban a gyakorlati nézőpontból inkább a munka előnyére vált. A monarchia, a fejedelmi állam ugyanis az adott korban tapasztalati alapon a normális kormányzati megoldás volt. Ez indokolta, hogy Lipsius munkája a szisztematikus, kompendiumszerű munkák közé emelkedett a német *politica* professzorok szemében. S az, hogy az általános munkák között is az első helyre sorolták, abból adódott, hogy egyrészt szerencsésen ötvöződtek benne az elmélet/norma és a tapasztalat/gyakorlat elemei, másrészt összhangba hozta a politika nyilvános/állami és egyéni vonatkozásait.¹¹⁶

Lipsius politikai (tacitista) munkásságával tulajdonképpen áthidalta azt a szakadékot, amely Machiavelli munkájának recepciója óta a „célszerű/célszerűtlen” másrészt a „jó/gonosz” mércéi között keletkezett. Módszere az indirekt beszéd volt, amely sok klasszikus idézettel volt (különösen Tacitustól) teletűzdelve; már eleve magában hordozott bizonyos határozatlanságot és támadhatatlanságot. A megállapító és értékelő megnyilvánulások közötti elhatárolást ez a stílus szisztematikusan megnehezítette a korabeli olvasók és a későbbi kommentátorok számára.

Lipsius politikája nem kínált egy realitásoktól távol álló, normatív elvárásrendszert, amelyet a gyakorlatnak követnie kellene, de ugyanakkor nem preferálta, hangsúlyozta és pártolta a hatalommegszerzés és -gyakorlás durva technikáit sem. Sokkal inkább bizonyos egyensúlyt keresett ebben a vonatkozásban is: az olvasó munkájából megismerheti a politikai tények kemény voltát, ugyanakkor a szerző felvillantja neki egy jól rendezett, ugyan monarchikus uralmi rendszert megvalósító, de kifelé és befelé is erős állam képét is, amelyben nincsenek vallási ellentétek. Lipsius szövegének egy bizonyos időtlen jelleget lehetett tulajdonítani.¹¹⁷

A közvetítő szándék leginkább ott mutatkozott meg, ahol azt a kérdést feszegette, hogy be lehet-e vetni meg nem engedett eszközöket is. Machiavelli igenlő választ adott erre és különösen ajánlotta, amennyiben a hatalom másként nem volt biztosítható és megvetette azokat, akik túl gyengének mutatkoztak ilyen eszközök megragadására. Machiavelli ellenfelei tagadták ennek jogosságát, bár bizonyos koncessziókat tettek szükség esetére és a háborús cselvetések tekintetében. Továbbá a kereszténység ellenségei (törökök, eretnekek) ellen is elfogadtak bizonyos amorális cselekedeteket. Az állami okosság (Staatsklugheit) Lipsiusnál már nem egyenlő az arisztotelészi *phronészisszel*, hanem az ügyes számítás és a kifejezetten megengedett csalás keveréke.¹¹⁸ Lipsius ebben a vonatkozásban egy eredeti, jellegzetes megoldást kínált fel.¹¹⁹ Különbséget tett kis (titokban tartás), közepes (tudatos megtévesztés) és nagy csalás (szószegés és igazságtalanság) között. Ezek igazolására különböző mércék elfogadását javasolta: a kis csalást mint semmiséget ábrázolta, a közepes csalást kis véteknek, a nagy csalást nagy véteknek tekintette. Az uralkodónak adott esetben a nagy csalás terhét is magára kell vennie. Erkölcsi elvárások és reálpolitikai hajlékonyság sajátos, az abszolutizmus és az államok kialakulásának korszakára jellemző vegyületei jöhettek így létre, és az élet-tapasztalat és erkölcsösség ilyen módon kibékíthetők lehettek egymással. Lipsius a kazuisztikus megkülönböztetés segítségével kísérelte meg az erkölcs és az államrezon elvárásait valamiképpen összhangba hozni.¹²⁰

¹¹⁶ WEBER 1992, 104–108.

¹¹⁷ STOLLEIS 1988, 96.

¹¹⁸ OTTMAN 2006, 236; SCATTOLA 2013.

¹¹⁹ STOLLEIS 1988, 96.

¹²⁰ OTTMAN 2006, 237.

Lipsius a legfontosabb impulzusokat a politikai neosztoicizmusból merítette. Ennek célja a vallási ellentétek korának háborúi által felvetett kérdések helyes megválaszolása volt. Amennyiben a vallási igazságok és a közrend konfliktusba kerülnek egymással, akkor a közrendet kell előnyben részesíteni, ha már nem egy egységes vallás létezik a közösségen belül.¹²¹ Lipsius ugyanis azt hirdette, hogy az államnak arra kell törekednie, hogy felségterületén csak egy vallási felekezet létezzen. Ugyanakkor élettapasztalata alapján a közhaszon (*publica utilitas*) érdekében a mérsékletesség politikáját képviselte más felekezetekkel szemben, és türelemre intett; ez azonban még nem volt szekularizált toleranciának tekinthető. Véleménye példaadó volt a mérsékelt valláspolitikai képviselői számára, akiknek száma a harmincéves háború után német földön is szaporodott.¹²² A neosztoicizmus egyértelműen a felekezeti egységes örökletes monarchiát tartotta a legjobb államrendnek.

Lipsius neosztoikus megközelítésének vezéreszméje egy olyan politikai vezető volt, akit belső kiegyensúlyozottság és fegyelmezett tetterő jellemez, aki ragaszkodik elveihez, de rugalmas a módszereiben. Lipsius megfogalmazásában az uralom „rend a parancsolásban és az engedelmességben”, annak gyakorlására csak a teljes erkölcsi önfegyelem tesz képpé, de ez egyúttal legitimálja is az uralmat.

Egy aktív, optimista tónusú emberképből indult ki, és elfogadta a szükségszerűség hatalmát. Ugyanakkor felhívta az embereket, hogy bizonyítsák bátorságukat és fegyelmeztségüket, és maguk alakítsák sorsukat.¹²³

Lipsius tehát megkövetelte a fejedelemtől és a polgároktól, hogy önmagukat fegyelmezzék, de a néppel (*plebs, vulgus*) szemben már nem fogalmazta meg ezt a követelményt. A nép ugyanis nem tudja önmagát fegyelmezni, így a fegyelmezés csak kívülről megvalósítható,¹²⁴ vagyis a tömegek és a csőcselék feletti külső hatalmi ellenőrzés szükségességét hirdette.

Lipsius politikai filozófiája rendkívül eredményes volt, mivel a kor legfontosabb kihívására megfelelő választ adott:¹²⁵ biztosíthatta a különböző vallási közösségek egymás mellett élését egy államon belül. Önkorlátozást és önfegyelmet javasolt, egy – bizonyos értelemben – modern munkamorált várt el (antik ruhába öltöztetve), és katonai reformokat is javasolt.¹²⁶ Ezzel különösen megfelelt a kálvinista államok, de egyébként valamennyi európai állam közhangulatának, amit a széles hatás is igazol.

Az európai recepciót elősegítette, hogy *Politicája* felépítésében, a legfontosabb kérdések sorrendiségében, valamint javaslatainak a középben fekvő, észszerű megoldás felé mutató tendenciájában sok tekintetben érintkezett az arisztotelészi hagyományokkal. Ez megkönnyítette betagozódását az oktatási kánonba. Ezenfelül a tartalom antik idézetek hálózatába való beöltöztetése újszerű, és a humanisztikusan képzett olvasó számára rendkívül izgalmas is volt.¹²⁷

¹²¹ STOLLEIS 1988, 97.

¹²² BEYME 2009, 93.

¹²³ STOLLEIS 1988, 106.

¹²⁴ OTTMANN 2006, 236–7.

¹²⁵ OESTREICH *Neostoizismus*, 186.

¹²⁶ Lipsius hangsúlyozta a háború jelentőségét, midőn az állam – mint arányaiban megnövelt ember – kapcsán is abból indul ki, hogy a világ vihárait csak a rend, a bátorság és az ellenállóképesség révén állhatja meg helyét. STOLLEIS 1988, 106.

¹²⁷ STOLLEIS 1988, 97.

Politica christiana

A kutatás, amely manapság a 16. és 17. századi politikai cselekvés gyakorlatával és annak elméleti megalapozása történetével foglalkozik, természetesen kiterjed azokra a korabeli megközelítésekre is, amelyek a politika és a vallás összefüggéseire vonatkoztak.

A vallási egység megbomlása következtében a felekezeti ellentétek természetesen a 16. század vége óta kiéleződő politikaelméleti vitákban is testet öltöttek, melynek következtében olyan törekvések jelentek meg, melyek a korabeli valóság egy magyarázati mintáját jelentve, a kor válságjelenségeit a keresztény vallásban rejlő értékek alapján állva magyarázzák és uralják.

Ezeket a kora újkori tudományos alapokon is álló törekvéseket szokás a *politica christiana* összefoglaló elnevezés alatt megjelölni, amelyek közös jellegzetessége, hogy a politika (újra) kereszténnyé tételére irányultak. Ebben a vonatkozásban a felekezetek között nem volt különbség, hiszen a világi fensőbbiséget mind a protestánsok, mind a katolikusok Istentől adottnak tekintették. Ennek következtében az alattvaló engedelmességgel tartozott az urának. Ellentételezéseképpen az uralkodó köteles volt vallási kötelezettségeit teljesíteni, és követni a vallási normákat, elő kellett segítenie a keresztény parancsok és törekvések politikai megvalósulását.¹²⁸

A *politica christiana* kevésbé koherens gondolatai a fentiek ellenére a 16–17. század folyamán felekezetspecifikus variációkban önálló politikaelméletekben öltöttek testet, amelyek ténylegesen ható politikai tanokká nőttek ki magukat.¹²⁹

A *politica christianának* a kora újkori vitákban, melyek a politikai rend felépítéséről szóltak, szükségszerűen központi szerepet kellett játszania, mivel a kereszténység teljes mértékben áthatotta az élet valamennyi területét. Európa valamennyi régiójában léteztek a 16. században a keresztény politikai tanokra visszavezethető törekvések. Bizonyos differenciálódás valószínűleg a 17. század közepén jelenhetett meg.

Ugyanakkor a szerzők és művek többirányú befolyásoltsága miatt meglehetősen nehéz az ún. *politica christiana* autonóm helyének megtalálása a korabeli politikatudományi megközelítések között. Talán éppen ezért a *politica christianát* egy gyakorlatban jól alkalmazható politikai tannak tarthatjuk, hiszen a politikai teológia eredményes érvelési mintájának bizonyult a 16. és 17. században. Ennek ellenére önálló politikaelméletnek nem tekinthetjük.¹³⁰

A vallás és a politika korabeli kapcsolatát vizsgáló modern irodalomban többféleképpen közelítik meg a *politica christiana* és a többi gondolati rendszer viszonyát. Az egyik legújabb felfogás ebben az összefüggésben három különböző hozzárendelési mintát különböztet meg.

Ezen rendszerezési kísérlet szerint az első viszonyulás a – már többször emlegetett és alább részletesebben bemutatandó – neoarisztotelianus felfogás volt, amelynek dominanciáját a modern irodalom sem kérdőjelezi meg. Ennek zászlaja alatt nagyon sok variáns jelent meg, amelyek közül elsősorban az ún. *politici*¹³¹ felfogása ismert, akik a politika és vallás kérdésében egy középutat propagáltak azzal, hogy azt hirdették, az erkölcsösségnek a gyakorlati politikában a kormányzási bölcsességhez való sztoikus távolságtartásban kell megvalósulnia.

¹²⁸ WEISS, 2006.

¹²⁹ WEBER ENZ 10 (*Politische Theorie*), 160.

¹³⁰ SCHORN-SCHÜTTE 2004, 197.

¹³¹ STOLLEIS 1988, 85-90. Különösen kiemelhető ebből a szempontból Keckermann. *Uo.*, 110.

A másodikként azonosítható felfogás a politika és vallás viszonyában a tacitista-lipsianus megközelítés volt, amely felismerte annak veszélyét és realitását, hogy a politika a vallást „machiavellisztikus” módon saját céljainak szolgálatába állíthatja.

A harmadik hozzárendelési minta a *politica christiana* volt, amely a politikai uralmat a teremtés rendjének részeként fogta fel, és ezzel minden politika keresztényi kötöttségéből indult ki.

Mindhárom felfogás antimachiavellisztikus volt, ami azt mutatja, hogy ebben a korban a legjellemzőbb törekvés az volt, hogy a központi hatalom gyakorlását már meglévő, többségében regionálisan korlátozott ellenőrzési mechanizmusok alá rendelje. Ennek egyik eszköze a szerződéselmélet volt, melyet a középkor óta legitimként ismertek el, és amely a reformáció révén még intenzívebbé vált.¹³²

Egy másik csoportosítási kísérlet a vallás és politika viszonyával kapcsolatos korabeli állásfoglalásokat vizsgálva két táborba osztja az elemzőket. Az egyik tábor képviselői a felekezeti hangsúlyozása vagy egy vágyott egységes vallás megteremtése révén a *politica* teológiai átitatódásának talaján álltak, míg a másik tábor hangadó gondolkodói ki akarták zárni a *politica* köréből a vallási kérdéseket, szekularizálni akarták a gondolkodást, és a hatalmi politika gyakorlását „érdekek” mentén képzelték el. Mindkét pártnak megvoltak a hívei a különböző vallásfelekezeti táborokban.¹³³

Az egyik tábor képviselői, akik a francia politikai szerzők, illetve a késő humanisták, valamint a vallási irénikusok gondolati vonalát követték, a teológiától való elhatárolódás révén arra törekedtek, hogy a vallási viták kérdéskörét kizárják a politika területéről. Ugyanakkor nyitottak voltak a jogtudomány felé, és politikatudományi munkáik integráns részévé tették a jogi megközelítést, és azt a szakmaiság és rendszeresség egyik eszközének tekintették.¹³⁴

A felekezeti koncepcióját előtérbe helyezők ezzel szemben egy teológiailag és politikailag „zárt társadalommodellből” kiindulva nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a teológia és a politika közötti határvonalnak. Érdekes módon az e táborba sorolható német gondolkodók is támaszkodtak a jogtudományra, igaz a jogi ismereteket és érvelést jórészt a politikatudomány kiszolgálójának tekintették. Mindenesetre a 16. század végétől a német politikai gondolkodás „eljogiasodott”, amely kifejezetten német tendenciának tekintendő, hisz ez sem Arisztotelész munkáira, sem a külföldi „politikák” vonatkozásában nem volt jellemző. Ugyanakkor e politikával foglalkozó szerzőket joggal lehet a *politica christiana* képviselői közé sorolni, mivel műveikre a vallási és politikai gondolkodás egysége volt jellemző, és megközelítéseikben a vallási alaptapasztalat uralkodott. A világ tapasztalati oldalát óvóan körülvtették és megelőzték a normatív elvárások, s a világi élet még nem volt autonóm a szemükben. A vallási vonatkozásoktól független szakmai törvényszerűségek ugyanúgy ismeretlenek voltak még, mint a célorientált racionális cselekvés.¹³⁵

¹³² SCHORN-SCHÜTTE 2004, 199.

¹³³ STOLLEIS 1988, 124-125.

¹³⁴ A jogi elemek politikai munkákba való beemelésének különösen ott volt kedvező terepe, ahol a szerzők a gyakorlati életből jöttek (Bornitz, Schönborner), vagy ahol *politica*professzorként jogász előképzettséggű tanárok tevékenykedtek, és felismerték annak gyakorlati hasznát, amit a politika oktatásának jogi elemekkel való átitatása jelenthetett (König, Liebenthal, Kirchner, Besold). STOLLEIS 1988, 124-125.

¹³⁵ STOLLEIS 1988, 89.

Vannak modern szerzők, akik úgy látják, hogy a *politica christiana* pusztán a politikai arisztotelianizmus része volt.¹³⁶ Mások¹³⁷ éppen fordítva, a lutheránus neoarisztotelianus eszmerendszert tekintik a *politica christiana* egyik irányzatának a kálvinista indíttatású althusianizmus mellett.

A besorolási kísérletek sokszínűsége nem változtat azon a tényen, hogy a *politica christiana* egy sajátosan ki-fejlődő gyakorlati politikai forma volt a 16–17. században, amely ugyanúgy, mint a politikai arisztotelianizmus, az arisztotelészi államformatant használta. Hiszen szinte valamennyi korabeli politikatudományi összefoglalás megőrizte az *Aristoteles latinus* alapmintáit, de ezt a mintát különböző tartalommal töltötték meg. A hagyományozott arisztotelianus alapokon álló egyetemi oktatást mindannyian saját nézeteik kipróbálására és erősítésére használták.¹³⁸

Az nyilvánvaló, hogy a felekezetiileg megosztott Birodalomban a kortársak által *politica christianának*, keresztény államtannak nevezett megközelítés nem volt más, mint egy felekezeten átnyúló kritika „az udvarok machiavellizmusával” szemben. A korabeli domináns fejlődési tendenciákkal ellentétben a *politica christiana* nem a szekularizáció irányába mutatott, hanem éppenséggel a politikai hatalomgyakorlás intenzívebb odafordulását szorgalmazta a kereszténység transzcendentális elképzeléseihez, amely elvárásokat a mindenkori fensőbbiségnek figyelembe kellett vennie. A *politica christiana* valamennyi képviselője szerint alapvetően a monarchia volt a legjobb államforma.¹³⁹

Fontos kiemelni, hogy a kérdéskörrel foglalkozó legújabb megközelítés szerint (Schorn-Schütte) a *politica christiana* érvényre jutásában rendkívül fontos szerepet játszottak a protestáns lelkészek és teológusok. A vonatkozó kutatások ugyanis valószínűsítették, hogy a korabeli lelkészek beazonosíthatóan önálló álláspontot képviseltek a közösség működéséről, és készek, és helyzetükből adódóan képesek is voltak arra, hogy pozícióikat kritikusan és autonóm módon megőrizték a fensőbbiségekkel szemben. A korabeli bölcsészkarokon az „alapképzésben” politikát is hallgató protestáns lelkészek ehhez megfelelő elméleti képzésben is részesülhettek.

Neoarisztotelianizmus

Bármilyen csoportosításban is teszünk kísérletet a korabeli német egyetemeken vagy a gyakorlati életben tevékenykedő politikai gondolkodók eszméinek rendszerezésére, megkerülhetetlen tény, hogy a német protestáns egyetemek *politica*oktatását az arisztotelianizmus uralta. Ez az általunk az alábbiakban neoarisztotelianizmusnak nevezett, sokféle politika- és államelméleti gondolatot befogadó tan a 16. század közepétől a 17. század utolsó harmadáig abszolút uralkodó volt a Birodalom vezető egyetemein a politikaelméletben.¹⁴⁰ Ezen egyeduralmat a modern természetjog csak nagyon lassan volt képes áttörni a 17. század utolsó évtizedeiben.

¹³⁶ NITSCHKE 1995, 31; STOLLEIS 1988, 124–125.

¹³⁷ WEBER ENZ 10 (*Politische Theorie*), 160.

¹³⁸ STOLLEIS 1988, 124–125.

¹³⁹ WEISS 2006.

¹⁴⁰ STOLLEIS 1987b, 20.

Melanchton *Politica*-kommentárja óta az abban képviselt tanok – elsősorban, de nem kizárólag protestáns körökben – a politikaelméleti gondolkodás alapját képezték Birodalom-szerte. A legfontosabb impulzusok, amelyek a német politikaelmélet képviselőit (például a szuverenitástan képében) érték, mind-mind az arisztotelianizmus keretében és annak eszközeivel kerültek megvitatásra, különösen azután, hogy 1600 körül a politikaelmélet új lendületet kapott Henning Arnisaeus és – sajátos módon – Johann Althusius tanai révén.

A neoarisztotelianizmus fontos jellegzetessége volt, hogy figyelme középpontjában mindig a közéletet szervező, politikai uralmi rend, az állam állt, és képviselői csak másodlagosan foglalkoztak az uralom legitimációjának kérdésével.¹⁴¹ Az egyes emberek más emberek feletti hatalma a német gondolkodók számára mintegy „természetes” adottságként jelent meg. A hatalom nem olyan jelenség volt a számukra, amelynek az alapjait kellene kutatni, hanem amelynek elsősorban megjavítása tűzhető ki célul.

A politikai arisztotelianizmus második – teleologikus – alapfeltevése volt, hogy az embert olyan társadalmi lénynek tekintette, amely természeténél fogva társas együttélésre van ítélve. A pusztá túlélés mellett, amelyet a család és a falu közösségi formái biztosíthatnak, az ember egy erkölcsös és jó életre van teremtve, amelyet azonban csak állami közösségben – mint a társulási formák legfejlettebb formájában – valósíthat meg. Arisztotelész követői szerint az egyénnek mindig is szüksége volt az állami keretek közötti közösségi életre, s ebből az következett, hogy az állam maga is „természeti”, nem pedig önkényes emberi alkotás eredményének tekintendő.¹⁴²

Arnisaeus, az neoarisztotelianus törekvések korai vezéralakja az aforisztikus bölcsességtan ellen lépett fel, amivé szerinte a *politica* elkorcsosult. Szerinte a nemesség számára is csak az igazi *scientia politica* szolgálhat megfelelő támaszul rendi kötelezettségeik megvalósításában. Arnisaeus politikafogalmából („*scientia civitatis gubernandae*” – az állam kormányzásának tudománya) látszik, hogy a politikát ő is a hatalomra vonatkoztatta, mint ahogy azt az alábbi definíció is igazolja, amelyből kitűnik, hogy e megközelítést beépítette az eredetileg kevésbé uralomközpontú arisztotelészi fogásba. (*Politica est ars homines ad vitam socialem inter se constituendam, colendam et conservandam consociandi*).¹⁴³ Legfontosabb politikaelméleti munkája klasszikus arisztotelészi felépítést mutat. Meghatározó témákként az államformák, a legfőbb hatalom, az annak alárendelt emberek, az államszervezet, a törvényhozás, az oktatási rendszer, valamint az államok átalakulásának és szétesésének okai, továbbá az ezek orvoslására szolgáló eszközök jelennek meg.¹⁴⁴ A munka jelentőségét Bodin szuverenitáselméletének továbbfejlesztése adja, midőn kifejti a Birodalom értelmezéséhez oly fontos elméletét a vegyes alkotmányról, és politikai, valamint teológiai érvekre támaszkodva tagadja a népszuverenitást, a hatalomról szóló szerződés létét és az annak megszegéséből fakadó ellenállási jog létjogosultságát.¹⁴⁵

Arnisaeus rendszerezett, saját korára vonatkozó politikafelfogása, amely szinte valamennyi modern politikai fogalmat (állam, szuverenitás, alkotmány, államformák, társadalom és annak részei) alkalmazta, olyan hatást gyakorolt, amely a Birodalom határain is túlmutatott. A teóriát különösen Hermann Conring képviselte és fejlesztette tovább a 17. század közepén.¹⁴⁶

¹⁴¹ KERSTING 1994, 4.

¹⁴² DENZER 1985, 245; BEYME 2009, 93.

¹⁴³ A politika olyan művészet, amely az embereket a közösségi életre viszi, és ezt a közéletet rendezi, ápolja és megőrzi. Idézi DREITZEL 1970, 129.

¹⁴⁴ STOLLEIS 1988, 106.

¹⁴⁵ Alapvető DREITZEL 1970.

¹⁴⁶ WEBER ENZ 10 (*Politische Theorie*), 161.

Hermann Conring, aki korának egyik legjelesebb polihisztora volt, számos politikatudományi munkát írt. Machiavelli fő műve mellett Arisztotelész *Politicáját* is kiadta, és arra törekedett, hogy a két klasszikus tanait valamilyen módon összeegyeztesse. Ezt azért kívánta elérni, hogy átvette ugyan a Machiavellire visszavezetett államrezon-elméletet, de annak legitimitását csak akkor ismerte el, ha az a közjó szempontjának figyelembevételét nem akadályozta meg. A politikai irodalom területén kifejtett tevékenysége révén többek között egy olyan politikai tan képviselőjének tekinthetjük, amely egyaránt támaszkodott az arisztotelészi-normatív és a történeti-empirisztikus megközelítésre.¹⁴⁷

Arnisaeus és Conringot tehát a lutheránus neoarisztotelianizmus legfontosabb képviselőinek tekinthetjük. Mindketten az arisztotelészi művek fordításából, kiadásából és kommentálásából kiindulva egy rendszerezett és új koncepcióhoz jutottak el. A saját és követőik munkássága révén a neoarisztotelianizmus mint politikatudomány (*scientia politica*) tapasztalati-rationális tudomány maradt, amely elhatárolta magát a teológiától, az etikától és a jogtudománytól, valamint a tiszta tapasztalati ismeretektől.¹⁴⁸

Ez a tudományos irányzat a politikai okok és hatások, valamint a politikai cselekvés összefüggéseire fókuszált, és az államot a „parancsolás és engedelmesség rendjeként” (*ordo imperandi et parendi*) határozta meg.¹⁴⁹ Az általuk képviselt politikatudomány a politika elsődleges céljának az állam bölcs felépítését és működtetését, valamint megőrzését tekintette, azt hangsúlyozva azonban, hogy az államnak a társadalmat kell szolgálnia, amelynek keretében megvalósulhat a jó élet (*bene et beate vivere*).¹⁵⁰

Összességében a politikatudományt olyan elméletként vagy tanként fogták fel, amelynek akadémiai célja a megfelelő, egyetemesen bevethető *politici* kiképzése. A társadalom és az állam közötti különbségtétel, valamint a különböző állami berendezkedésekkel kapcsolatos tapasztalati-rationális viták révén a *politica* neoarisztotelianus képviselői döntő mértékben kiszélesítették az állami rend lehetőségeivel és megfelelő működésével kapcsolatos nézeteket. Ugyanakkor azon különböző módok megvitatásával, amelyek révén az alattvalók kifejezésre juttathatták egyetértésüket az állam és az uralkodó tevékenységével kapcsolatban, a politikatudomány a legitimitásról szóló vitákat is erősítette.¹⁵¹

Arnisaeus, Conring és mások munkássága jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a 17. század végéig a politikai arisztotelianizmus önálló tudományos hagyományként fontos szerepet játszott a német politikaelméletben.

Az arisztotelianus politikai tanok egy másik értelmezéséből indult ki a 17. század elején Johannes Althusius, aki az önálló politikatudomány megteremtésének egyik fontos szószólója volt.¹⁵² *Politica methodice digesta* (1603) című művét tudatosan Bodin és követői elképzeléseinek ellenjavaslatként fogalmazta meg, de egyben a római katolikus felfogással is élesen szembeállt.¹⁵³ Számára a politika tárgya az emberi együttélés, célja pedig egy jámbor,

¹⁴⁷ BLEEK 2001, 60-61. Conring számos *disputatió*n elnökölt. 144, nevéhez köthető vitairatból 80 politikatudományi karakterű volt. Vö. PHILIPP, 1999, 72.

¹⁴⁸ WEBER ENZ 10 (*Politische Theorie*), 161.

¹⁴⁹ DREITZEL 2001, 653.

¹⁵⁰ DREITZEL 2001, 667.

¹⁵¹ WEBER ENZ 10 (*Politische Theorie*), 161.

¹⁵² NIETSCHKE 2006, 167-181; STOLLEIS 1988, 106-107; SCATTOLA 2002; SCATTOLA 2004; SCATTOLA 2010a.

¹⁵³ SCUPIN 1988.

igazságos, erkölcsös és boldog életközösség megvalósítása. E cél elérése első szinten azon kis- és közepes közösségek feladata, amelyekből az állam, mint átfogó közösség, felépül. Bár az államnak képesnek kell lennie arra, hogy a belső és külső fenyegetésekkel szemben fellépjen, de a szuverenitás és a törvényhozás joga a nép kezében van. Az igazgatást, amivé a politika redukálódik, a nép által választott, szerződésben kötött és visszahívható képviselők és tisztviselők, valamint a *summus magistratus* végzi. A közösségek szerkezetét tehát konzekvensen különböző testületek, valamint reprezentatív, konzultatív, ellenőrző és adminisztratív tisztségek és grémiumok tagolt rendszereként írta le, amely tisztségviselők és testületek kiterjedt tanácsadási jogokkal és kötelezettségekkel bírtak. Ehhez járult még egy – meglehetősen szélesen értelmezett – ellenállási jog, amely azonban (hasonlóan a szuverenitástanához) a modern értelemben vett népet csak formálisan vette figyelembe.

Althusius, mint keresztény gondolkodó, a hit és a politikai gondolkodás, továbbá a földi és túlvilági lét egységéből indult ki. Tanai – amelynek tapasztalati példájául a németalföldi Egyesült Tartományok közjogi viszonyai szolgáltak – mindenekelőtt rendi-föderális, alkotmányos és szerződéselméleten alapuló komponensei miatt voltak népszerűek a Birodalom rendi struktúrájában középszinten elhelyezkedő nemesség körében. A legnagyobb figyelmet azonban a zsarnokölési elem kapta, amely miatt Althusius tanait felelőssé tették az angol király 1649-es kivégzésében is, s amely miatt elmélete hírhedtté és megtagadottá vált, és sokáig feledésbe merült. (A neoarisztotelianus politikaelmélet a zsarnokölés lehetőségét már csak azért is kizárta, mivel az a politikát kiterjesztette az állami összefüggéseken túlra is.)¹⁵⁴

A politikai neoarisztotelianizmusnak a politikai elmélettörténetben és a korabeli *politica*oktatásban betöltött szerepét alig lehet túlbecsülni. Az ezzel az összefoglaló elnevezéssel illetett eszmék több mint egy évszázadon keresztül fejlődtek különböző gondolatokat befogadva vagy elutasítva. A gyűjtőfogalom-jelleg is bizonyos eklekticitást és komplexitást előlegez meg. Az irányzat(ok) legfontosabb közös jellemzőit az alábbiakban lehet összegezni:¹⁵⁵

A politikai neoarisztotelianizmus módszereiben az itáliai késő reneszánsz arisztotelianizmus tapasztalati és instrumentális tudományelméletéhez orientálódott. Képviselői a politikát gyakorlati tudománynak tekintették, amely – hasonlóan az orvostudományhoz – független volt az etikától, a jogtudománytól és a teológiától, mivel egy speciális tevékenységi célra, mégpedig a szekularizált közjó (*bonum commune*) megvalósítására irányult. Ezt az autonómiát az ész és kinyilatkoztatás, a teológia és a filozófia elválasztásának lutheránus felfogása révén is védte.

Az irányzat kiindulópontját természetesen Arisztotelész *Politicája* jelentette, ugyanakkor a görög filozófus tanainak tartalmát és terjedelmét a modern fejlődés által indukált jelenségekkel (az állam, a szuverenitás és *ius in res sacras*) egészítette ki és korrigálta.

Arisztotelész tanait az „állam”, mint szuverén hatalmi szervezet, mint egy nép legfelsőbb hatalmi tényezője önállóságának értelmében interpretálta a közjó megvalósításának céljából, amely különösen a béke (nyugalom) és jog (rend) biztosítását jelentette.

A politikai neoarisztotelianizmus az „állami”, társadalmi struktúrákat „természetes”, az emberi lényegből fakadó társulási kényszer által ösztönzött viszonyként fogta fel. E viszonyok elsődleges jellegzetességének az uralmat és az engedelmességet tekintette. Igaz, e viszonyoknak az ész által megvalósítandó sajátos célt jelölt ki.

¹⁵⁴ WEBER ENZ 10 (*Politik*), 97–98.

¹⁵⁵ Az alábbiakra vö. DREITZEL 1970, 427–428.

A neoarisztotelianizmus elismert bizonyos természetjogi elveket, amelyek a polgároknak állam előtti jogokat biztosítottak, és amely elvek az államnak lényegileg jogállami jelleget kölcsönöztek. Az állami hatalom birtoklásának normatív korlátai terén azonban csupán a pozitív jognak és emellett bizonyos pragmatikus kategóriáknak tulajdonított jelentőséget.

A politikai neoarisztotelianizmus csak ott ismert el egy bizonyos szintű „ellenállási jogot” és „népszuverenitást”, ahol a pozitív jog által legitimált hatalom megszűnt, vagy ahol a hatalom azáltal helyezte magát a jogon kívülre, hogy az államot magát rombolta le.

Ez a felfogás csak annyiban volt tekintettel a vallásra, amennyiben az a szekuláris állam összetartását befolyásolhatta. Ezzel együtt az állam átfogó ellenőrzési jogát tartotta kívánatosnak, és amennyiben lehetséges, az adott államon belüli vallási egységet preferálta.

Az neoarisztotelianizmus államelmélete elfogadta a neosztocizmus politikai etikáját, de nem vette át annak módszereit. Követte Bodin szuverenitáselméletét, és olyannyira osztotta a bodini elmélet érdeklődését azon jogok és intézmények iránt, amelyek az államot állammá teszik, hogy képviselői szemében Arisztotelész mellett Bodin is klasszikus szerzőnek minősült.

A neoarisztotelianizmus átvette az államrezon gondolatát is, és összekötötte azt azon tevékenységek önálló jogára vonatkozó régebbi elképzelésekkel, amelyek a *bonum commune* megvalósítására irányultak. A pozitív jog jelentőségének hangsúlyozása, módszertani empirizmusa és társadalmilag megalapozott alkotmánytana révén az irányzat történeti-genetikai irányultságú volt.

A neoarisztotelianizmus legfontosabb motivációit a felekezeti konfliktusokban az állam semlegesítése, az államhatalom béketeremtő erejében való bizalom, a feudális birtokjog védelme a politikai hatalom érdekében és a politikai hatalom – koncentráció, szervezés és konzekvens célmeghatározás révén való – racionalizálása jelentették.

A Melanchton teológiai-filozófia társadalomtanát követő politikai neoarisztotelianizmus volt az első teljesen világi államelmélet a lutherizmus talaján.

A kérdéssel foglalkozók egy része a 17. század neoarisztotelianizmus által uralt német politikatudományát (egy hagyományos korszakjelölést használva) abszolutizmustudománynak, vagyis egy adott politikai rendszert erősítő, legitimáló tudománynak tekintik.

Az utóbbi évtizedek kutatásainak fényében, a *politica* előadások és -vitairatok vizsgálata révén viszont egyértelműen kimutatható lett, hogy azokban nemcsak a monarchikus államformával foglalkoztak, hanem jó arisztotelianus megközelítésben az arisztokrácia, a demokrácia és azok negatív ellentétei, különösen a *türannisz* és annak enyhébb változata, a *dominatus* is elemzés tárgya volt. Emellett szokásosan elemezték a *respublica mixta* kérdését is. A témák sokszínűsége tehát lefedte a Birodalom (vallási szempontból) pluralisztikus és föderális jellegét, amely részben abszolutisztikus, részben arisztokratikus rendi jellegű territóriumokból tevődött össze.¹⁵⁶

A neoarisztotelianizmus flexibilitását és befogadó jellegét mutatta, hogy fejlődésének kései szakaszában képviselői névadójuk tanait meglehetősen eklektikusan alkalmazták. E megközelítés legnevesebb képviselője a strasburgi Johann Heinrich Boecler volt, aki 1675 után „az arisztotelészi *Politicát* pusztán a *pars architectonicára*, vagyis az állam felépítésével kapcsolatos tanokra korlátozta, a politikai gyakorlat vonatkozásában azonban Justus Lipsius

¹⁵⁶ PHILIPP 1999, 75.

bölcsességtanára nyúlt vissza, illetve Hugo Grotiusra támaszkodva a természetjogot mint a politika parciális, azaz a *iustumra* vonatkozó normatanát értékelte, de ugyanakkor a keresztény etikát is figyelembe vette.¹⁵⁷

A neoarisztotelianizmus utóbb feloldódott az eklektikus filozófiában, mint általános bölcsességtanban, a természetjogban és a tapasztalati államtanban. Ez akkor történt meg, amikor a jövő *politici* képzése az egyetemről az udvarokba tevődött át, és ezáltal az arisztotelianizmus elveszítette intézményes akadémiai bázisát.¹⁵⁸

Tudománytörténeti szempontból nagy jelentőséggel bírt, hogy az általános politikatudomány (*politica generalis*) mellett a neoarisztotelianizmus hozzájárult az államismeret (*notitia rerumpublicarum*) speciális diszciplínájának kifejlesztéséhez is, amelyből később a statisztika nőtt ki.¹⁵⁹

A természetjog

A korábban felvázolt szellemi irányzatok kialakulásában – mint láttuk – a 16. század történelemfordító eseményei játszották a döntő szerepet, amikor a *politica christiana* és az arisztotelianizmus egy humanista megújuláson esett át. De abban a században fogalmazták meg és dolgozták ki az államrezon és a szuverenitás koncepcióját is, és fejlesztették azt tovább később a tacitizmus leplébe bújtatva.

E politikai koncepciókhoz képest a 17. század utolsó negyedében kibontakozó természetjogi megközelítések,¹⁶⁰ egy új, racionalisztikus filozófia által inspirálva haladónak tűntek, és nagymértékben megtermékenyítették az elvont gondolkodást, és élénkítették a tudományos vitákat.

A modern természetjog (*ius naturae*) szakított a neoarisztotelianizmus szinte valamennyi elvi alaptételével. Ebből természetesen a két megközelítési mód közötti konkuráló viszony következett, s a természetjog csak hosszú szellemi küzdelem után tudta háttérbe szorítani a politikatudományban az arisztotelianus szemléletet; a német egyetemeken és politikai művekben még sokáig a késő arisztotelianizmus maradt az uralkodó tan.

A modern természetjog először kísérelte meg átfogóan és szisztematikus formában megválaszolni a korszak két, a politikaelméletnek címzett legégetőbb kérdését. Egyrészt a vallási háborúkban kimerült felekezetek arra irányuló kérdését, hogy van-e olyan jog, amely minden vitán felül áll, és hatékonyan képes rendezni az ellentéteket. Másrészt rendszerezetten azon problémákat is feldolgozta, amelyek a modern államok hatalmi koncentrációjának mindinkább előretörő folyamatából adódtak. Mindez olyan új tudományos módszerek politikaelmélet területére való adaptációja révén vált lehetővé, amelyet a racionális filozófia és a modern természettudományok alapoztak meg.

A természetjogi gondolatok – hosszú távon vizsgálva – rendkívül nagy hatással voltak, hiszen „forradalmasították a jogi és politikai gondolkodást,”¹⁶¹ illetve „a politika és amellet az etika és a jogtudomány számára is alapmegközelítésként szolgáltak.”¹⁶²

¹⁵⁷ DREITZEL 2001, 655.

¹⁵⁸ WEBER ENZ 10 (*Politische Theorie*), 161.

¹⁵⁹ Uo.

¹⁶⁰ A természetjogi gondolat 16. századi történetére: SCATTOLA 1999a.

¹⁶¹ STOLLBERG-RILLINGER 2000, 200.

¹⁶² DENZER 1985, 239.

ÉRTÉKELÉS A NÉMET POLITIKATUDOMÁNYRÓL

A 16. és 17. századi birodalmi politikatudomány felismerte kora békevágyát és fokozott rend iránti igényét, és ezek biztosítását tekintette a politika fő problémájának. Ezen igénynek azzal próbált megfelelni, hogy ókori és korabeli tapasztalatokat tett magáévá. Olyan rendbiztosító eszközöket propagált, amelyeket a városok – mint az intenzívebbé tett hatalom legkorábbi szigetei – fejlesztettek ki (*gute policey*).

A legnagyobb kihívást a kor gondolkodói számára a polgár- és vallásháborúk veszélye jelentette, amit a közrend teljes összeomlásával azonosítottak. Éppen ezért a *politica* és az azzal gyakran azonosított *prudencia gubernatoria* egy olyan elmélet volt, amelynek elsődleges célja a polgárháború és az összeomlás megelőzése volt. Ezen túlmenően törekedett a háború kiiktatására és az összeomlás befejezésének biztosítására, illetve a káros hatások kiküszöbölésére. Ugyanakkor a hatalom növelésének – amit olyan kifejezetten ajánlott és támogatott – mégsem tulajdonított önálló értéket.

A *politica* a hatalomnak csak bizonyos funkcionális jelentőséget tulajdonított. A teoretikusok szemében a hatalom gyakorlásnak az adott jelentőséget, hogy mennyire képes a hatalom a rendet és a stabilitást biztosítani, mennyire tud lehetőleg valamennyi országlakosnak minél nagyobb esélyt biztosítani arra, hogy saját igaz boldogságát megvalósíthassa. Vagyis a hatalom növekedését csak meghatározott keretek között és egy specifikus normatív politikakoncepció megvalósítása érdekében tartották elfogadhatónak.¹⁶³

Bár a *politica* elsősorban a fent jelzett célok elérése érdekében fontos kérdéskörként kezelte a hatalom növelésének lehetőségeit, a gondolkodók bizonyos regulatív politikai eszméket nem adtak fel.

E korlátozás gondolati eszköze volt például a rendes igazgatás és a szükségállapot megkívánta fellépés közötti különbségtétel. Mivel a *politica* képviselői sokszor úgy látták, hogy a korabeli viszonyok között a szükségállapot tulajdonképpen sok tekintetben normális helyzetté vált, vagy bármikor azzá válhatott, és emiatt *administratio extraordinaria* sok elemét az ún. *administratio ordinaria* körébe vonták, de a szükséghelyzet és a normálállapot közötti megkülönböztetés feloldását és azzal a hatalmi önkény teljes elszabadítását nem támogatták. Teoretikusaik ugyanígy átalakították a *türannisz* koncepcióját is abból a célból, hogy a *monarcha* számára bizonyos további mozgásszabadságot biztosítsanak, de sohasem mondtak le a *türannisz*elmélet kritikai erejétől.¹⁶⁴

A leginkább elfogadottnak tekinthető fejedelmi-monarchikus hatalom legfontosabb korlátját abban látták, hogy a monarchia ügyeinek intézésébe be kell vonni a tanult hivatalnokokat és tanácsosokat.

A *politica* alapelszzerűen elfogadta a nemesség elsőségét a rendi társadalomban, és elismerte a fejedelem végrehajtó hatalmának erejét. Ennek ellenére nem kísérelte meg, hogy egy meghatározott államformát a kötelező erővel a legjobbként jelöljön meg, és hogy ezen az államforma sikere érdekében szálljon síkra. A *politica* nem volt egyértelműen az abszolutizmus politikatudománya, ezért érdeklődhettek e tanok iránt, és fogadhatták el azokat a városi vezető rétegek is.¹⁶⁵

A 16–17. századi német *politica* jelentősen hozzájárult a központi uralmi-politikai problémák tisztázásához, megfelelő megoldási stratégiák kifejlesztéséhez és ezen megoldások gyakorlati-operatív megvalósításához

¹⁶³ WEBER, 1992, 354.

¹⁶⁴ WEBER, 1992, 355.

¹⁶⁵ Uo.

a bel- és külpolitika terén is. Egyértelműen lényegi különbséget tett saját tudományos, rendszerezett válaszai és azon – a gyakorlati, szituatív és szabály szerint csak eseti – reflexiók között, melyeket a politikai tapasztalat nyújthattott. E különbség felismerése a racionalizálás egyik jele és a modernizálás igazolt ténye volt.¹⁶⁶

Ugyanakkor nem tagadható, hogy a 16–17. század német politikatudománya a fentebb említett előremutató gondolatok mellett terjedelmes elméleteket és recepteket fejlesztett ki az engedelmesség biztosítására, az esetleges ellenállás megtörésére és – mint említésre került – a hatalom akkumulációjára vonatkozóan.

A 17. század politikatudományának ellentmondásai és gyengéi közé tartozott, hogy eredetileg abból indult ki, és csak nehezen vált meg azon felfogásától, hogy a történelmi tapasztalatok teljesen más politikai-társadalmi viszonyokra is átvihetők. Idetartozott az a körülmény is, hogy az irodalomban, illetve az oktatásban a használható szabálytudást sok tekintetben – teljesen vagy részben – háttérbe szorította az általános bölcsességek és üres szövegek ismételtetése.¹⁶⁷

Kétséges jellemzője volt a korabeli *politícának* az a naívnak tekinthető hit is, miszerint a fejedelmek nevelhetők, valamint teljesítményre sarkallhatók a közjó keretében és érdekében. A 17. század *politica*tudósai osztoztak abban a pedagógiai optimizmusban, amit a német humanisták a kezdetektől képviseltek a társadalom felső rétegeiről. Ez az optimizmus megkönnyítette a *politica* képviselői számára, hogy lemondjanak bizonyos intézményi biztosítékokról a monarchikus hatalomgyakorlók destruktív hatalomgyakorlási lehetőségeivel és gyakorlatával szemben. Ez az optimizmus hozzájárult ahhoz is, hogy ne lássák meg azokat a veszélyeket, amelyek ebben a vonatkozásban a saját pozícióikat is fenyegették.

A korabeli *politica* másik általánosnak tekinthető problematikus vonása volt, hogy a közjó formulájának meghatározásánál elsősorban felülről jövő hatásoknak engedtek, és így kezükben a *bonum commune* a hatalmat erősítő eszközzé válhatott. Sok tekintetben alábecsülték a fejedelmi hatalmi túlsúlynak a közösség tagjait veszélyeztető esetleges destruktív hatását, s ezzel párhuzamosan és korrelációban – persze csak mai szemmel kritizálhatóan – túlértékelték a köznép destruktív potenciálját.¹⁶⁸

Fontos azt is hangsúlyozni, hogy a *politica* fentebb említett modernizáló hatását behatárolta az a tény, hogy a tudomány művelése a 17. század utolsó harmadáig száraz tudós- és elit újlatin nyelven történt. Ez arra utalt, hogy a *politica* keretében kidolgozott új politikai felismerések korabeli vonatkozásban elittudásnak tekintendők, amely evidens módon nem volt hozzáférhető az alattvalók számára.¹⁶⁹

Ami a német politikaelméleti tradíciók európai (regionális) jellegét illeti, Weber összegzése szerint nem lehet egyértelműen a 17. századi német politikai gondolkodás külön útjáról beszélni. A tudományos kommunikáció hatótávolsága és színtere tekintetében – a *politica* egyetemi jelenléte miatt – kimutathatóak bizonyos sajátosságok és talán bizonyos beszűkülés is. Ez a beszűkülés azonban összeurópai folyamat volt. Ugyanakkor a német *politica* tartalmilag is túlnyomórészt európai vonatkozású maradt.¹⁷⁰

¹⁶⁶ WEBER 2012b, 72.

¹⁶⁷ WEBER 1992, 356.

¹⁶⁸ WEBER 1992, 356.

¹⁶⁹ WEBER 2012b, 72.

¹⁷⁰ WEBER 1992, 357.

3. A POLITICA MINT EGYETEMI DISZCIPLÍNA

A TANSZAK FEJLŐDÉSI SZAKASZAI

Az előző fejezetben már utaltunk a kora újkori német politikatudomány és német protestáns egyetemek bölcsész-kari *curriculum*a fejlődésének összefüggéseire. Mivel azonban a később vizsgálat tárgyává teendő szövegek szorosan kapcsolódtak az egyetemi oktatáshoz, nem mondhatunk le arról, hogy röviden összefoglaljuk a *politica*oktatás korabeli szerepével, jelentőségével és az abból kisarjadó irodalmi műfajokkal kapcsolatos ismert tényeket.¹⁷¹

A ma uralkodó álláspont szerint a német protestáns egyetemek *politica*oktatása alapjainak lerakását Melanchtonnak kell tulajdonítani, aki írásaiban hangsúlyozta a *politica ars* vagy *doctrina politica* szükségességét, és el is helyezte azt a tudományok általa elképzelt rendjében a *philosophia practica* keretében (szorosan az *ethica* és *oeconomia* mellé). A *Praeceptor Germaniae* nevéhez köthető protestáns egyetemi reformok¹⁷² egyik jellegzetes vonásának éppen a *politica* oktatásának megújulása tekinthető. Melanchton ugyanakkor – eltérően más, a filozófia körébe sorolt tudásterületektől – viszonylag kevés figyelmet szentelt a *politikának*, melynek egyik árulkodó jele az volt, hogy ebben a tárgyban nem írt tankönyvet. Ez utóbbi ténynek tulajdonítható talán, hogy a *politica* mint szeparált ismeretkör oktatása a 16. század végéig nem, vagy csak sporadikusan tűnt fel a német protestáns egyetemek „tanrendet” meghatározó statútumaiban.

1. A szak fejlődéstörténetének¹⁷³ ezen, nagyjából 1600-ig tartó első fázisában, a középkori hagyományoknak megfelelően a klasszikus irodalom (Arisztotelész) exegetikus előadása és magyarázata volt jellemző a 16. század második felében létrejövő, új alapítású protestáns egyetemek bölcsészkarain, a *philosophia practica* keretében. E szakasz legfontosabb jellemzője, amit Melanchton Arisztotelész-kommentárja is mutat, az ókori szövegek kiadása és kommentálása volt.¹⁷⁴ Az Arisztotelész-recepció volt „a tudományok szekularizált rendszerének kiindulópontja”, ami javára szolgált az empirikus módszerekkel operáló, az etikától (és teológiától) fokozatosan függetlenné váló politikának.¹⁷⁵

A fokozatos függetlenedés ellenére a 16. század második felében a *politica* még jórészt vallásos színezetben tűnt fel, a teológia és a morálfilozófia árnyékában létezett. A korabeli gondolkodás ugyanis sokáig ragaszkodott az egységes keresztény világrend gondolatához és nem volt szüksége politikai, szekularizált rendelkezésekre, sem azokat legitimáló tanokra.¹⁷⁶

¹⁷¹ A kora újkori politikatudomány németországi fejlődését tárgyaló legfontosabb tudományos művek: WEBER 1992; MAIER 1962; BLEEK 2001, 52–88; PHILIPP 2003.

¹⁷² RÜEGG 1996, 26; HAMMERSTEIN 1985.

¹⁷³ A korszakolásra vö. PHILIPP 1999, 67–68. Megjegyzendő, hogy e folyamatok nem minden egyetemen játszódtak le ugyanabban az időben. Voltak egyetemek, ahol nem valósult meg valamennyi szakasz.

¹⁷⁴ PHILIPP 1999, 67.

¹⁷⁵ BRÜCKNER 1977, 154.

¹⁷⁶ PHILIPP 1999, 64.

Amikor azonban a 16. század második felében a társadalom és a keresztény kultúra közötti törésvonalak megjelentek, és az augsburgi vallásbékével a német területek megosztása protestáns és katolikus fejedelemségekre állandósulni látszott, s amelyeket utóbb a kálvinista területek is kiegészítettek, a *politica* mint a világ rendjének sajátos gondolati megragadása, előtérbe kerülhetett.¹⁷⁷ A kialakuló társadalmi konfliktusok kontextusában kell meg látnunk azokat az okokat, amelyek a politikai gondolkodás tudományossá válásához elvezettek, hiszen e konfliktusokat meg kellett érteni, el kellett magyarázni, és valamilyen módon meg kellett akadályozni.

A *politica* mint egyetemi tanszak bevezetésének okai között elsősorban a korabeli közösségek rend és stabilitás iránti megnövekedett igénye állt, amelyet a 16. század második felének felekezeti-politikai szembenállása hívott életre.¹⁷⁸ Ezek az igények mindenekelőtt ott jelentkeztek, ahol létrehozó történelmi okok drámai módon jelentkeztek és tudatosultak. Ezenfelül természetesen szükség volt megfelelő intellektuális és intézményi kapacitásra is. Kifejezetten kiemelhető ebben a vonatkozásban például Straßburg, amely relatíve elszigetelt és határvidéki helyzete miatt erősen fenyegetett protestáns birodalmi város volt.¹⁷⁹

A 16. század közepétől a harmincéves háború kitöréséig terjedő hét évtizedben szinte valamennyi protestáns egyetem felvette oktatási programjába az *ethicát* és a *politicát*, és a kibontakozó széles oktatási tevékenység hatására sorra jelentek meg a különböző műfajba sorolható rendszeres politikatudományi feldolgozások.¹⁸⁰ Az idők folyamán az oktatás súlypontja az *ethicáról* egyértelműen a *politicára* helyeződött át.¹⁸¹ A birodalmi egyetemek mellett néhány németalföldi egyetemen is – ahová a Birodalomból jövő diákok gyakran megfordultak – megjelent a szak.¹⁸²

A kezdő lépéseket a szak megerősítése irányába elsősorban az előkészítő jellegű bölcsészkarok filológiatörténeti diszciplínákat oktató tanárai, valamint a jogászprofesszorok tették meg. Ők voltak a 16. század végéig a *politica* mint önálló hatalmi és rendtudomány („*Herrschaft- und Ordnungswissenschaft*”) meghatározó élharcosai.

Történeti perspektívából vizsgálva a *politica* mint egyetemi szak gyökerei kettős, politikatörténeti és egyetem-történeti eseményekre nyúlnak vissza.

Egyrészt – mint korábban is jeleztük – a szak történetében nagy jelentőséggel bírt a vallási ellentétek korának politikai fejlődése. A reformáció sodrában a területi államok jelentősége megnövekedett, mivel a közélet olyan területei, amelyek korábban a társadalmi csoportok, rendek és az egyház fennhatósága alatt működtek (szociális és oktatási terület, egyházi kérdések), mostantól az állam által szabályozott területek lettek. Ennek következtében megnövekedett az igény bizonyos tudományosan képzett személyek iránt, akik e hagyományos területek mellett használhatók lettek ezen új állami feladatok ellátásában is.

Ez bizonyos értelemben megváltoztatta az egyetemek (és magasabb iskolák) szerepét, és birodalmi szinten növelte számukat. Ezeknek az intézményeknek kellett a teológusokat, tanárokat, tudós tanácsosokat és hivatalnokokat kiképezni.¹⁸³

¹⁷⁷ PHILIPP 1999, 64.

¹⁷⁸ WEBER 1992, 161, 355; PHILIPP 1999, 66.

¹⁷⁹ WEBER 1992, 339.

¹⁸⁰ DREITZEL 1970, 413.,

¹⁸¹ MAIER 1962, 83.

¹⁸² BLOOM 1979, 47–71. Önálló *politica*-tanszékek egyébként először a németalföldi egyetemeken jöttek létre a 16. század végén.

¹⁸³ PHILIPP 1999, 67.

Így tehát a reformációból és a vallásszakadásból, valamint az államok személyzeti igényéből nemcsak az egyetemek profitáltak, hanem a *politica* mint diszciplína is. Míg a vallási egység által meghatározott középkori egyetemeken a *politica* a gyakorlati filozófia részét képezte, és inkább az általános képzési folyamat egyik melléktárgyaként jelent meg a bölcsészkarok *curriculum*ában, addig a korai újkor vallási – és az azzal összefüggésben álló szellemi és politikai – változásainak sodrában a *politica* elindulhatott azon az úton, amely a 17. században egy széles hatókörrel bíró önálló szakká váláshoz vezetett.¹⁸⁴

Ezenfelül a szak előtérbe kerülése mögött bizonyos specifikus akadémiai érdekek is meghúzódtak. A *politica* mint tudomány koncepciója mögött ugyanis az artista kar azon törekvései is megjelentek, amelyek ennek az „alacsonyabb” karnak a felsőbb karokkal szemben nagyobb súlyt kívántak biztosítani. Az artista kar fontos érve e törekvésben az a tény volt, hogy csak a bölcsészkar volt az, amely a társadalmi-politikai vezető nemesi réteg tanulni kész tagjaival elsősorban foglalkozhatott. Bár a fiatal előkelők tanulmányai a bölcsészkarokon sem voltak rendszerezettek és rendszerezettek, a „felsőbb” karok még kevésbé találtak kapcsolatot a kiváltságolt társadalmi csoportok ifjainak képviselőihez. Ha egyáltalán szóba jöhetett a kor politikai vezető rétegének bizonyos képzése, akkor azt elsősorban az artista karokon kellett megvalósítani.

E körülmények hatására a *politica*, ami a későközépkori egyetemek oktatási tradícióinak megfelelően sokáig még az *ethicának* alárendelt szerepet játszott,¹⁸⁵ a 16. század végén az egyetemek többségén állandó tanszékeket kapott,¹⁸⁶ igaz a gyakorlatban sokszor más szakokkal (dialektika, retorika, történelem) kombinálva.

2. 1600 körül tehát egy sor birodalmi egyetem státútumaiban megjelentek a *politicának* szánt „tanszékek” és előadások. S ekkortól – igaz ritkán – már önálló *politicaprofesszúrák* is feltűntek, bár a gyakoribb megoldás sokáig az maradt, hogy a diszciplína oktatását más filozófiai ismeretkörrel kötötték össze. Ekkorra a tárgy „tananyaga” is megváltozott. Arisztotelész műveinek elméleti fejtegetései helyébe a korabeli politikai helyzet felmérése, az aktuális eseményekkel és fejlődési tendenciákkal való foglalkozás lépett, követve a 16. század közepétől a nem egyetemi kötődésű irodalomban megmutatkozó tendenciákat. Ebben a második fázisban megfigyelhető a tananyag jelentős megnövekedése is.

1600 körül a *politicát* erős történelmi megalapozottsága és ezzel összefüggésben hiányos rendszerezettsége okán még az egyetemi tudománnyá válás előszobájában lévő tudásanyagnak tekinthetjük. Néhány éven belül azonban olyan kiváló szerzők (Althusius, Arnisaeus, Keckermann) jelentkeztek, akik e hiányosságot nagyjában-egészében kiküszöbölték.¹⁸⁷

Az oktatás során előkerülő témákat különböző egyetemi foglalkozások keretében dolgozták fel, és kapcsolódó nyomtatványok tömegét (*disputatiók*, *dissertatiók* stb.) jelentették meg. Egyúttal átfogó tankönyvek is megjelentek, amelyek a *politica* teljes tartalmi spektrumát le kívánták fedni, és megpróbálták azt rendszerezetten előadni. Ezeket az összefoglalásokat már a korai szakaszban kiterjedt propedeutikus, bibliográfiai és ismertető irodalom is

¹⁸⁴ BLEEK 2001, 56.

¹⁸⁵ MAIER 1986, 32–40; PHILIPP 1999, 64.

¹⁸⁶ DREITZEL 1970, 300–307.

¹⁸⁷ PHILIPP 1998, 58.

kísérte. Szép számmal születtek olyan elméleti és módszertani munkák is, melyek a *politica* mint tudomány metodológiai alapkérdéseit tárgyalták.¹⁸⁸

Az egyre gyakrabban önállósult tanszékekre meghívott tanárok ekkortól a hallgatók egyre növekvő tömegének közvetítették a terjeszkedő tudásterülethez köthető ismereteket. Innen számíthatjuk a német egyetemeken az „új” tudomány fellendülését. Alig egy nemzedék alatt a *politica* saját szaknyelve és terminológiája lett, megtörtént az idetartozó tanok és elméletek rendszerbe foglalása, továbbá kidolgozásra kerültek a kívánatos ismeretek megszerzésének különböző módszerei. A *politica* egyre inkább megfelelt azon követelményeknek, melyeket a kései humanizmus – úgy általában – egy gyakorlati tudománnyal szemben támasztott.

A 16–17. század fordulójától a *politica* már önálló ismeretterületként követelt helyet magának a korabeli egyetemi diszciplínák között, ugyanakkor sajátos kérdésfeltevéseivel, megismerési céljaival el is határolódott más tudásterületektől.¹⁸⁹ A szoros kapcsolat azonban megmaradt a szomszédos tárgyakkal, amelyekre tartalmilag épített, s amelyekből módszertanilag is profitált. Ilyen szomszédos diszciplínák az etika, a morálfilozófia, a történelem, a retorika, a logika, illetve a dialektika, valamint a filológia voltak. Az utóbbi a *politica* számára is fontos szövegeket bocsátott a további feldolgozás és interpretáció számára.¹⁹⁰ Nem véletlen, hogy több, politikát oktató professzor szokás szerint éppen e tárgyak valamelyikét oktatta a főkéllégiuma mellett.

A szervezeti keretek kialakítása, vagyis a megfelelő tanulmányi kurzusok meghirdetése, a professzorok alkalmazása természetesen ebben az időszakban sem lehetett öncélú. A korabeli városi vagy fejedelmi főiskolák igyekeztek igazodni a hallgatói „kereslethez”. S a 16. század végétől láthatóan volt igény a *politica*-tanszékek vagy a csak „mellékállású” *politica*professzorok által felkínált rendszerezett tudásra.

A jogtudomány és azon belül az újonnan kialakuló új tanszak, a közjog¹⁹¹ iránt a századfordulón ugrásszerűen megnőtt az érdeklődés. A nemesi származású joghallgatók viszonylag tömeges megjelenésével párhuzamosan fokozódott az igény olyan tanult személyek iránt is, akik a *politica* területén szereztek ismereteket a protestánsok egyetemi fellegvéraiban.¹⁹²

3. A szak teljes önállósodása 1640-től számítható. A szak fejlődésében a harmincéves háború sem okozott jelentős törést. E fejlődési szakaszban tovább nőtt a vizsgált kérdések tematikai sokszínűsége is. A német egyetemi politikatudományban 1670 körül egy újabb jelentős konjunktúra-időszakot feltételezhetünk, amit a vonatkozó irodalom igen jelentős mértékű megnövekedése is mutat. Igaz, ebben az időszakban a rendszeres összefoglalások száma már nem növekedett olyan mértékben, mint a kisebb, egyedi vizsgálatokat tükröző vitairatok megugró mennyisége.¹⁹³

¹⁸⁸ PHILIPP 1999, 67; SCATTOLA 1995; SCATTOLA 2015.

¹⁸⁹ PHILIPP 1999, 69.

¹⁹⁰ PHILIPP 2001, 39.

¹⁹¹ Erről részletesen: STOLLEIS 1988.

¹⁹² PHILIPP 1999, 63.

¹⁹³ PHILIPP 1999, 68.

4. 1700 után a *politica* tananyagának és irodalmának tematikai sokszínűsége tovább fokozódott. A *politica* holdudvarába került tudásanyag ekkorra oly mértékben megnőtt, hogy a zárt gondolati összefüggések, valamint a politikatudomány mindaddig átlátható rendszere fellazult. A *politica* egyre sokrétűbb lett, s ez a folyamat aldiszciplínák – például az egyes korabeli létező államok leírásából és berendezkedésük elemzéséből kialakult államismeret – megjelenését eredményezte.¹⁹⁴ Ezek az idő előrehaladtával egyre inkább önállósnodni kezdtek. Később újabb tantárgyak, ismeretterületek léptek a *politica* mellé, majd helyébe. Egyebek mellett ilyen volt a természetjog, a rendészettudomány és a kameralisztika is.

E tudományon belüli és bizonyos általános történelmi folyamatoknak köszönhetően a 18. század közepétől a *politica* egyre inkább egy tiszta *Klugheitslehre*-vé korlátozódott, ami aztán hozzájárult ahhoz, hogy egy meglehetősen marginális tudásterületként jelenjen meg az egyetemeken.¹⁹⁵ A 18. század uralkodó szakjaivá a jogászok által művelt közjog és természetjog váltak. Fontos szerepet kaptak azok a munkák is, amelyek az állam vagy a politika témakörében ebben az időben keletkeztek, és az említett két szakhoz rendelődtek, majd a 19. századtól az államtudományok keretébe illeszkedtek.¹⁹⁶

A POLITICA OKTATÁSÁNAK CÉLJA ÉS HASZNA

A vallási világkép meggyengülésének és az államok megerősödésének korában a politikai tanok – mint láttuk – megkísérelték eszmékkel és elméletekkel szolgálni azokat az igényeket, amelyek a társadalom megszilárdításához és újjárendezéséhez szükségesnek látszottak.¹⁹⁷ A *politica* premisszája egy tartós rendet és békét kikényszerítő, vagyis biztonságot és stabilitást biztosító állam szükségszerűsége volt. Ennek érdekében a *politica* nemcsak a mindenkorai politikai folyamatok és a konkrét hatalom jellegébe kívánt betekinteni, hanem az állam felépítéséhez gyakorlati optimalizálási és elméleti legitimitási tanokat is közvetíteni kívánt. Előtérben olyan receptek kidolgozása állt, amelyek az elit önfegyelmzését és az alattvalók külső regulázását segítették elő, valamint a politikai folyamatok teljességének tudományosabbá és professzionálisabbá tételét szolgálták.¹⁹⁸

Ebben a vonatkozásban – az állami és politikai elvárásoknak megfelelően – az egyetemi politikatudomány eminens céljává vált, hogy egy lojális és képzett hivatalnokgárdát képezzen ki.¹⁹⁹

A 15–16. században az igazgatás területén alkalmazott hivatalnokok képzésében sem a római jog, sem az arisztotelészi *Politica* nem játszhatott szerepet. A tanácsosok, akik egyre inkább meghódították a kancelláriák és bíróságok álláshelyeit, elsősorban a gyakorlatban szerezték ismereteiket. A jogászok, mint hivatalnokok, fokozatos előtérbe kerülésével a bölcsészkarokon oktatott arisztotelészi *politica* sokáig kiváltotta egy hasonló tematikájú tárgyat

¹⁹⁴ Uo.

¹⁹⁵ SCATTOLA 2013.

¹⁹⁶ Uo.

¹⁹⁷ BLEEK 2001, 55.

¹⁹⁸ WEBER 2012b, 70

¹⁹⁹ PHILIPP 1999, 75.

kifejlődését a korabeli jogi karokon. A korabeli felfogás szerint az sem volt különösebben zavaró, hogy a gyakorlati filozófia körében elsajátítható ismeretek nem nagyon igazodtak a gyakorlat elvárásaihoz. Mindaddig így lehetett ez, amíg egy kevésbé komplex és szakszerűséget sem feltétlenül feltételező igazgatáshoz a nem specializált „alap-képzettség” is elegendő volt.²⁰⁰

Azonban azok jelentős száma, akik a 16. század utolsó évtizedeitől kezdődően *politicát* hallgattak a német egyetemeken, azt sugallja, hogy a lakosság bizonyos rétegeiben megnőtt a politikai képzettség iránti igény, és egyre keresettebbé váltak a tudományosan képzett politikusok. A protestáns egyetemek tehát fontos szerepet kaptak a jövőbeni igazgatási személyzet, azon hivatalnokok képzésében, akikre a számos német fejedelemnek szüksége lett hatalmuk megvalósítása és megőrzése, valamint a megnövekedett adminisztrációs feladatok egyre szakszerűbb ellátása érdekében.²⁰¹

Éppen ezért a *politica* programjának magját idővel egyre inkább a megfelelő szakemberek kiképzése adta. A *politicusnak* olyan politikai-állami szakértővé kellett válnia, akinek párhuzamát a jogtudomány területén a *iurisconsultus*, az orvostudomány területén a *medicus* adta. Ez a *politicus* nem más, mint „*artifex Reip. perficiundae*”, aki jól elhatárolható egyrészt a pusztán teoretikustól vagy a csupán magánjogban járatos jogtudóstól, illetve azon közjogásztól, akinek semmiféle politikai tapasztalata nincs. Más volt, mint a pusztán gyakorlati tudással rendelkező udvaronc, a világlátott konformista, és főleg különbözött az ördögi, keresztény-morális szempontból teljesen elfogadhatatlan machiavellistától.²⁰²

A korabeli elképzelések szerint a *politicus* a politikai uralomnak polgári, nemesi vagy fejedelmi származású szakértője, olyan hivatalviselő, aki nem teológus, nem jogász vagy morálfilozófus, de nem is udvaronc vagy világfí.²⁰³

Az egyik korabeli teoretikus, Coler szerint a *politicusnak* három altípusát lehetett elkülöníteni. Az első típus az állami szférában mint végrehajtó kap szerepet, ő tisztán a gyakorlat embere. A második típus a politikai gyakorlaton kívüli (*extra rerum publicarum*) tudós, aki munkáival másokat tanít az állam vezetésére és a politikára, és így gyakorolhat hatást a környezetére. Végül a harmadik típusként a tudós szakember határozható meg, aki a politika széles területén tanácsadóként tevékenykedik (*qui circa rerum publicarum ageret*).²⁰⁴ Magától értetődik, hogy a kortársak utóbbi két altípus, de különösen a harmadik kategóriába tartozó szakértők tömeges képzésében látták a kibontakozó egyetemi szak jelentőségét. Coler is hangsúlyozta, hogy a *politicus* számára fontos a *politicatanulás*, mivel ez különbözteti meg a pusztán a saját tapasztalatból tanuló *aulicustól*, a képzetlen udvari néptől, a hízelgőtől és léhűtőtől.²⁰⁵

A helyét egyre inkább megfelelő politikatudomány korabeli művelői abból indultak ki, hogy a *politica* mintegy királyi diszciplínaként, vezető tudományterületként tud majd bizonyos (ésszerű, szakszerű és gyakorlati) választ nyújtani a kor valamennyi problémájára és kihívására. Ez az ígérvény elsősorban a *politicus* ideálképében foglal

²⁰⁰ STOLLEIS 1988, 81.

²⁰¹ BLEEK 2001, 55.

²⁰² WEBER 2012b, 70.

²⁰³ DREITZEL 1992, 10.

²⁰⁴ PHILIPP 1998, 53.

²⁰⁵ Uo.

mazódott meg; eszerint ő az, aki átfogóan és magasan képzett államférfiként képes lehet a megfelelő válaszokat megtalálni. Ő képes válságjelenségeket felismerni, és ellenintézkedéseket megfogalmazni. Csak ő alkalmas egy közösség felépítésére, vezetésére, javítására és fenntartására. A *politicus*nak ugyanis a politikai bölcsesség mindhárom területén jártasnak kell lennie: rendelkeznie kell mind a törvényhozó (*prudentia architectonica – legumlatoria*), mind a tanácsadó (*prudentia consultatoria – deliberativa*), mind a jogalkalmazó (*prudentia iudiciaria*) bölcsességével.²⁰⁶ Egyedül a *politicus* képes felismerni egy közösség működésének törvényeit, egyrészt az alkotmány és a kormányforma összefüggését, másrészt a lakosság mentális indítékait, valamint a közösség létének egyéb keretfeltételeit (földrajzi helyzet, erőforrások, a lakosság társadalmi összetétele). Minderre az teszi képessé, hogy tanulmányai során jelentős irodalmat dolgozott fel, és ezzel mind normatív, mind tapasztalati-történeti ismereteket szerzett.²⁰⁷

A hivatásos politikustól is elvárt volt bizonyos normatudás, főleg a keresztény értékek, és általában az erkölcsi szabályok, később a természetjog ismerete. Ezenfelül a történelemből, illetve a tapasztalatokból is tényismerettel kellett rendelkeznie, melynek spektruma az antropológiai-társadalmi alapismeretektől a történelmen, valamint a mindenkor érvényesülő jog áttekintésétől az országismeretig és a statisztikáig terjedt. Harmadsorban és döntően különböző irányú tapasztalati bölcsességgel is rendelkeznie kellett, amelynek magját a hatalommal kapcsolatos tudás jelentette.²⁰⁸ A korabeli szakirodalom a történelmi ismeretek mellett hangsúlyozta a nyelvtudás, a jó beszédkészség és természetesen bizonyos alapvető erények – mint a hűség, a titoktartás – fontosságát.²⁰⁹

A tudás persze nem pusztán olvasmányokból vagy az egyetemi tantárgyakból, vagy ésszerű *peregrinatio academica*ból származik. Megszerzésében fontos szerepe van a gyakorlat embereivel folytatott beszélgetéseknek, a tapasztalt praktizálók kísérőjeként vagy beosztottjaként szerzett ismereteknek, valamint a saját munkatapasztalatoknak.²¹⁰

Az akadémikusan képzett politikussal szembeni szakmai elvárások egyrészt folyamatosan formálódtak, másrészt idővel egyre differenciáltabbak is lettek, mivel egyre konkretizálódtak azok a területek és „szakmák”, ahol

²⁰⁶ A kérdésre vö. WEBER 2004.

²⁰⁷ A *politicus* tanulmányaira részletesen WEBER 1992, 31–42.

²⁰⁸ WEBER 2012b, 70–71; A *politica*oktatás egyik korai teoretikusa az altdorfi Philipp Coler, a humanista képzési koncepciót elfogadva, elválasztotta egymástól a *prudentiát*, a gyakorlati-politikai bölcsességet és nagyvilági képzettséget a pusztán elméleti tudástól (*eruditio*). Coler szerint a *politicustól* elvárt *prudentia* a *iudicium*, *imitatio* és *experientia* központi fogalmain alapult. A *iudicium* az ésszerű döntés meghozásának képessége, amelynek a megszerzése a legnehezebb, s amely az utánzácson (*imitatio*) és az ésszerűségen alapszik. Utóbbi, a logika és a dialektika segítségével elkülönítheti egymástól az igazat és a hamist, a biztosat és a kétségest. Az *imitatio* (a példakép alapján való tanulás) nem más, mint általánosan elismert tekintélyek, bizonyos kanonizált szerzők döntéseinek, szólásainak és tanainak elsajátítása. Az *experientia* a gyakorlati vagy szakértői tudás saját tapasztalatok útján szerezhető meg, elsősorban olyan könyvek olvasásával, melyek politikai ismereteket kínálnak, továbbá tapasztalt tudósokkal való beszélgetések, valamint tanulmányi utak megfigyelései révén. PHILIPP 1998, 52.

²⁰⁹ STOLLEIS 1986, 213.

²¹⁰ WEBER 2012b, 70–71. Egy másik korabeli szerző, Jakob Bornitz szerint a *prudentia politica (civilis)* egy elméleti részből (*ars*) és egy gyakorlatbeli alkalmazást előtérbe helyező részből (*usus*) állt. Ez utóbbi történeti munkák és követi beszámolók olvasását, valamint gyakorlati tapasztalatok megszerzését jelentette, amelyek a peregrinációból, illetve törvényhozó, igazságszolgáltatási, igazgatási és diplomáciai gyakorlatból származhatnak. STOLLEIS 1988, 117.

az egyetemet végzetteket alkalmazták. Így ebben a vonatkozásban is egyre speciálisabb ismereti elvárások fogalmazódtak meg.²¹¹

Idővel aztán a *politicus* különböző foglalkozási altípusai jelentek meg: *consiliarius, minister, legatus, cancellarius, secretarius* stb. E „szakmák” elvárásaival kapcsolatos szakmai viták egyre specializáltabbak lettek.²¹²

A *politicus*-koncepció egyrészt abban a fejlődésben gyökerezett, amely révén a kialakuló területi fejedelemségek szolgálatában egyre több polgári származású tanult hivatalnok és tanácsos jelent meg, másrészt pedig abban a hagyományban, amelyet a korabeli birodalmi városok oligarchikus-republikánus politikai rendszere kínált példaként. Ezáltal a polgári rétegeknek egyre nagyobb lett az igénye arra, hogy közvetlenül is részt vegyenek a fejedelemségek politikai életében.

A *politicust* ezen megközelítés szerint nem a születés, nem az adott rendhez való tartozás teszi alkalmassá funkciói betöltésére, hanem kifejezetten képzettsége és szakmai teljesítménye. A képzettség és a teljesítmény fontosságát kiemelő elképzelések mögött azonban továbbra is a hatalom gyakorlására orientálódó politikai koncepció állt.²¹³

A HALLGATÓSÁG

A rendi béklyóktól szabadulni nem tudó kora újkori abszolutista államokban a hagyományoknak megfelelően a *politicatanárok* is a nemesség tagjai jogának és kötelességének tekintették a hatalom gyakorlását és a közéleti tevékenységet. A némileg szimplifikáló felfogás szerint a rendelkezésükre álló vagyon a nemesek számára lehetővé tette, hogy a közügyeknek szenteljék magukat.

Éppen ezért a *politica* egyetemi képviselői nagy hangsúlyt helyeztek a nemesi származású hallgatóság megszólítására. Ezt tükrözik bizonyos irodalmi termékek is, különösen azok a propedeutikus bevezetőik, melyek sokszor eredetileg egyes nemesifjak számára készültek.²¹⁴

A nemesek képzési programjának e munkákban megjelenő egységét az általánosnak mondható képzési cél adta: a *politica* olyan gyakorlati tudást kínált, amely szükséges a nemesi rend hatalomgyakorlásához, hisz *per definitionem* ez a rend lett kiválasztva az uralomra. Az élet minden olyan területe, amelyre a nemesség privilégiumai kiterjednek, részét képezi ennek a hatalmi szférának. Gyakorlatilag azonban a közélettel, a *res publicával* kapcsolatos alkalmazható tudás átadása állt a középpontban.

A politikai képzés, amelyet elsősorban az artista kar később humanista tudósai alakítottak ki, kettős perspektívát hordozott a nemesség vonatkozásban. Egyrészt a nemességet mint rendet, javítandónak és tökéletesítendőnek tekintették. Másrészt arra is irányultak ezek a törekvések, hogy a nemességet integrálják a *res publicába*. A *politica* oktatás célja itt az, hogy a közélet jobbítása érdekében a születési nemességet egy magasan képzett tisztvisel-

²¹¹ WEBER 2012b, 70. WEBER 2004.

²¹² WEBER 2012b, 70. WEBER 2004.

²¹³ WEBER 1992, 338.

²¹⁴ DREITZEL 1970, 105ff; WEBER 1992, 10–31. PHILIPP 1999, 74.

lőelitté formálják át. A kapcsolódó elképzelések szerint ennek megvalósulása a feljavított hatalomgyakorlás révén nyugalmat, rendet, stabilitást és fejlődést eredményezhet.

A nemesek egyetemi képzésében a korabeli szerzők szerint kiemelkedő szerepet kellett kapniuk a történelem, a gyakorlati filozófia többi területeinek, valamint bizonyos jogi alapismereteknek is.

Az egyetemi oktatás természetesen a korabeli nemesi nevelésnek csupán egyik eleme volt. Emellett az olvasmányok, a tanulmányi utak és a testgyakorlás is fontos részét képezte a képzési programnak.²¹⁵

Jellemző módon az ifjú nemeseket célzó ilyenfajta oktatási propaganda is elősegíthette, hogy a német protestáns egyetemeken a *politica* hallgatók között a túlnyomó többséget kitevő polgári és értelmiségi származásúak mellett – a társadalomban képviselt arányukhoz képest kifejezetten nagy számban – nemesi származású hallgatók is képviseltették magukat.²¹⁶ Ebből arra következtethetünk, hogy a *politica* oktatás (a jogi képzés mellett, de azzal nem teljesen egyenrangúan) fontos eszköze volt annak, hogy a nemességet (most már bizonyos szakismeretekkel felvértezve) visszavehesse a fejedelmi államok szakmaszerű szolgálatába. A nemesség érdeklődése természetesen hozzájárult a *politica* tekintélyének megszilárdulásához is. (Ugyanezen folyamatok figyelhetők meg a joghallgatók tekintetében is Birodalom-szerte, talán egy kicsit nagyobb hullámmal.)²¹⁷

Természetesen feltételezhető, hogy a protestáns német tartományokban és városokban a „tudományos” politikai képzettség a nem nemesi származású hallgatók számára még több előnyt jelentett, és a 17. század folyamán a *politica* az állami és közszolgálatba lépni kívánók számára alapvető tudásanyagot közvetített. Egyes prozopográfiai kutatások kimutatták, hogy az egykori *politica* hallgatók (számolva esetleg azzal, hogy a „felsőbb karokon” is folytattak utóbb tanulmányokat) az egyes (városi) közösségek politikai és igazgatási feladatait ellátó politikusaiként, a fejedelmi igazgatás különböző szektorai hivatalnokaként, lelkészként, valamint az egyházi igazgatás különböző szintjein, illetve az oktatásban vagy az oktatási igazgatásban kaptak szerepet.²¹⁸ A kora újkori elit képzésének egyik fontos részét, alapvető ismeretkörét jelentette tehát az egyetemeken nyújtott, e körbe tartozó speciális tudás.

A fejezet zárógondolataként utalnunk kell arra, hogy az egyetemeknek Birodalom-szerte bizonyos konkurenciát jelentettek a nemesség politikai és közjogi oktatása tekintetében az ún. lovagi akadémiák és egyéb magasabb iskolák.²¹⁹ A *politica* és *ius publicum* területéhez sorolható ismereteknek – biztosítandó a nemeseknek a rangjuknak megfelelő képzést – ezekben az intézményekben is elérhetőeknek kellett lenniük. A korabeli *Gymnasia illustra* és lovagi akadémiák tanrendjében – a nemesi *exercitium*ok mellett – kivétel nélkül megtalálhatók voltak a politikai alapismeretek, a Birodalom és az adott fejedelemség „alkotmányos” berendezkedésére, az államismeretre, a legfontosabb államok történetére vonatkozó tantárgyak. Később, a 17. század végén a természet- és a nemzetközi jog oktatása is jelentőssé vált a jövőben magas igazgatási tisztviselők, diplomaták és katonatisztek számára. A nemesifjak és a polgári származású fiatalok képzési útja ilyen tekintetben elválhatott egymástól.²²⁰

²¹⁵ WEBER 1992, 337.

²¹⁶ Egyes egyetemeken arányuk 14–30% közé esett a *politica* hallgatók, helyesebben az e területen disputálók között. Összességében 17%-ra tehető az *equites et nobiles* aránya a teljes halmazban. Vö. PHILIPP 2010a, 233.

²¹⁷ Részletesen erről MÜLLER 1984, 31–46.

²¹⁸ PHILIPP 2007, 141–149.

²¹⁹ CONRADS 1982.

²²⁰ STOLLEIS 1988, 145.

A POLITICA OKTATÁSA

A 17. századi *politicus*-koncepció kidolgozóinak azonban nem sikerült elképzeléseiket és érdekeiket ellentmondásmentesen rendszerezni. Ez a tény jelentős mértékben kihatott a *politica* mint tantárgycsoport protestáns egyetemeken elfoglalt helyére, az egyetemi tudományok között betöltött szerepére.

A korabeli teoretikusok és professzorok a *politica* egyik feladatát abban látták, hogy a hatalom erősítése révén ellenálljon a felgyorsult és jelentős mértékben kaotikussá vált történelmi változásoknak. A cél egy új stabilitás és megjavított rend megvalósítása volt, amelyet a fizikailag biztos és vallási-erkölcsi szempontból jó élet elengedhetetlen feltételének tekintettek. A protestáns egyetemeken képviselt *politica*felfogás egyértelműen hatalomcentrikus volt, tulajdonképpen problémája a hatalom volt, és csak másodlagosan az állam. Ez a hatalmi aspektus egyrészt elegendő volt a *politica* (alább részletezendő) viszonylagos önállóságának megalapozásához, és bizonyos belső összefüggést biztosított az egyetemi oktatásban figyelembe vett irodalom kiválasztásában.²²¹

A *politicustól* elvárt ismeretek és készségek fentebb ismertetett komplexitása azonban meg is nehezítette az autonóm *politica* mint egyetemi szak többé-kevésbé határozott körvonalainak meghúzását. A korabeli felfogás szerint ugyanis a *politica* mint a valós társadalmi aktivitásra előkészítő, azt kísérő és optimalizáló elmélet, nem ragadhatott le hosszan az embernek ember feletti hatalmával kapcsolatos absztrakt, elméleti problémáknál, legitimitási elveknél és államformatanoknál. A *politicának* hangsúlyosan foglalkoznia kellett a tapasztalati politikai gyakorlattal is. Éppen ezért helytálló a korban használt másodlagos elnevezése, a *prudentia politica*, vagy még pontosabban *prudentia gubernatoria*.²²²

Bár abból indulhatunk ki, hogy a korabeli, egyetemen (is) képzendő *politicus* alakja elsősorban a birodalmi városi környezetre volt szabva, de alapelszzerűen minden, a képzésbe bevonható társadalmi réteg – így hangsúlyosan a nemesség is – megszólított a *politicus*-koncepció révén. Mégis a korábbi, a hatalomgyakorlásból pusztán rendi alapon való részesedést elutasító teoretikusok és professzorok (már csak saját társadalmi szemléleti meghatározottságuk okán is) a *politicus* ideális alakjának megkoncipiálása során a polgárság képviselőinek is helyet kívántak biztosítani. Ez azonban bizonyos nehézségeket is okozott az önálló egyetemi szak és tudományág legitimálásában. Hiszen azért, hogy a nemesi előjogokkal szembemenjenek, a korabeli *politica* vezető alakjai a *politicusban* kénytelenek voltak egy univerzálisan alkalmas és bevethető szakértőt látni, ami azonban szembekerült azon elképzelésekkel, melyek mégiscsak minél specializáltabb ismereteket vártak volna el a terület szakértőitől. Ez oda vezetett, hogy az elméleti ismeretek és gyakorlati készségek körével kapcsolatos elvárások már nem voltak konvertálhatók egy más tudásterületektől elkülönítendő képzési programba, amelynek tartalmát mégiscsak egy rendszerezett és kötelezően előírt tartalomba kellett volna beleszorítani.²²³

²²¹ WEBER 1992, 346.

²²² WEBER 1992, 347.

²²³ WEBER 1992, 338.

A POLITICA ÉS A TÖBBI EGYETEMI ROKONDISZCIPLÍNA

A *politica* nem vált teljesen önálló és autonóm szakká a német egyetemek többségén. Az volt az általános, hogy az új ismeretkör betagozódott a bölcsészkarok többi gyakorlati filozófiai tudásterülete közé. Ezt elősegítette az is, hogy a politikatudomány jelentős mértékben összekapcsolódott más szakokkal; ezek egy részéből módszertani ismereteket kölcsönzött, másokat pedig segédtudományként vett igénybe.

A korabeli *politicahallgatók* számára írott propedeutikus munkák tanúsága szerint is a *politicatanulás* olyan irodalmi bázisra épült, amelynek jelentős része eredetileg nélkülözte a politikaelméleti tartalmat. Gyakori volt, hogy más szakokhoz (történelem, filozófia, retorika, földrajz és jog) köthető szövegek korpuszát sorolják föl a 17. században olyan irodalomként, amelyet a *politicahallgató*nak ajánlatos ismerni, feldolgozni, elolvasni.²²⁴ Mindezek alapján a kora újkori *politicát* nyugodtan lehet egy szinoptikus integráló tudáskörnek tekinteni. Ugyanakkor – mivel ideális esetben mindehhez még egy gyakorlati képzési rész (*peregrinatio academica*) is járult – a korabeli politikatudomány egy empirikus-gyakorlati szaknak is tekinthető volt.²²⁵ Ezt a – korábban is kiemelt – megállapítást támasztja alá Coler felfogása, amely szerint a jog- vagy az orvostudományhoz hasonlóan a *politicát* is el kell határolni az elméleti, pusztán a *contemplatióra* irányuló filozófiától. Szerinte a korabeli *politica* is inkább gyakorlati tudomány, *techné* volt.²²⁶

Ez az összefonódás jól megmutatkozik a politikai vitairatok címeiben is. Eszerint a politikatudomány sok esetben átlépte saját határait, és érintett más tudományok által is érdeklődéssel vizsgált témákat, másrészt azonban az is igaz, hogy rokon vagy távolabb álló tudásterületek is be-bemerészkedtek a *politica* terebélyébe.²²⁷ Az említett összefonódást magyarázza, hogy gyakran azok a professzorok, akik a *politicát* előadták, vagy a *politica*-vitatkozások alkalmával az eseményen elnököltek, maguk is több tárgyért voltak felelősek. A professzúrák egybefűzése gyakori volt a kora újkori bölcsészkarokon, így például gyakran kötötték össze a *politicát* az *ethicával*, illetve a *historiával* is.²²⁸

A bölcsészkar *artes* közül a legfontosabb szerepet a történelem kapta, hiszen a *historiának* meghatározó szerepe volt a politikatudományban a 17. század első felének felfogásában. A történelmet ugyan a professzorok többsége csak segédtudománynak tekintette, a valóságban azonban domináns, sokszor fölérendelt szerepet is kapott. Bár a *historiát* összességében történelmi események, cselekedetek és döntések rendszertelen gyűjteményének tekintették, azonban – az uralkodó (humanista) megközelítés szerint – az ismeretek közvetítésére mégis hatékonyabb eszköznek tartották, mint az absztrakt erényszabályok és bölcs viselkedési normák súlykolását. Egyébként is egy politikai szakértőnek – mint szintén utaltunk már rá – a történelmi példák sokaságát kellett ismernie ahhoz, hogy a szükséges tapasztalati tudást és biztos döntési képességet, vagyis a *prudencia politica*t megszerezze.²²⁹ A történelmi ismeretek kiemelt szerepet kaptak a *politica*oktatásban, mivel a *politica* a történelemben hor-

²²⁴ Ízelítőt ad ebből, PHILIPP 1998, 53–56.

²²⁵ PHILIPP 1999, 74.

²²⁶ PHILIPP 1998, 57.

²²⁷ PHILIPP 1999, 70.

²²⁸ DREITZEL 1970, 300–307.

²²⁹ PHILIPP 1998, 57.

dozza gyökereit. A hangsúly elsősorban az ókori szerzőkön volt, akiknek művei vagy a polgárok és az udvar erkölcsével kapcsolatos tapasztalatokat közvetítették („*intra republica*”), vagy a háború és béke kérdéseit érintették („*extra rempublicam*”).²³⁰

A *politica* a korabeli bölcsészkarokon „interdiszciplináris” nyitottsága és szükségletei okán alkalmas volt arra, hogy más szakok (a történelem, az *ethica* és a különböző egyéb „*artes*”) ismeretanyagát is magába integrálja, ezért képviselői diszciplinájukat szinoptikus és egyetemes jellegű tudománynak tekintették.

A többi egyetemi tudományok kapcsán viszont voltak a korabeli professzoroknak fenntartásai. A szerzők egy részének felfogása szerint a *politicát* el kell választani a vallástól, a *politica* egyenesen árt a teológiának és nem használ a vallásos létnek.²³¹ E felfogás szerint a *politicának* meg kellett küzdenie a teológiával szemben – amely mint tudomány, kizárólagos kompetenciaigénnyel lépett föl az emberi léttel valamint a világ megismerésével és magyarázatával kapcsolatos kérdésekben – azokért a tudásterületekért, amelyekben illetékesnek tekintette magát. A *politica* a közélet és az államélet terén kívánt akár szekuláris, akár a kereszténység által indukált rendezési elképzeléseket megvalósítani. Módszertanilag ez úgy valósulhatott meg, hogy a *politica* vezető gondolkodói a politikai események és fejlődés mozgatórugóit nem a transzcendentális világban keresték, hanem a legközelebbi kiváltó okokat vizsgálták.²³² E felfogás gyökeresen különbözött számos ortodox teológus nézeteitől.

Míg az *ethicával* szemben feltételezhető a 17. századi német egyetemek *politicájának* bizonyos szellemi, praktikus fölénye, a tudományok akkor létező hierarchiáját – különösen a teológia és a jogtudomány dominanciáját – nem tudta megtörni. A királyi diszciplinának tekintett politikatudomány képviselői azzal kísérelték meg a két utóbbi tudományterülettel szembeni primátusukat biztosítani, hogy a jogtudományt pusztán a jogalkalmazás területére kívánták visszaszorítani. A teológiáról – mint láttuk – az volt az álláspontjuk, hogy annak teljes mértékben távol kell tartania magát a világi közélettől.

A POLITICA ÉS IURISPRUDENTIA VÁLTOZATOS VISZONYA

A korabeli egyetemi diszciplinák közül – a dolog természetéből adódóan – a *politica* a jogtudománnyal állt a legszorosabb, igaz szinte nemzedékről nemzedékre változó kapcsolatban. Bár megállapítottuk, hogy a *politica* elsősorban hatalomtudomány volt, amely a világi uralom elsődleges céljának a tartós rend és béke megteremtést és biztosítását tekintette. Ez a kora újkori viszonyok között elképzelhetetlen volt az állami hatalom szükségszerűségének elismerése és elméleti apológiája nélkül. Így a *politica* és a *iurisprudentia* osztoztak vizsgálati tárgyakon, hiszen figyelmük középpontjában egyaránt az állam és annak jogrendje állt. A közjog tudománya, vagyis az a jogi diszciplína, amely elsősorban az állam, közelebről a német területi státusok és a Birodalom szervezetével továbbá jogi berendezkedésével foglalkozott, párhuzamosan, szinte ugyanabban az időben fejlődött ki és erősödött meg

²³⁰ Coler ezzel kapcsolatos felfogását összefoglalja: PHILIPP 1998, 55.

²³¹ PHILIPP 1998, 57.

²³² DREITZEL 1970, 121; PHILIPP 1999, 69.

a német egyetemeken, mint a *politica*.²³³ Később a jogászok politikai filozófiájának tekintett természetjoggal is jelentős tartalmi átfedések alakultak ki.²³⁴

E tárgybeli közelség miatt – hosszabb távon – a *politicának* elsősorban tartalmilag kellett elhatárolnia magát a jogtudománytól. A kérdést folyamatában szemlélve, a 17. század folyamán a tudományszak legjelesebb képviselői ezt a (teljesen soha meg nem valósult) leválást és elhatárolódást azzal kívánták elérni, hogy – mint fentebb részletezni próbáltuk – az egyetemi képzettségű *politicus* számára a jogászokétól különböző tevékenységi területeket azonosítottak. Ez a törekvés megjelent a teoretikus művekben, és leképeződött a gyakorlatban is. Alapvető gondolat volt ezzel kapcsolatban, hogy a jogászoknak kizárólag a pozitív jog értelmezését és alkalmazását szánták, míg a *politicus* – akinek áttekintő tudása van – feladatát a normaalkotásban, főként a törvényhozásban látták.

A politikatudomány azonban a 17. század folyamán a tudományosan képzett államférfi (*politicus*) eszményét nem tudta teljességgel és hosszabb távra meghatározó módon a jogászokkal szemben győzelemre vinni.²³⁵ Ez a körülmény jelentősen hozzájárult a szak 18. században bekövetkező hanyatlásához.²³⁶

A másik oldalról közelítve – a közismert toposzt alkalmazva – abból indulhatunk ki, hogy a jogászok a 17. században a *politicát* nagyjában-egészében a jogtudomány szolgálóleányának, vagyis a joghallgatók számára fontos alapozó tárgynak tekintették. A két tudásterület között nem csupán jelentős tartalmi átfedések voltak, hanem a kérdéses *saeculum*ban a célközönségnek tekinthető hallgatókon is osztozni kényszerültek. A jogtudomány tehát versengő tudományterülete volt a *politicának*, sokkal inkább, mint a teológia vagy akár az *ethica*.

A két tudományszak egymáshoz való viszonyában azonban nemcsak azt kell fontosnak tekintenünk, hogy melyik oldalról értékelték a kapcsolatot, hanem az idődimenziót is, tehát hogy a konkurens és sok tekintetben egymásra utalt diszciplínák egyetemi sorsát és viszonyát a 17. század mely szakaszában vizsgáljuk.

A két tudásterület viszonyának korai szakaszára tekintettel abból indulhatunk ki, hogy a *politica* mint önálló diszciplína megerősödéséhez a *iurisprudentia*, amelyet sokan joggal a 17. század vezető tudományágának tekintenek, jelentősen hozzájárult.

A 16. század végén és a 17. század első felében a politikai ismereteket – sokszor még a *politica* önállóságának szószólói is – a jogászképzés propedeutikus jellegű előszobájának tekintették.²³⁷ A korabeli szerzők (Kirchner) szoros kapcsolatot feltételeztek a *politica* és a jogtudomány között, és a politikai tanokat szükséges, az uralom gyakorlás valamennyi formáját figyelembe vevő alapismeretnek tekintették, amelynek elsajátítását a jogi részletekkel való foglalkozás előfeltételének tekintették.²³⁸ Nem felejtendő, hogy a *politica* ekkoriban az *artes* fakultás feltörekvő területe volt. Ezzel szemben az elsősorban a római jog forrásainak értelmezésén alapuló jogi ismereteket külön karon oktatták, s elvileg a későbbi joghallgatók kötelesek voltak *magisteri* címet szerezni, vagy legalább alapozó „kurzusokat” hallgatni az alsóbb karon.

²³³ STOLLEIS 1988, 141–146.

²³⁴ BRÜCKNER 1977, 168–175.

²³⁵ Az állami tisztségek betöltése tekintetében a német fejedelemségekben a jogászok már a 16. század folyamán egyre inkább monopolhelyzetbe kerültek. Vö. HAMMERSTEIN 1986.

²³⁶ PHILIPP 1999, 69–70.

²³⁷ STOLLEIS 1988, 116.

²³⁸ STOLLEIS 1988, 121.

Más hangsúllyal ugyan, de a két tudáskör kapcsolatát a másik oldal is szükségesnek tartotta. Coler – a *politica* iránt érdeklődőknek szánt – útmutatójában utalt arra, hogy bár a *politicus* számára az alapos jogi tudás nem feltétlenül szükséges, de bizonyos alapismeretekkel rendelkeznie kell a római jog, a hűbérjog és a helyi jog terén is.²³⁹

A két szak közötti erőviszony a 17. század elején azonban bizonyos értelemben megváltozott. A *politica* jelentős előretörése figyelhető meg, elsősorban azért, mert az önállósuló szak és tudomány korabeli képviselői a *bonus consiliarius* képzésével kapcsolatban kibontakozó korabeli vitában határozott előnyre tettek szert. Ez a vita arról szólt, hogy a korai abszolutista fejedelemségek igazgatási személyzete milyen képzést kapjon. A *politica* ugyanis alkalmasnak látszott arra, hogy a területi államok kialakulása és kiépülése során a gyakorlati vonatkozású, a közösségek létének alapjaira (*status*) vonatkozó ismeretek iránt egyre növekvő igényt kielégítse.

A Birodalom állami életében jelentkező különböző válságjelenségek és viták nyomán szerzett tapasztalatokat, és az azokkal kapcsolatos gyakorlati ismereteket egyre inkább elvárták a korabeli fejedelmi igazgatásban szerepet kapó elit tagjaitól. A figyelembe veendő jogforrások, tények és elméleti kérdések egyértelműen megnövelték az egyetemek szerepét a leendő hivatalnokok felkészítésében. Ebben a helyzetben a *politica*oktatás kínálta magát a közösség egészét érintő megközelítések első feldolgozási lehetőségeként.²⁴⁰

Ebben a vonatkozásban nyerhet jelentőséget az a 17. század első felében kibontakozó vita is, amely arról szólt, hogy melyik karon kell a jövő tanácsosait képezni. Arnisaeus, Althusius, Keckermann és Bornitz jelentős erőfeszítéseket tettek a *politica* mint önálló és a jövő *politici* képzésében meghatározó szak²⁴¹ elismertetése érdekében. A *politica*-professzorok e törekvése egészen a 17. század végéig megfigyelhető volt. Megállapítható, hogy e szándék nem vezetett végleges és tényleges eredményre, mivel a jogi karokon egy új szak, a *ius publicum* viszonylag gyorsan otthonra lelt, és megszilárdította a közügyekkel kapcsolatos hagyományos jogászai illetékességről alkotott meggyőződést.

A 16. század végén és a 17. elején azonban a *politica* a még nem létező *ius publicum* vonatkozásában fontos helyettesítő, tehermentesítő és előkészítő szerepet játszott, és hozzájárult ezen új jogtudományi ismeretkör önállósodásához is.²⁴²

De mit is érthetünk a korban *ius publicum* alatt? A 16. század végétől a tartományi, fejedelmi tisztviselőkkel szemben egyre inkább elvárt lett, hogy jogi ismereteik haladják meg a *ius civile*, a római magánjog korabeli egyetemeken elsajátítható dogmatikai és metodológiai szintjét. A tanácsosoktól egyre inkább megkövetelték, hogy ismerjék a Birodalom és a tartományok jogi helyzetét, kiismerjék magukat a világi és egyházi ügyekkel kapcsolatos igazságszolgáltatás világában, a felső- és alsóbíráskodás rendszerében, valamint az állami bevételek (regáliák, vámmok, adók) területén.²⁴³ E problémakörök egyelőre még szétaprózottak voltak és különböző tudásterületekre (*ius civile*, *politica*) szóródtak szét. De annak felismerése, hogy a jogi karokról hiányzik egy alkalmas szak (*ius publicum imperii Romano-Germanici*), az idő múlásával lassan egyértelművé vált.²⁴⁴ Egy jogi tudásterület kezdett tehát kibon-

²³⁹ PHILIPP 1998, 54.

²⁴⁰ STOLLEIS 1988, 120.

²⁴¹ DREITZEL 1970, 127–128.

²⁴² STOLLEIS 1988, 80, 83, 87.

²⁴³ STOLLEIS 1988, 116.

²⁴⁴ STOLLEIS 1988, 125.

takozni az éppen nyeregben lévő *politica* határán és részben abból táplálkozva, hiszen a 17. század első felében a Birodalom közjogát érintő részletkérdések a politikai *disputatiogyűjteményekben* és tankönyvekben (vagyis a *politica*oktatás keretein belül) biztos és egyre szélesedő helyet vívtak ki maguknak.²⁴⁵

A ma közjoginak nevezhető ismeretekkel kapcsolatos igényeknek a politikai művek korabeli szerzői azzal igyekeztek megfelelni, hogy olyan exkurzusokat tettek munkáikban, amelyek jogi kérdéseket is körbejártak. Ugyanakkor a jogász szerzők is figyelmet fordítottak arra, hogy az egyre inkább körvonalazódó *ius publicummal* kapcsolatos fejtegetéseiket egy politikatudományi vázlatba illesszék. Vagyis a *politica* és a jogtudomány közeledtek egymáshoz a területi államok azon igényei hatására, amelyek megkövetelték, hogy a *prudentia civilis* körébe tartozó ismereteket a *prudentia iuris (publici)* tanaival gazdagítsák, és ezáltal gyakorlati alkalmazhatóságukat növeljék.²⁴⁶

Ez volt az az időszak, amelynek elején a politikatudományinak tekinthető munkák egy részében (pl. Jakob Bornitznál)²⁴⁷ a *ius publicum* még a *prudentia politica* alárendelt ismeretkörének látszódtott: a közjogi ismeretek nagyon fontosak, de nem öncélból, hanem a jó politikai rend megteremtését szolgáló. Más korabeli megközelítések a jogtudományt a *scientia politica* részének tekintették. Bár a közjog önállóságra törekedett, de csak egy olyan jogrend részeként, amely a maga részéről magasabb alapelveknek volt alárendelve. Ez mutatja, hogy a jól rendezett közösség (*bene ordinata respublica*) arisztotelési tradíciókon alapuló átfogó rendelkezése még egységesnek volt tekinthető.²⁴⁸

Későbbi munkákból (pl. König) már az a – paritást tükröző – felfogás olvasható ki, hogy a *politica* és a *ius publicum* erősen össze van nőve egymással. Sokszor a tudományos művekben idézett szerzők között sem lehetett már meghúzni a tudományterületi határvonalat. Mások szerint míg a politikatudomány adja a közhatalom kereteit, addig a *ius publicum* a részleteket fejt ki (Liebenthal).²⁴⁹

Idővel azonban a közjogi kérdések egyre nagyobb teret kaptak a *politica* oktatásában, s minél inkább „eljogiasodtak” a megvitatott kérdések, az ismeretek annál inkább veszíthettek általános érvényességükből. Az eredetileg univerzálisnak és szinoptikusnak tekintett *politica* ilyen értelmű „eljogiasítása” az oktatás bizonyos mértékű territorializálódását és provincializálódását eredményezte.²⁵⁰

A *ius publicum* mint új szak oktatása a 17. század első évtizedeiben aztán mind jobban kibontakozott a német jogi karokon. Számos egyetemen a '30-as évekre szilárd helyet nyert a joghallgatók *curriculumában*, és megfelelő szervezeti kereteket is kapott.²⁵¹ Mivel azonban a közjoggal foglalkozó professzorok is elismerték, hogy az *ethica*, a *politica*, a *historia*, az államtan és a nyelvek éppannyira fontosak, mint a *ius publicum*, a közjog korabeli oktatását vizsgálva nem hanyagolhatók el azok az egyetemek sem, ahol a *politica* – az adott fejedelemségre, a császárra és a Birodalomra is tekintő gyakorlati sokszínűségével együtt – jelentős szerepet kapott.²⁵²

²⁴⁵ STOLLEIS 1988, 120.

²⁴⁶ STOLLEIS 1988, 116.

²⁴⁷ STOLLEIS 1988, 117.

²⁴⁸ STOLLEIS 1988, 148.

²⁴⁹ STOLLEIS 1988, 119, 120.

²⁵⁰ STOLLEIS 1988, 120.

²⁵¹ STOLLEIS 1988, 142-143. Elsősorban Altdorf, Starßburg, Marburg és Gießen, valamint Bazel és Heidelberg jártak élen a szak fontosságának felismerésében.

²⁵² Uo. Tübingen, Frankfurt an der Oder, Helmstedt, Herborn és Danzig voltak ilyen egyetemeknek tekinthetők.

A *politica* és *iurisprudentia* kapcsolatát vizsgálva azt is figyelembe kell vennünk, hogy a szakok közötti határok a 17. században még nem voltak áthághatatlanok. Sőt. Ennek oka az volt, hogy a professzorok többsége a filozófiai háttérként szolgáló neorisztotelianizmust minden további nélkül elfogadta, a latin nyelv pedig egységes terminológiát biztosított. A *ius publicum* a történelem tanszéken előtérben kerülő Tacitus-kommentáló foglalkozásokból is kinőhetett (mint Altdorfban), míg máshol a politikai témakörök a római jogi *iurisdictio, potestas* kérdéskörében is elemezhetőek, vagy éppen a közjog keretében is vizsgálhatóak voltak.²⁵³

A vesztfáliai béke utáni időszakban azonban a *ius publicum*, illetve a *prudentia civilis*, és így a *politica* és a *iurisprudentia* viszonyában is jelentős változások következtek be. A szakok és karok között a korábbinál erősebb szeparáció alakult ki. A *politica* professzorok „leragadtak” a filozófiai karokon a gyakorlati filozófia oktatásánál, amely ismeretkör az arisztotelianizmus tekintélyének csökkenése miatt meglehetősen háttérbe szorult. A „birodalmi publicisták”, a közjog tanárai, akik kezdetektől a jogi karhoz tartoztak (még akkor is, ha alkalmanként történelmet oktatták a bölcsészkaron), egyre tekintélyesebbé váltak saját karukon belül is a 17. század folyamán.

Az elkülönülés tartalmilag úgy volt tetten érhető, hogy a tankönyvek arisztotelianus felépítését lassan felváltotta egy önálló „publicisztikus” rendszerezés.

A *politica* absztrakt kérdésvetéseit egyre konkrétábbá váltak. A *prudentia civilis* normatív előfeltevéseiből eredő deduktív következtetéseket felváltotta a közjog azon sajátos eljárás módja, amely a történeti folyamatok leíró előadásától (s ez a leírás természetesen nem nélkülözte az értékelő momentumokat sem) bizonyos normatív következtetések levonásához vezetett. Ez tehát egy olyan eljárás volt, amelynél a hangsúly olyan főszabályok kialakításán volt, amelyeket a Birodalom történetéből szűrtek le, míg az ezekből kiolvasható jogi következtetések levezetése meglehetősen szűkszavúan és problémamentesen történt meg az ismert (római) jogi eszközrendszer segítségével.²⁵⁴

A *politica* és jogtudomány egyetemi oktatásbeli kapcsolatának a kegyelemdőfést aztán az elsősorban Németalföldről átszivárgó *ius publicum universale* (általános közjog) oktatásának megindulása adta meg a német egyetemeken is. Az általános közjog, amelyet a 17. század utolsó negyedében a természet- és nemzetközi jog egyik mellékágának tekinthetünk, azt az ismeretkört jelentette, amelyben a természetjogi elvek, mint az összes népre és államra vonatkozó „általános államtanban”, összefoglalhatóak voltak. Mint önálló jogi diszciplínának, több irányban is le kellett határolnia tárgyát. Egyrésztől távolságot kellett tartania a gyakorlati filozófiától, a kormányzás- és államrezontantól, másrészt az egyes államok pozitív államjogától. A cél a közjog egy rendezett természetjogi kivonatának oktatása volt, ami a hallgatóknak lehetővé tette, hogy ezen alapismereteket utóbb konkrét részletekkel tölthessék meg.

A tárgy meghonosítása mögött a jogászok azon vágya jelent meg, hogy a hagyományos előkészítő tárgyként addig elfogadott bölcsészari *politicát* elszakadhasanak. A jogászok úgy tartották, ha egy saját kézben tartott, természetjogi köntösbe bújtatott „politikát” oktatnak, akkor feleslegessé válhat a hallgatók számára a társkar kurzusainak látogatása.

Az új diszciplína szükségessége elsősorban ott jelentkezett, ahol a hallgatókat felesleges volt a Birodalom vagy az adott territórium pozitív közjogának részleteibe bevezetni. Nem véletlen, hogy a tárgyat először 1670-től a fríz Franecker jogi karán adták elő.²⁵⁵

²⁵³ STOLLEIS 1988, 144.

²⁵⁴ STOLLEIS 1988, 231.

²⁵⁵ STOLLEIS 1988, 291. A németalföldi egyetemeken – a németországi peregrinusok igényeinek kielégítése érdekében – oktatták korábban a *ius publicum imperii Romano-Germanic* és valószínűleg a neorisztoteliánus *politicát* is.

4. A POLITICA-DISPUTATIÓK

A KORA ÚJKORI DISPUTATIÓK-DISSERTATIÓK JELENSÉGE

A kora újkori (16–18. századi) kontinentális európai egyetemek valamennyi karán az oktatásnak két alapvető formája volt: az előadás (*lectio*) és a tanvitatkozás (*disputatio*). A nyilvános előadásokkal (*lectiones publicae*) szemben, melyek helyük, idejük, nyelvük és tartalmuk tekintetében valamennyi egyetemen és karon általában szigorúan szabályokkal voltak körülvéve,²⁵⁶ az ún. magánelőadások (*lectiones privatae*) mind tartalmukban, mind formájukban jóval szabadabb kommunikációt tettek lehetővé a tanárok és tanítványaik között.²⁵⁷

A kor legfontosabb egyetemein szokásos, az ún. „teljes egyetem” szervezeti kereteit adó négy kar (filozófiai, teológiai, orvosi és jogi) mindegyikén fontos szerepet kapott tanvitatkozások is szabályozott keretek között folytak. A kari statútumok meghatározták a vitatkozások menetét, a foglalkozásokra kijelölt napokat és a kezdő időpontokat, továbbá meghatározták az alkalomhoz illő ruházatot, a résztvevők rangsorrendjét, a professzorok által kötelezően tartandó vitatkozások számát és a mulasztásokért kiszabható büntetéseket.²⁵⁸

Mind az előadás, mind a *disputatio* – mint az egyetemi kommunikáció két alapvető formája – természetesen jelentős változásokon ment át a korabeli nyugat-európai egyetemek gyakorlatában. A fejlődés vonala a szóbeliségtől az írásbeliség felé mutatott, ugyanakkor a két jelenség ki is egészítette egymást. A kora újkori egyetemek középkorból megörökölt, a személyes jelenléten alapuló oktatási gyakorlata idővel egyre inkább teret engedett az írásbeliségnek. Az előadások esetében ezt a folyamatot – mai megfogalmazással – a tankönyvek (*compendia*) megjelenése és előadásokat helyettesítő funkciója, míg a tanvitatkozások terén a nyomtatott szöveg szóbeli aktuális szembeni, a 18. század elejétől jelentkező dominanciája jelezte.²⁵⁹

²⁵⁶ Ennek ellenére a német birodalmi egyetemek esetében az előadásokkal kapcsolatos kutatások kevésbé előrehaladottak, mint a *disputatiók*kal összefüggő elemző munkálatok. Ennek magyarázata – mint azt az oktatástörténészek megállapították – elsősorban a tárgykör inkoherens és komplex forráshelyzete. Vö. FÜSSEL 2015, 65.

²⁵⁷ Rövid összefoglalásként vö. BROCKLISS 1996, 252–256.

²⁵⁸ A *disputatió*nak mint a skolasztikus oktatási módszer jellegzetes termékének filozófiai-teológiai és pedagógia értelmével kapcsolatos alapvető munkák: GRABMANN 1909-1911; GERBER 1970. A *disputatiók* európai kezdeteit, majd németföldi fejlődését vázolja: EICHLER 1898, 4–34.

²⁵⁹ A kora újkori *disputatiók* kapcsán vitatott, hogy a különböző korszakokban a szöveg vagy a kimondott szó primátusából kell-e kiindulnunk. A *disputatió*történeti kutatások egyik továbbélő toposza, hogy a 18. századtól egyre inkább a kidolgozott szövegnek tulajdonítottak egyre nagyobb jelentőséget. Vö. ALLWEIS 1979; FÜSSEL 2015, 86.; MARTI 2015, 209; RASCHE 2007, 190–191. A problémáról részletesen: CHANG 2004. Fontos megjegyezni, hogy nem beszélhetünk egy, az írásbeli munka uralomra jutását eredményező egyenes vonalú fejlődésről. Hiszen magukhoz az egyébként igényesen kidolgozott gyakorló *disputatiók*hoz kapcsolódóan megjelentek az ún. *corollariák*, indokolás nélküli állító mondatok, amelyekről szintén vitatkozni lehetett. Ezenfelül voltak olyan *dissertatiók*, nem csupán a 16. és 17. században, amelyeket továbbra is pusztán *theses nudaeként* fogalmaztak meg. A beszéd és az írásbeli munka bonyolult kapcsolatát (különösen a *disputatio pro gradu* esetében) egyetemenként és korszakonként kell alaposan górcső alá venni. Vö. MARTI 2007, 270–271.

Maradván a leegyszerűsítéseknél, a használt terminológia terén előre kell bocsátanunk, hogy a középkori és kora újkori egyetemek oktatási- és vizsgagyakorlatában a *disputatio* elnevezés jelölte azt a formális, szóbeli aktust – egy szakmai kérdés megvitatását –, melynek során szabály szerint egy *praeses* elnöklete alatt egy *respondens* megvédett egy írásos szöveget, amelyben vélemények, állítások, tézisek voltak megfogalmazva az ún. *opponensek* ellenvéleményével szemben. A *dissertatio* kifejezés ezzel szemben azt az általában nyomtatásban is megjelenő szöveget – a téziseket – jelentette, amely a szóbeli *disputatio* alapjául szolgált. (Gyakran előfordul a korabeli és a modern irodalomban is, hogy magát a szöveget is *disputatio* megjelöléssel illették, és illetik.)²⁶⁰

A *disputatio* szóbeli aktusának szereposztásában tradicionálisan három különböző pozíciót találunk: a vitát vezető *praeses*-ét, a vitára bocsátott téziseket támadó *opponens*-ét, valamint az azokat megvédeni köteles *respondens*-ét. Az (esetenként több) *opponens* előre megkapta a téziseket, amelyekkel szemben – a valóban térben is magasabb helyet foglaló „elő ülő” felügyelete alatt – ellenérveket hozott fel, amely támadásokat aztán a „válaszoló” *respondens*nek kellett saját érveivel visszavernie. A kora újkori *disputatio* így egy szigorúan szabályozott, versenyhelyzetet szimuláló kommunikációs aktusnak tekinthető.²⁶¹ A vitákat a korabeli irodalomban gyakran hasonlították olyan küzdelmet megjelenítő helyzetekhez, mint a párbaj, a csata vagy a kakasviadal.²⁶²

Míg az említett verbális interakcióban a tulajdonképpen azonos oldalon álló *praeses* és *respondens* szerepe jól elkülönült egymástól, addig a szöveg tényleges szerzőségével kapcsolatban már nem lehetett minden esetben egyértelmű a két pozíció elválasztása.

A kora újkori egyetemi vitatkozások színes világát megközelítőleg sem felidézhetve, a tudós vitatkozások és az azokhoz köthető nyomtatványok különböző funkciói tekintetében itt és most egy fontos megkülönböztetést kell tennünk: egyrészt meg kell különböztetnünk azokat a vitatkozásokat, amelyek egy vizsgafolyamat keretében egy fokozat megszerzését célozták (*pro gradu disputatio*, *disputatio inauguralis pro licentia*). Ezek a nyilvánosság előtt²⁶³ szigorúan szabályozott formai kötöttségek, rituális külsőségek mellett zajlottak.²⁶⁴

Ezenfelül voltak ún. gyakorló vitatkozások (*exercitii causa*), amelyek a hallgatókat előkészítették a vizsgákra, hiszen a fokozatok felé törekvő diákokkal szemben az egyik legfontosabb elvárás az ilyen vitatkozásokon való részvétel volt. A hallgatók sokszor önként bocsátkoztak több-kevesebb rendszerességgel „tudományos” vitákba, s vettek részt olyan foglalkozásokon, amelyeken rendszeresen foglalkoztak egy-egy témakörrel vagy forrással (*collegia disputatoria – disputationes circulares*). Az is előfordult, hogy kezdeményezték (persze nem ingyen) professzoraiknál: tegyék lehetővé, hogy a *respondensek* egy-egy szorgalmi vitatkozás (*specimen eruditionis*) keretében mérassék meg tudásukat.²⁶⁵

²⁶⁰ MARTI 1994a, 866–880.; MARTI 1994b, 880–884.; MARTI 2001, 4.; MARTI 2011, 294. A füzetek ritkán kerültek 150-300 példánynál nagyobb mennyiségben sajtó alá. Vö. MARTI 2015, 205.

²⁶¹ FÜSSEL 2015, 74. és 76.

²⁶² FÜSSEL 2011; TRAININGER 2005.

²⁶³ Egyetemenként változó gyakorlat szerint a jelölt hol *praesesként* (ritkábban, pl. Lipcsében), hol *respondensként* szerepelt a vizsgadisputációján. Vö. HORN 1893, 18.

²⁶⁴ FÜSSEL 2006, 149-187.

²⁶⁵ A *disputatiók* különböző típusairól vö. HORN 1893, 6–45.; SZABÓ 1993, 88–91.

Ami az *disputationes* és a *dissertationes* hasznosságát illeti, a szóbeli *actus* célját a korabeli felfogást tükröző kézikönyvek – melyek a 16. századtól a 18. század végéig nagy számban próbáltak módszertani segítséget adni a hallgatóknak a vitairatok megfogalmazásában, és mutattak utat a *disserendi demonstrandive arshoz* – a következőkben látták:

A *disputatiók* egyrészt elősegítik a tudomány gazdagítását, mivel egyik feladatuk a tényleges és anyagi igazság megismerése és közvetítése. Ennek során azonban a skolasztika tekintélyelvűségét követve nem kellett új gondolatokkal hozzájárulni a kanonizált tudósok által megfogalmazottakhoz, hanem értelmezni, legfeljebb világosabbá, tanulhatóbbá kellett tenni azokat (objektív és materiális cél).

A viták másrészt fejlesztik a hallgatók érvelési készségét, bizonyítják az adott tudásanyag magabiztos ismeretét, próbára teszik a diákok emlékezőtehetségét (szubjektív és formális cél).²⁶⁶

A *disputatio*, mint oktatási módszer, természetesen szoros kapcsolatban állt a retorika-, a dialektika- és a logikaoktatással. A kora újkori képzési ideál és képzési cél (*sapientia et eloquentia*, vagy másképp *ratio et oratio*) fényben²⁶⁷ a *respondens* rá volt kényszerülve, hogy ismereteit logikailag rendezze, és retorikailag meggyőzően adja elő e meglehetősen komplex (legalább négypólusú) kommunikációs helyzetben. Ezért fontos hangsúlyoznunk, hogy a vitatkozások során elsősorban nem a „tudományosan” mérhető teljesítményen volt a hangsúly, hanem azon, hogy a vitatkozó a feldolgozott irodalomból kinyert állításokat – az egyetemi környezetben mindenki által ismert retorikai szabályrendszer keretei között – megfelelően tudja rendezni, és közönség előtt színvonalasan előadni.

A *disputatiók* tehát a kor oktatásában „*exercitii et eruendae veritatis gratia*” töltöttek be jelentős szerepet.²⁶⁸ Egy 18. század eleji forrás szerint a *disputatiók* az alábbiak miatt fontosak: erősítik a lelket és az ítélőerőt; növelik a figyelmet és a talpraesettséget; a logikus érvelés technikáját sulykolják; fejlesztik a beszélőkészséget, mivel szabad beszédet követelnek; igazságot hoznak a felszínre; támogatják az emlékezőtehetséget, megerősítik a tanultakat; akadémiai vagy politikai hírnévhez vezetnek; a szülők és a támogatók számára bizonyítják a hallgató szorgalmát, teljesítményét.

A *disputatiók* alkalmával vitára bocsátott téziseket a 16. század második felétől egyre gyakrabban kinyomtatták. Ezt a más tudásterületeken (teológia, jogtudomány) kialakult szokást a 17. század elejétől a politikai vitatkozások esetében is követni kezdték. Így ránk maradt formáiban a *disputatiók* (*dissertatiók*) alatt olyan rövid nyomtatványokat értünk, melyek 10–30 oldalban dolgoznak fel egy adott témát. Nyomtatott formájukban sokan ezeket a munkákat a monografikus feldolgozások első előhírnökeinek tekintik.²⁶⁹

Bár a nyomtatott *dissertatiók*, a kinyomtatott tézisek elsődlegesen a szóbeli *actus disputationis* előhírnökeként, meghívóként és a jövővita szövegbázisaként szolgáltak, de más funkcióit is el kellett látniuk. Összességüket tekintve az adott egyetem profiljáról adhattak képet a korabeli külvilágnak, ugyanakkor egyediségükben a résztvevők számára is fontos tanúsítványként szolgáltak. A *respondens* bizonyíthatta vele, hogy tanulmányaiban elért

²⁶⁶ HORN 1893, 4. SCHUBART-FIKENTSCHER 1970, 33.

²⁶⁷ HAMMERSTEIN 2000, 392.

²⁶⁸ Az erfurti egyetem státútumait idézi HORN 1893, 3. Ő hívja fel a figyelmet Hermann Conring általánostól eltérő nézetére, mely szerint a *disputatiók* pusztán a dialektikus gyakorlatot szolgálják: uo. 5.

²⁶⁹ Többek mellett Dreitzel hangsúlyozza, hogy a *dissertationes politicae* nem csupán a tananyag, a tankánon pusztán visszaadására irányultak, hanem a monografikus kutatás első megnyilvánulási formáinak tekintendők. Vö. DREITZEL 1991, 457.

egy bizonyos szintet, a *praeses* szintén saját teljesítményét mutathatta fel, s egyúttal reklámozta magát és tantárgyát további tanítványok felé. A különböző pártfogóknak, támogatóknak szóló ajánlások révén mind a *respondens*, mind a *praeses* kifejezheték hálájukat az addigi támogatásért, lekötelezheték további támogatás reményében a célszemélyeket, vagy újabb *sponsorokat* is megkörményezhettek általuk. Egy-egy ilyen nyomtatványnak adott esetben jelentős karrier-előrelendítő szerepe is lehetett. Hasonló jelentőséget kaphattak a nyomtatott tézisfüzetekben megjelenő üdvözlőversek, amelyekkel barátok, hallgatótársak, professzorok köszöntötték a *respondent*-t, illetve a *praesest*, s amivel nemcsak a megszólított presztízsét növelték, hanem saját magukét is, valamint kifejezheték egy adott (nemzeti, eszmei vagy felekezeti) közösséghez való tartozásukat is.²⁷⁰

Az egyes diszciplínák története szempontjából azonban azt is fontos kiemelni, hogy a *disputatiók* műfaji rugalmasságuknál fogva lehetőséget kínáltak a korabeli tudósoknak arra, hogy aktuális eseményekre és kérdésekre reagálhassanak, kibontakozó tudományos vitákban vegyenek részt, új vagy ismert téziseket vessenek fel és mértessenek meg a korabeli tudományos közvélemény előtt. Vagyis a *disputatiók*, sajátos médiumként, jelentős dinamikus és innovatív lehetőségeket is magukban rejtettek.²⁷¹

Mindenesetre a *disputatiók-dissertatiók* a korabeli tudás „tárolásának” egyik fontos médiumát jelentették, s hozzájárultak a tudás begyakorlásához, továbbgondolásához és rögzítéséhez, stabilizálásához.²⁷² Ezen jelentőségüknél fogva is nagyon fontos forrását képezik mindazon tudásunknak, amellyel a kora újkori felsőoktatásról rendelkezünk.²⁷³

Nem hallgatható el persze az sem, hogy az egyetemek *disputatiós* gyakorlatának jelentős gazdasági vonatkozása is voltak, hiszen jelentős bevételi forrást jelentettek több egyetemi „alkalmazottnak (kari vezetés, professzor, nyomdász, *pedellus* stb.).”²⁷⁴ A *respondens*nek kellett állnia a füzet nyomtatásának költségeit, még akkor is, ha a szöveget a *praeses* írta. Ezen esetben a professzorok kedvező és „valós idejű” lehetőséget kaptak arra, hogy esetleges aktuális munkáikat költségek nélkül kinyomtathassák. Amellett tehát, hogy a vitatkozások a tudás állandóságát reprezentálták, lehetőséget kínáltak – mint említettük – esetlegesen új ismeretek közvetítésére is.²⁷⁵ A nyomtatott vitairatok értékét mutatja, hogy a *dissertatiókat* gyakran – akár évek vagy évtizedek múlva – újranyomtatták, ezzel próbálván kielégíteni az érdeklődők „tudományos” információéhségét, valamint a korabeli gyűjtők szenvedélyét, jelentős érdeklődését.²⁷⁶ Ezek a füzetek piaci értékkel is rendelkeztek, ami a sokszor engedély nélküli utánnomások jelenségét is magyarázza.²⁷⁷

Mindezeket azért szükségszerű előrebocsátanunk, mert a modern kor tudományos közéletének képviselői számára (egy 19. század eleji tudománytörténeti paradigmaváltásnak köszönhetően) teljesen más elképzelései lehet-

²⁷⁰ GINDHART – KUNDERT, 2010, 19.

²⁷¹ GINDHART – KUNDERT, 2010, 20; MARTI 2015, 212.

²⁷² GINDHART – KUNDERT, 2010, 20. MARTI 2015.

²⁷³ A kora újkori vitairatok forrásértékéről összefoglalóan szól MARTI 2011, 302–307.

²⁷⁴ MARTI 2001, 17–19.

²⁷⁵ RASCHE 2007, 190.

²⁷⁶ MARTI 2015, 205–207.

²⁷⁷ MARTI 2015, 215.

nek egy *dissertation*nak jelölt munkáról, amellyel szükségszerűen egy bizonyos tudományos teljesítmény elvárása kapcsolódik manapság össze.

A modern kor kutatójának különösen három olyan körülmény tűnhet különösnek, amely a kora újkori *dissertation*kat jellemzi (melyeket a szakmai közösség „régii *dissertation*okként emleget), és megkülönbözteti azokat modernkori utódjaiktól:

Először is fontos megjegyezni, hogy a kora újkorban nem volt elvárás a tudományos utánpótlással szemben, hogy terjedelmes, koherens és autentikus monográfiával bizonyítsa a szakmájára és a tudományos pályára való alkalmasságát. Találunk a *dissertation*ok között ugyan olyan szövegeket, amelyek közelítettek a modern tudományos dolgozatokkal szemben támasztott követelményekhez, de voltak olyanok is, amelyek pusztán állítások láncolataként jelentek meg, melyekhez nem járultak az állítást alátámasztó megjegyzések (*theses nudaes*). A két szélső pont között aztán rendkívül változatos feldolgozottsági fokú szövegek helyezkedtek el.

Másodsorban, a szövegek tartalmilag is rendkívül változatosak voltak: a szikár állításokba foglalt, általánosan ismert, pusztán az adott elementáris ismereteket megismétlő állításoktól olyan írásokig terjedt a spektrum, melyekben új felismerések, megközelítési módok és megoldások jelentek meg. Elsősorban a 18. században került előtérbe az a felismerés, hogy a *dissertation*ok teret adhatnak olyan új eredmények ismertetésére, amelyeket manapság a tudományos folyóiratok legfontosabb feladataként jelölünk meg.

Harmadrészt, azt is el kell fogadnia a régi *dissertation*ok mai olvasójának, hogy – szemben a ma korrektnek tartott „tudományosan semleges” megközelítéssel – a kora újkori vitatkozások szereplői érvelésükben korántsem foglaltak el ilyen neutrális álláspontot. Ezekben a szövegekben sokszor ellentétbe kerül egymással a logikus, észszerű érvelés és az érzelmetől irányított, a tárgyalt kérdéssel kapcsolatos pártosság, illetve elutasítás. Különösen a teológiai és etikai kérdésekben volt jellemző az elfogult érvelés, de ez adott esetben olyan témakörök esetében is megfigyelhető volt, ahol bizonyos értékpreferenciák ütköztek egymással. Egy olyan világban, ahol egy retorikai alapokra építő oktatási koncepció uralkodott, ez nem is nagyon lehetett másként.²⁷⁸

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a legfontosabb eltérés a modern értelemben vett – az egyes fokozatok megszerzéséhez a tudományos utánpótlástól elvárt – *dissertation*ok és kora újkori szövegek között az, hogy a régi egyetemek világában nem volt jellemző az önálló kutatási eredmények tézisekben való megjelenítése.²⁷⁹ Ez a követelmény az európai alapú egyetemi kultúrákban csupán a 19. század elejétől vált általános elvárássá.²⁸⁰

A POLITICA-DISPUTATIÓK TUDOMÁNYTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

A *disputatio*ok tudomány- és egyetemtörténeti jelentőségét az utóbbi három évtizedben kezdték felismerni. Ezek az iratok – már mennyiségük miatt is – fontos forrásbázisul szolgálnak a korabeli politikatudomány megismeréséhez, a *politica* mint tudásterület korabeli világának rekonstruálásához.

²⁷⁸ GINDHART–KUNDERT, 2010, 8–9.

²⁷⁹ GINDHART–KUNDERT, 2010, 8.

²⁸⁰ MARTI 2007, 252.

A sajtó alá került, a *politica* tudásterületével foglalkozó publikációk között számszerűségükben a legnagyobb csoportot a nyomtatott *disputatiók* és *dissertációk*²⁸¹ jelentették. A 17. század folyamán mintegy 3000 ilyen irat került ki a német egyetemek holdudvarában működő nyomdászok kezei alól.²⁸²

A politikai vitairatok 80%-ánál a *disputatio* vagy *dissertatio* megjelölést találjuk. Ezek mellett gyakori még az *exercitatio*, *discursus*, *disquisitio*, *quaestio* és a *theses politicae* elnevezés is. Az elnevezésbeli különbözőség csak stilisztikai jellegű, tartalmi vonatkozása nincs.

A politikai vitairatként való besorolást természetesen elsősorban a munka megjelölése segíti: a címlap egyértelműen közli, hogy egy *disputatio politicával* állunk szemben. A birodalmi anyagban viszonylag gyakran találhatók még politikai-jogi munkák (a leggyakoribb „szakpárosítás” a korabeli *disputatióknál* a *iuridico-politica*, illetve *nomico-politica* volt). Más „szakpár”-megjelölések viszonylag ritkák.²⁸³ Az ismert politikai *dissertációk* 40%-ánál a politikaként való beazonosítást csak a tartalom (vagyis a cím) alapján végezhetjük el.²⁸⁴

A forráscsoport azért fontos, mert betekintést adhat abba, hogy mit és hogyan oktattak az egyetemek egyes szakjain a korai újkorban,²⁸⁵ valamint hogyan terjesztették, illetve hogyan terjedt a tudás, milyen esélye volt az ismeretek befogadásának,²⁸⁶ hisz a mindennapi oktatási tevékenységből erednek, és arról tájékoztatnak. Láttatja azt is, hogy milyen témák és diskurzusok foglalkoztatták a korabeli professzorokat és hallgatóikat. Számszerűségükben megvilágíthatják, hogy melyek voltak azok az egyetemek, ahol intenzívebben foglalkoztak a *politica* művelésével, kik oktatták, illetve kik tanulták a tantárgyat.

Láttuk, hogy a *disputatiók* az egyik fontos oktatási formát jelentették a kora újkori egyetemeken.²⁸⁷ A foglalkozások a kar – a politikai vitatkozások esetén a bölcsészkar – felügyelete alatt és engedélyével zajlottak, általában nyilvánosak voltak, és azokon nemcsak a hallgatók, hanem – egyes karok előírásai alapján – a professzortársak is kötelezően megjelentek. Ismertek természetesen zárt körű próba- vagy gyakorló vitatkozások is, amelyeken csak az adott *collegium* (ma úgy mondanánk szeminárium) hallgatósága vett részt.²⁸⁸

A *politica-disputatióknak* ugyanazon funkciókat tulajdoníthatjuk, melyeket fentebb már áttekintettünk.²⁸⁹ A *politica* teoretikusai (és őket követve a mai kutatók) álláspontja szerint a vita-aktusok először is hozzájárultak ahhoz, hogy a hallgatók biztos ismereteket szerezzenek a szak/tantárgy alapfogalmairól és alapkérdéseiről. Másrészt

²⁸¹ A mai szóhasználat különbséget tesz a szóbeli aktus, a *disputatio* és annak nyomtatásban megjelent változata között, amit ma előszeretettel hívnak (rég) *dissertationak*. A 17. században a két megjelölést nyugodtan tekinthetjük – értekezésünk célját tekintve – szinonimáknak.

²⁸² PHILIPP 2001, 21; PHILIPP 2010a, 232.

²⁸³ Ezzel ellentétesnek tűnik Philipp egyik korai munkájának fejtegetése, amelyben a *disputatiók* kettős szakmegjelölését jóval gyakoribbnak tartja, mint a puszta *politica* megjelölést. Vö. PHILIPP 1999, 70.

²⁸⁴ PHILIPP 2001, 22–23.

²⁸⁵ HAMMERSTEIN 2000, 97.

²⁸⁶ SCHINDLING 1994, 52.

²⁸⁷ A *disputatiók* kora újkori szerepére és változataira lásd az igen széles irodalomból: HORN 1893; MARTI 1982; ALLWEIS 1979; MOMMSEN 1978, 15-18; FREEDMAN 2005; FREEDMAN 2010.

²⁸⁸ Erre lásd újabban SZABÓ 2011b.

²⁸⁹ Az alábbiakra vö. PHILIPP 2001, 32–36.

a tudós vitatkozás az egyik legfontosabb eszköze volt az áthagyományozódott ismeretek és történeti tapasztalatok összegyűjtésének, viszonylag intenzív feldolgozásának és továbbadásának. Sok esetben a *disputatiók* később rendszeres tankönyvek (*Systema politicae, Institutiones politicae*), illetve kompendiumok (*Collegia politica, Opera politica*) alapját képezték. Továbbá – mivel az ismeretek feldolgozása szisztematikus szempontok szerint történt, és hozzájárult az arisztotelészi hagyományból eredő tipológiák, illetve koncepciók továbbfejlesztéséhez – a vitatkozások elősegítették az ismeretanyag újjáformálását, új elméletek megfogalmazását is.²⁹⁰ Az egyetemi vitatkozások lehetővé tették a korabeli tapasztalatok, események „tudományos” feldolgozását is, és így az elméleti tudás visszacsatolását a mindennapok valóságára, a megtanultak alkalmazhatóságának felmérésére. A *politica* oktatói a *disputatiók*on keresztül be tudták mutatni a szak ismeretanyagának hasznosságát, valamint prezentálni tudták a szak állandó fejlődését, saját „tudományos” teljesítményüket.²⁹¹ És végül a hallgatók, akik a vitatkozásokon *respondens*ként részt vettek, bizonyítani tudták előrehaladásukat, és adott esetben igazolni tudták alkalmasságukat egy-egy közhivatal betöltésére. Ez utóbbi célzat akár már a *praeses*-professzor, illetve a téma kiválasztásában is szerepet játszhatott.²⁹²

Ugyanakkor természetesen nem lehet elhallgatni, hogy ezen írásművek túlnyomó részétől – elsősorban pusztán képzettséget igazoló jellegük miatt – nem lehetett azt elvárni, hogy tudományosan igényes, tartalmilag eredeti hozzájárulást nyújtsanak a *politica* ismeretköréhez, illetve a politikai gondolkodáshoz.²⁹³

A politikai disputatiók időbeli megoszlása

Nyomtatott formájában a *disputatio* tehát fontos médiuma volt az ismeretek közvetítésének és a vélemények ütköztetésének a „*res publica litteraria*” tagja számára. A nyomtatványok viszonylag széles közönséget értek el annak ellenére, hogy átlagos példányszámuk csupán 100-200 volt.²⁹⁴

Ami a politikai vitatkozások iránti érdeklődést illeti, fontos kiemelnünk, hogy a német egyetemeken addig csak sporadikusan fel-feltűnő politikai *disputatiók* száma a 16–17. század fordulóján ugrásszerűen megnőtt.²⁹⁵ Míg a megelőző évtizedekben egy-két tucat ilyen jellegű nyomtatvány jelent meg, a '10-es és '20-as években már több száz ilyen vitairat került ki a nyomdákba. Az irodalmi forma első csúcspontját a harmincéves háború előtti évek jelentették. A harmincéves háború időszaka visszaesést hozott, de nem olyan mértékűt, mint azt a háború puszt-

²⁹⁰ Horst Dreitzel a kora újkori politikai irodalom egyik legjobb ismerője szerint a *disputatiók* korántsem korlátozódtak az oktatásban elhangzott tanok pusztá visszaadására, hanem sokkal inkább a monografikus kutatás első formáinak tekinthetők. Vö. DREITZEL 1991, 457.

²⁹¹ Fontos tudatosítanunk, hogy a vitairatok szakmai színvonala rendkívül széles skálán mozgott. Ránk maradtak olyan *disputatiók*, amelyekről rögtön látszik, hogy szerzői nem arra törekedtek, hogy tudományos ismereteiket bizonyítsák. Más szövegek esetében viszont, amelyek pedig esetleg ugyanazon *praeses* elnöklete alatt zajlottak le, olyan jelentős jegyzetapparátussal és idézetekkel találkozhatunk, amelyek szinte agyonnyomják az gondolatmenetet és az érvelést. PHILIPP 2014, 213.

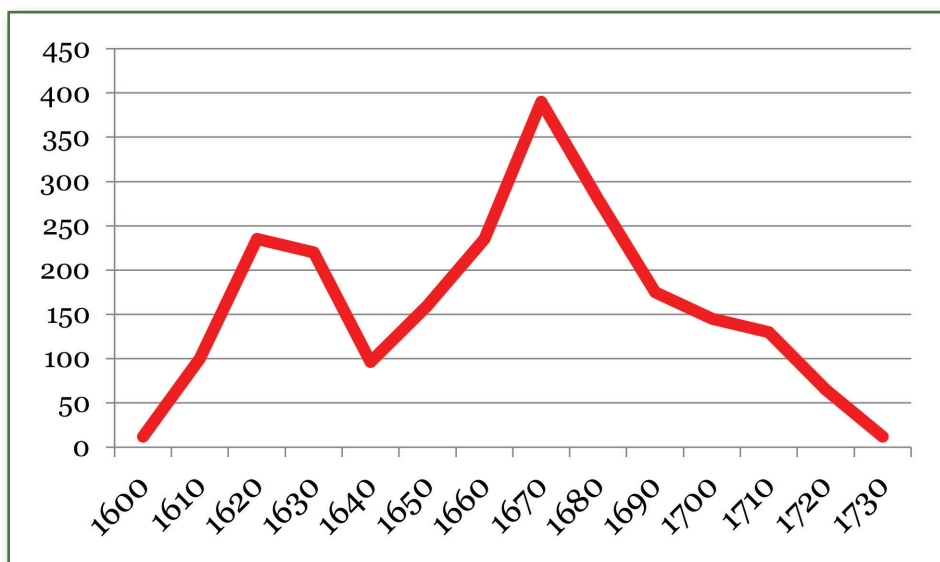
²⁹² PHILIPP 2010, 239.

²⁹³ PHILIPP 2014, 213.

²⁹⁴ Nem csak gyűjtők számára voltak ismeretközvetítő jelentőségűek a *disputatiók*. Erre vö. GIERL 2004, 422–423.

²⁹⁵ A fejlődésre vö. PHILIPP 2001, 27; PHILIPP 1999, 64.

títása alapján valószínűsíténék. A háború befejezése utáni évtizedek pedig az abszolút fénykorát jelentik a *politica-disputatió*knak, s ebből kiemelkednek a '60-as évek, amikor hozzávetőleg 500 vitairat jelent meg. A század utolsó harmadában már csökkenést tapasztalhatunk, ami 1700 után drasztikussá vált.

Disputationes politicae a 17. századi német egyetemeken

Forrás: Philipp 2001

A *politica*-vitairatok számának ilyen visszaesése a 18. század fordulóján – láthatólag – magának a szaknak a hanyatlását tükrözte. A visszaesés okaként szokás a *disputatiók* gyakorlatának általános háttérbe szorulását is megjelölni. Ez utóbbi jelenséget a korábbi szakirodalom a *disputatiókkal* kapcsolatos visszaélések (*abusus disputandi*) megszaporodásával és – valószínűleg kevésbé helytállóan – a vitatémák számának csökkenésével magyarázta.²⁹⁶

Álláspontom szerint sokkal nyomósabb érvek lehet tekinteni a jogtudomány, különösen a közjog és a természetjog jelentős térnyerését azon témakörökben, melyek korábban a *politica* terepének számítottak. Mindkét jogi terület – mint láttuk – a 17. század folyamán fejlődött ki, és mindkettő egy jelentős történelmi irányultságot vitt be a jogtudományba. Gyengítette a *politica* pozícióit az is, hogy bár a gyakorlatban az esetek többségében átléptek rajta, a korábbi elvárások szerint a jogi tanulmányokat meg kellett előznie egy bölcsészeti alapstúdium, aminek természetes tárgya lehetett a *politica*. A 18. századra ez az elvárás eltűnni látszott a német egyetemeken, ami a *politica* mint vitatkozások tárgyköréül szolgáló ismeretanyag, további jelentőségvesztését idézte elő. Azok a témák, amelyek korábban egy *disputatio politica* tárgyául szolgáltak, mostantól a *disputatio iuris publici* cím alatt jelentek meg.

²⁹⁶ HORN 1893, 89–92. Ez utóbbi érvet ellentmondásosnak kell tekintenünk, ha arra gondolunk, hogy a *politica*-vitatkozások túlnyomó többsége gyakorló jellegű volt, és a logikai és retorikai képességek fejlesztése is jelentős mértékben előtérben volt.

Emellett az arisztotelianus alapokon nyugvó és sokáig egyeduralkodó politikatudomány konkurenseket kapott a kamerális-, policey- és államtudományok képében. Ezek a tárgyak az abszolutista gazdaságpolitika mellékhatásaként egyre népszerűbbek lettek a hallgatók között.²⁹⁷

Fontos megemlíteni, hogy a Birodalmon kívüli egyetemeken megvitattott és kinyomtatott *disputationes, exercitationes, dissertationes politicae* mellett más európai egyetemeken elenyésző számú politikai tárgyú vitairat készült. Ezek mindösszesen a ma elérhető nyomtatványok alig 1-2%-át teszik ki.

A 17. századi német egyetemeken a politikai vitatkozások számát csak a jogi és teológiai *disputatiók* múlták felül.²⁹⁸ A jogiak nagyon jelentősen, a teológiaiak kétszeresen. A *dissertationes medicae* száma azonban jelentősen elmaradt a politikai vitatkozásoké mögött.²⁹⁹ A bölcsészkaron viszont a *politica* egyértelműen megőrizte vezető szerepét.

A politica disputatiók tanúságtétele

A *disputatio politica* sajátossága volt, hogy általában nem kötődött egy tudományos fokozat megszerzéséhez. Csupán *politicából* nem lehetett fokozatot szerezni; ez a tudáskör – ebből a szempontból – betagozódott a többi filozófiai tárgy közé: a korabeli bölcsészkaron a *magisteri* fokozat megszerzéséhez több, különböző diszciplínához tartozó gyakorló és nyilvános vitatkozáson kellett magát megméretnie a jelöltnek.³⁰⁰ A *politica* is azon tárgyak közé tartozott, amely lehetőséget kínált tudás igazolására, valamint a szükséges számú *disputatio* felmutatására.³⁰¹ Kiindulhatnánk tehát abból, hogy egy politikai *disputatio* csak mellékes szerepet játszott egy-egy bölcsészhallgató életében, és különösen ezt valószínűsíthetnénk egy magasabb karra törekvő hallgató esetében.³⁰² Ezzel szemben a politikai vitatkozások bibliográfiai és *respondenseik* biográfiai adatai azt mutatják, hogy nagyon sok esetben egyedül egy *disputatio*

²⁹⁷ PHILIPP 2001, 41

²⁹⁸ A *politica-disputatiók* 17. századi jelentős felfutásának fényében nem véletlen, hogy éppen *politicaprofesszorok* voltak azok, akik kezéből több olyan propedeutikus-módszertani tankönyv került ki, melyek a disputálás művészetével foglalkoztak. Ezek között található például Johann Paul Felwinger altdorfi professzor munkája (*Brevis commentatio de disputatione*, 1659), aki maga is számos *disputatio*hoz adta *praeseként* a nevét. PHILIPP 2010a, 232–233.

²⁹⁹ Az adat egy 2000-ben végzett, 13.000 vitairat bibliográfiai adataira kiterjedő vizsgálatból származik. A felhasznált adatbázis (*Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts* – www.vd17.de) azóta is bővül. Vö. PHILIPP 2007, 134–136.

³⁰⁰ Jól példázza ezt a magyarországiak közül Jacob Schnitzler, későbbi wittenbergi bölcész példája, aki hallgatóként két *politica*-vitatkozása mellett több más filozófiai tárgyú (matematikai, fizikai, csillagászati) vitatkozás *respondense* is volt. Vö. ZSOLDOS-BLAGA, 2006, 16–31.

³⁰¹ Jénában pl. a statútumok nyolc *disputatiót* követeltek meg a *magisteri* vizsga letétele előtt. Persze ezt alig tartották be. Vö. RASCHE 2007, 203–204.

³⁰² A bölcsészkar tanulmányok *magisteri* címmel való befejezése csak elvileg volt előfeltétele a teológiai, jogi vagy orvosi tanulmányok megkezdésének. Az esetek túlnyomó többségében enélkül is be lehetett iratkozni a felsorolt karokra, esetleg az ottani fokozatszerzés előfeltételeként jelent meg egy-egy bölcsészkar vitatkozás igazolása. A vonatkozó szakirodalom jórészt abból indul ki, hogy a korabeli hallgatók általában egyetlen alkalommal éltek a disputálás lehetőségével. Vö. RASCHE 2007, 157 és 161.

politica maradt fenn egy adott hallgató után, ezért tanulmányaiban kitüntetett szerepet foglalt el egy ilyen vitatkozás és annak kinyomattatása. Ez a tény mindenképpen kifejez bizonyos érdeklődést az adott hallgató esetén az ismeretkör iránt, mint ahogyan az is, hogy valaki egyáltalán politikai témát és professzort választott vitatkozásához. Hiszen választhatott volna a „bölcseztárgyak” széles köréből (*ethica, logica, dialectica, historia, physica, metaphysica* stb.) az adott karon.³⁰³ Mivel sokan egyáltalán nem törekedtek fokozat elérésére, és mivel a disputálás meglehetősen nagy költségekkel járt, mindenképpen határozott elkötelezettséget feltételezhetünk egy politikai (vagy más tárgyú) *disputatio* mögött. Az is vélelmezhető, hogy az esetek többségében ez az elkötelezettség célzott volt, hiszen a nyomtatott *disputatio* a külvilág számára egyértelműen bizonyíthatott egy adott teljesítményt, s ez akár a későbbi pályafutása számára is jelentőséggel bírhatott.³⁰⁴ Mivel gyakorlatközeli szak volt, a kora újkori *politica* esetében ezt az összefüggést fokozottabbnak tételezhetjük, mint más filozófiai diszciplínák esetében.³⁰⁵

Mindenesetre állandóan szem előtt kell tartani azokat a különböző kommunikációs és hasznosítási kontextusokat, melyek e vitatkozásokhoz és nyomtatott szövegükhöz kapcsolódtak.

A „hasznosítási lehetőségeknek” megfelelően a politikai vitatkozások túlnyomó része a 17. században ún. gyakorló (*exercitii causa*) karakterű volt, így a *pro gradu disputatiók* a politikai vitairatok között rendkívül ritkának (1%) számítottak. Fontos azonban, hogy az *exercitiumokból* eredő nyomtatványok is alkalmasak voltak arra, hogy bizonyítsák a külvilág számára a *respondens* „kompetenciáját”, s ez a teljesítmény jól „előkészített” (általában a *dissertationok* ajánlásaiban megjelölt személyek közbenjárása által elősegített) és szerencsés esetben bizonyos alacsonyabb tisztségek (tanító, lelkész) elnyeréséhez is elegendő lehetett. Egy vitanyomtatvány még az ilyen pártfogásra rá nem szoruló nemesi származású tanulók esetében is hasznos lehetett, hiszen megfelelően igazolhatta a „szakirányú” tanulmányokat.³⁰⁶ A *politica-respondensek* között az *equites* és *nobiles* aránya 17% körül mozgott a német egyetemeken.³⁰⁷

A politica-disputatiók egyetemek közötti megoszlása

A vitairatok térbeli megoszlása alapján a *politica*oktatás legfontosabb német egyetemi centrumai a két birodalmi városi egyetem (Altdorf és Straßburg), valamint néhány fejedelmi egyetem (Gießen, Helmstedt, Jéna, Lipcse, Tübingen és Wittenberg) voltak. E protestáns egyetemek mindegyikén száz felett készültek *politica-disputatiók* a 17. század folyamán. Az élen Wittenberg áll közel 500, Jéna közel 400 vitairattal. Straßburg és Lipcse 250 körüli nyomtatvánnyal kevéssel előzik meg a 150-200 tételt felmutató Helmstedtet, Tübingent, Altdorfot és Gießent. Kö-

³⁰³ A 17. században a protestáns német egyetemi bölcsészkarokon nyomtatásban megjelent *disputatiók* között a *disputationes, dissertationes, exercitationes politicae* található messze a legnagyobb számban. Vö. PHILIPP 2007, 135.

³⁰⁴ A témaválasztás és a karriertervezés viszonyát gazdag anyagon elemzi PHILIPP 2010a.

³⁰⁵ Mai tudásunk szerint ez a korabeli bölcsészkaron hallgatható tárgyak (szakok) közül leginkább a politikára volt jellemző. PHILIPP 2007, 147–149.; PHILIPP 2010a, 239–240.

³⁰⁶ PHILIPP 2001, 36.; PHILIPP 2010a, 233.

³⁰⁷ PHILIPP 2007, 138–139. (Az arányt az alábbi négy egyetem átlagából számolták: Altdorf, Helmstedt, Jéna, Tübingen).

nigsberghez valamivel több mint száz *politica-disputatio* köthető, míg más egyetemek jóval vagy valamivel e szám alatt maradnak. Az egyetemek hallgatói létszámával hozzávetőleg arányosan alakult a politikai vitairatok száma, azzal hogy Wittenberg pozitív, míg Lipcse és Königsberg negatív irányban tér el ettől a nagyságrendtől.³⁰⁸

Fontos megjegyezni, hogy a *politica*oktatás egyetemi mindennapjai szinte teljesen feldolgozatlanok, még a számok alapján legfontosabbnak tekinthető bölcsészkarok esetében is.

Elnöklő professzorok – *politica*-műhelyek

Egy-egy politikatudományi „műhely” virágkora természetesen könnyen összefüggésbe hozható egy-egy jelentősebb tanáregyéniség működésével. A birodalmi mértékű adatbázis tanúsága szerint Wittenbergben elsősorban Christian Röhrensee (50) és Michael Wendeler (80) emelkedett ki a 17. század második felében. Hozzájuk fogható munkateljesítménnyel és népszerűséggel nem találunk más *praesest* itt; az elnöklők többsége legfeljebb öt-tíz *disputatio* védésében működött közre. Más egyetemeken egy-két kiemelkedő egyéniséghez köthető a 17. századi *disputatio*ók nagy többsége: Tübingenben Christoph Besold és Johann Ulrich Pregizer a politikai vitairatok 60%-ánál, Altdorfban Johann Paul Felwinger 70%-uknál működött közre.

A szak megerősödésnek időszakára általánosságban kijelenthető, hogy a *politica* protagonistái a filológiai és történeti tárgyak oktatói, valamint a jogászprofesszorok közül kerültek ki.³⁰⁹

A diszciplína 17. század elejétől fokozódó népszerűségét mutatja egyébként, hogy a „főállású”, vagyis tanszékekkel rendelkező „politológusok” egyes egyetemeken nem tudták kielégíteni a hallgatók igényét. A rendelkezésre álló birodalmi *disputatio*okorpusz tanúsága szerint a „politológus” a korai újkorban sem volt egyenlő azon professzorral, aki egy-egy egyetemen politikatudományi tanszéket (akár más diszciplínákkal is karöltve) birtokolt. Hiszen ez volt a ritkább eset. Ha egy adott egyetemen nem volt külön nevesített *politica*-tanszék (sőt még abban az esetben is, ha volt), a legkülönbözőbb tudományterületek professzorai vehettek részt a politikai *disputatio*ók megvédésében *praesesként*. A vitatkozások elnökei között természetesen a korabeli bölcsészkar tanárai voltak a legtöbben. Különösen az etika, a történelem, a filológia és retorika, valamint a költészet tanárai tűnnek fel közöttük, még akkor is, ha nem tartozott kifejezett oktatási feladataik közé a *politica* előadása.

Magától értetődő a kapcsolat azonban akkor, amikor valamelyik tanár több diszciplínáért felelős professzúra birtokosa volt, melyek között a *politica* is nevesítve volt.³¹⁰ A leggyakoribb ilyen kombinációként az etika és a történelem politikatudománnyal való párosítása említhető.³¹¹ De az elméleti filozófiai (*logica*, *metaphysica*) tanárai is sokszor foglalkoztak a *politica*val.³¹² Ugyanakkor a „felsőbb karok” (teológiai, orvosi, jogi) tanárai között is szép

³⁰⁸ PHILIPP 2001, 29.

³⁰⁹ WEBER 1992, 339.

³¹⁰ A kora újkori bölcsészkarok kapcsán abból indulhatunk ki, hogy általában minden professzor két tárgy(csoport) oktatásáért felelt. A *politica*professzorokkal kapcsolatban Vö. PHILIPP 1999, 71. Utóbbi követi BLEEK 2001, 57.

³¹¹ DREITZEL 1970, 300–307.

³¹² A magyarok számára fontos altdorfi Johann Paul Felwinger volt ilyen, aki a *logica* és *metaphysica* tanára is volt.

számmal találunk olyanokat, akik a *politica* – mint bölcsészkarhoz tartozó tárgy – oktatásában részt vettek. Ismert, hogy a korabeli gyakorlat szerint egy bölcsészkar professzúra több esetben csak előszobája volt egy jobban dotált teológiai, orvosi vagy jogi tanszék betöltésének. Számos példát (Arnisaeus, Besold, Conring) említhetnénk arra, hogy a feljebb lépő professzorok megtartották elkötelezettségüket és érdeklődésüket a *politica* iránt, és lehetőség szerint intenzíven „visszaoktattak” (egy vagy több *disputatio* erejéig) eredeti tárgyuk területére.³¹³ Sokan közülük jelentős irodalmi munkásságot is szereztek ezen a területen. A tapasztalatok szerint közel sem állítható tehát, hogy a *politica* professzorok túlsúlyban lettek volna a *praesese*sek között.

Ez annál inkább így van, mert a vitát vezető „elő ülők” között fiatal *magistere*ket, magántanárokat és sok esetben a vitatkozó nemes *praeceptor*át is megtalálhatjuk.³¹⁴ Különösen Wittenbergben volt szokás, hogy egy hallgatótárs vagy egy professzori titulusal nem rendelkező *praeses* vezette a vitatkozást.

Összességében abból indulhatunk ki, hogy a 17. század folyamán a német protestáns bölcsészkarokon a *politica* oktatók köre rendkívül színes és sokrétű volt. A személyi kör rekonstruálása elsősorban a *politica*-vitairatok tartalmának megismerése után lehetséges.

Hiszen nyilvánvaló lehet, hogy egy, a *politica* oktatásával megbízott professzor nem feltétlenül volt termékeny író, vagy disputáltató tanár. S kiderülhet, hogy az adott időben egy másik diszciplína vagy egy másik kar tanára sokkal inkább kitűnt a *politica* oktatásban, mint a nevesített tanszéket bíró kollégája.³¹⁵

A *disputatio*ók kutatása lehetővé teszi a tanár-diák kapcsolatok feltárását is, s ebből bizonyos tudományos iskolák létére is következtetni lehet. Ilyen információkkal szolgálhatnak még az üdvözlő- és megemlékező versek, vagy beszédek is.³¹⁶

A szerzőség kérdése

Megalapozottnak tarthatjuk azt az állítást, hogy a *politica* professzorok alig tudták kielégíteni a tantárgyuk iránt jelentkező igényt a *disputatio*ók terén. Ez mellékesen felveti a *disputatio*ók szerzőségének kérdését, vagyis hogy mely szereplő szellemi termékének tekinthetjük a nyomtatásban megjelent szöveget. Ezen mindmáig megválaszolatlan (és egzaktul az esetek többségében megválaszolhatatlan) kérdés megfogalmazása persze a modern kor felfogásából adódik, a kora újkorban nem vetődött fel elvi élel, és gyakorlati relevanciája sem volt.

Természetesen sok szempontból fontos lehet annak megállapítása – amennyiben ez egyáltalán kutatói módszerekkel lehetséges –, hogy melyikük milyen részt vállalt a munkából (témaválasztás, megfogalmazás, korrektúra, cenzúra), de különösen érdekes abból a szempontból, hogy mennyire van létjogosultsága egy (a Bene-féle prog-

³¹³ Sőt vannak olyanok, akik politológusként szereztek nagyobb tekintélyt maguknak az utókor előtt. Ilyennek tekinthető a magyar tanítványul is rendelkező orvosprofesszor Hemann Conring Helmstedtből, továbbá a teológus Jacob Martini Wittenbergből vagy a jogász Christoph Besold Tübingenből. Vö. PHILIPP 2001, 40. PHILIPP 1999, 71.

³¹⁴ PHILIPP 2007, 141.

³¹⁵ PHILIPP 1999, 73.

³¹⁶ PHILIPP 1999, 73.

ram által kilátásba helyezett) politikatudományi könyvtárba a *respondens* neve alatt felvenni és lefordítani az egyes *disputatiókat*. A válasz megadásához bizonyos támpontokat kell találnunk, áttekintve azokat a lehetőségeket és módszereket, melyeket az elmúlt 150 évben a hasonló jellegű nyomtatványok szerzői jogi hovatartozásának megállapítása érdekében mérlegeltek, illetve kidolgoztak.

Ha történetiségében szemléljük a szerzőség nehéz kérdését,³¹⁷ nagy általánosítással abból indulhatunk ki, hogy a korabeli közvélemény a *disputatiókban* a *praeses*, az elnöklő professzor munkájának termékét látta. A tézisek által képviselt nézetekért ő viselte a tudományos és politikai felelősséget még akkor is, ha sem a téma, sem a megfogalmazás nem tőle származott. A tudományos külvilág a *praeses* neve alatt tartotta számon a dolgozatokat. Ő sokszor felvette azokat saját műveibe, vagy az irányításával védett *disputatiókból* saját neve alatt összeállítást adott ki, megjelölve (vagy nem) a *respondensek* nevét is.

Még ha *disputatio* tényleges szerzője a *respondens* volt is, a korabeli felfogás szerint *praeses* mögé rendeltsége nem volt hátrányos számára. Neve az elnöklő professzor tekintélyétől támogatva bekerült a tudományos életbe, ő is osztozott a *praeses* dicsőségében. Mindenképpen a *praeses* túlsúlyát kell tehát megállapítanunk, s ezt a túlsúlyt a külvilággal szembeni felelősség akkor is indokolja, ha a szellemi munkában az övé esetenként csak a kisebbik rész volt.³¹⁸ A későbbiekben természetesen ez is változott, mivel a professzori (*praesesi*) etika egyre inkább megkövetelte a *respondensek* önálló munkájának elismerését, valamint ennek feltüntetését.

A korszak tárgybeli kézikönyvei gyakran kifejezetten utaltak rá, és a gyakorlatban is sokszor igazolódott, hogy a *praeses* és a *respondens disputatiós* eseménysorozatban megjelenő természetes szellemi perszonáluniójában a vezető tekintély – mind szakmai, mind személyes vonatkozásban – a tanár-*praeses* volt. A *dissertatiók* megfogalmazása során, ha nem is ő volt a kizárólagos szerző, de az esetek többségében az együttműködés tervezési és végző fázisában – a dolgok természetéből adódóan is – ő lehetett meghatározó.³¹⁹ A korabeli felfogás tehát bizonyos értelemben megelőlegezte azt a modern korban is uralkodóan tekinthető álláspontot, amely szerint a kora újkori *disputatiók-dissertatiók* – jellegüknél fogva – egy közös munka termékei lehettek. A *politica*-vitatkozások esetében számolhatunk azonban azzal is, hogy mivel a témaválasztást adott esetben a *respondens* későbbi életcélja is befolyásolhatta, legalább ezen a téren ő is bizonyos aktivitást fejtett ki.

Ha a mai érdeklődésünknek utat engedünk, meg kell barátkoznunk a gondolattal, hogy kikezdzhetetlen általános elvek nem állíthatók fel a vitairatok szerzőségével kapcsolatban. Ennek ellenére vannak bizonyos feltárt történeti összefüggések, melyek egyedi esetekben is segíthetik az állásfoglalást.

Átütő általános elvek híján olyan egyedi vizsgálatot preferáló szempontok és kritériumok kecsegtethetnek bizonyos eredménnyel, melyek egy részét – a szerzőség megállapítását segítő – Gertrud Schubart-Fikentscher dolgozta ki.³²⁰

³¹⁷ A legújabb vonatkozó szakmunka: MARTI 2007, 251–274.

³¹⁸ SCHUBART-FIKENTSCHER 1970, 96–97.; KAUFMANN 1987, 222.; A korabeli könyvtári gyakorlatra, mely szintén a *praesest* helyezte előtérbe: ALLWEIS 1979, 22.

³¹⁹ MARTI 2007, 263.

³²⁰ SCHUBART-FIKENTSCHER 1970, passim. Az egyéb, alábbiakban feltüntetett utalások csak kiegészítik, illetve esetenként gyengítik Schubart-Fikentscher általánosan elfogadott nézeteit.

Mielőtt ezeket áttekintenénk, vegyük sorra azokat a lehetőségeket, amelyeket egy tárgybeli vizsgálat eredményezhet. A korábbi és a modern irodalmi állásfoglalások szerint az alábbi változatok fordulhattak elő:³²¹

1. A vitairatot kizárólag a *praeses* írta.
2. A munka egyedül a *respondenstől* származott.
3. Kettőjük közös munkájáról volt szó.
4. A téziseket egy harmadik személy (barát, rokon stb.) fogalmazta meg.³²²
5. A szöveg lehetett továbbá egy „*dissertatio*-üzem” terméke, mely a résztvevők kérésére pénzért készítette el az iratot.³²³

A teljesség igénye nélkül a szerzőség kérdésének tisztázásában érdekelt kutató az alábbi munkamódszereket követheti:

- a. A *disputatiós* nyomtatványon kívüli támpontként mindenképpen szóba jöhet annak vizsgálata, hogy az adott egyetem érintett karán milyen szabályozási környezetben folytak a vitatkozások. Ha az egyes egyetemeken szabályzat rendelkezett a vitairatok szerzőségéről, akkor könnyebb helyzetben van a kutató, hiszen a normák követését vélelmezhetjük valamennyi konkrét esetben is.³²⁴ Fontos, megjegyezni, hogy e vizsgálatokból nem szabad több egyetemre is alkalmazható általános megállapításokat kreálni. A kari státutumok mellett – igaz jelentős nehézségek árán – az adott kar aktáinak tanulmányozása is nagyban segíthet az adott *disputatiók* szerzőségi viszonyainak tisztázásában.
- b. A legbiztosabb támpontot a szerzőség megállapítására bizonyos, a *dissertatió*n kívüli vagy amellelt álló forrásokból lehet nyerni, így a *praeses* leveleiből, előszavakból, beharangozókból, zárszavakból, ha ezekben valamelyik fél szerzőségére egyértelmű utalás történik. Például, ha a címlapon vagy az ajánlás aláírásakor a *respondens* szerzőként (*auctor*) jelöli magát, és szintén a címlapon vagy az ajánlásban utal a saját munkájára, akkor nagy a valószínűsége annak, hogy jelentősen hozzájárult a szöveg megfogalmazásához. Csakúgy, ha az üdvözlőversekben is *auctorként* jelölik meg a *respondens* diáktársai vagy a professzorok.³²⁵
- c. Természetesen nagyobb a valószínűsége, hogy a *respondens* volt a téma kezdeményezője és a szöveg megalkotója, ha a *disputatio* a hallgató hazai viszonyaival foglalkozott, illetve azt is érintette.³²⁶ A *ius communé*n alapuló egyetemi oktatás például még azon terület helyi jogának is csak kivételes esetekben szentelt figyelmet, ahol az egyetem székhelye volt. Még kevésbé volt elvárható, hogy más vidékekről, országokból érkező hallgatók az egyetemi oktatás keretében hazai viszonyaikkal is foglalkozhassanak. Az esetleges ma-

³²¹ MARTI 2011, 295.

³²² A harmadik személy lehetett egy tanulmányaiban előrehaladottabb hallgató is. Samuel Stryk hallei jogászprofesszor gyakorlatában a 17–18. század fordulóján a kortársak nyilatkozata szerint ez többször is előfordult. Vö. SCHUBART-FIKENTSCHER 1970, 19.

³²³ Vö. MARTI 1982, 23.

³²⁴ ALLWEIS 1979, 21. A korábbi irodalomban Horn hozott számos példát a különböző szabályzatokra.

³²⁵ MARTI 2011, 296–297. PHILIPP 2014, 214.

³²⁶ SCHUBART-FIKENTSCHER 1970, 74.

gántanulmányok mellett erre az egyetlen lehetőséget a *disputatiók* nyújtották. A hallgató érdeklődésétől hajtva és későbbi gyakorlati tevékenységének megkönnyítése érdekében választhatta ezeket a témákat. Hazájába visszatérve jó ajánlólevéllel lehetett egy ilyen tárgyú dolgozat. Nehézséget okozhatott azonban a hazai források hiánya; de mint ezt a néhány magyarországi esetben láthatjuk, a *respondensek* erre is találtak megfelelő megoldást.

- d. Fenti, elsősorban külső támpontok hiányában csak a *dissertatiók* módszertani és tartalmi elemzése segíthet annak megállapításában, hogy az általában ismertebb *praeses* oktatási tevékenységébe (az általa meghirdetett előadások tematikájába), tudományos munkásságába, tartalmi-szakmai érdeklődésébe, metodikájába mennyire illeszthető be az adott vitairat, illetve mennyire független attól.³²⁷ A téma, a feldolgozás módszere és a stilisztikai összehasonlítás tehát gyakran – igaz fáradságos munka árán – segítséget adhat a szerzőkérdés megválaszolásában. Nehézséget jelent azonban a források korlátozott volta, az egyes fakultások oktatástörténetének tartalmi feltáratlansága.

Fenti módszerek alkalmazása, segédelvek figyelembevételével sem teheti minden alkalommal lehetővé, hogy sziklaszilárd álláspontot alakíthassunk ki. Nagy számban fordulhatnak elő esetek, amikor a fenti egyedi vizsgálatok sem eredményeznek bizonyosságot a „szellemi termék” tényleges szerzőjének személyéről. Ilyenkor – *ultima ratio*ként – el kell fogadnunk azt az álláspontot, hogy az adott szöveget a *praeses* és *respondens* többé-kevésbé szoros együttműködésben állították össze, lemondva arról, hogy az egyes szereplők munkájának arányát megállapítsuk.³²⁸ Ez az esetleges „negatív eredmény” tulajdonképpen aláhúzhatja azt az uralkodó felfogást, amely szerint a *disputatiók-dissertatiók* jellegükönél fogva egy közösségi munka termékei voltak. A témaválasztás, a megfogalmazás, a korrektúra, a cenzúra munkafolyamatait szem előtt tartva egyébként is nehezen képzelhető el, hogy a ránk maradt irathoz kizárólag csak az egyik félnek lett volna köze. Kivételesnek tekinthetjük viszont azt az esetet, amikor a közreműködés mértékét, a szerzői arányt meg tudjuk állapítani.

Végül azt is alá kell húznunk, hogy az oktatási cél szempontjából a tézisek szóbeli megvédésén volt a hangsúly, ez volt a legfontosabb „képesítő” momentum a külvilág, valamint a tudós közösség számára is, és így a diszciplína alapkérdéseiben és legalább a vitakozás témájában való jártasság mindenképpen a *respondensek* javára írandó.³²⁹

³²⁷ A külső és tartalmi lehetőségekről részletesen: SCHUBART-FIKENTSCHER 1970, 55–89.

³²⁸ MARTI 2007, 260.

³²⁹ A *politica-disputatiók* vezető szakértője, Michael Philipp felfogása szerint a *disputatiók* többsége esetében abból kell kiindulni, hogy a szöveget a professzor írta, a *respondens* csak nyilvánosan megvédte azokat, de elismeri a *respondens* szerzőségének lehetőségét is. PHILIPP 1999, 63. Szerinte ez utóbbi különösen akkor vetődhet fel, ha az adott professzor oktatási tevékenysége, (amennyiben ismertek) előadásai tematikája és műveinek túlnyomó többsége nem állt semmilyen összefüggésben a vitairatban feldolgozott kérdéskörrel, vagy általában a *politikával*. PHILIPP 2014, 214.

A politica-respondensek későbbi sorsa

A *respondensek* egyetemi és további pályafutásának tanulmányozása (disputált-e más tárgyakból is, beiratkozott-e más karra is) és szakmai sorsának nyomon követése felvilágosíthat bennünket arról is, hogy a *politicatanulás* milyen helyet foglalt el felkészülésében: meghatározó volt-e későbbi karrierjében, vagy csak „mellékszálnak” tekinthető. Ebben a vonatkozásban – a *disputatiók* szövegének és mellékleteinek tanulmányozása alapján – bizonyosan különbséget lehet tenni olyan hallgatók között, akiknek kezdeményezésére lett az adott tanár (aki talán nem volt „főállású” *politica*professzor) *politica*-vitatkozás elnöke, és olyan hallgatók között, akik – komolyabb érdeklődés vagy jövőbe mutató szándék nélkül – csak bölcsészkar kötelező vitatkozásuk témájául választottak politikai témát.

Fontos korreláció figyelhető meg a *politicatanulás* és a jogi képzés között. Általánosságban abból indulhatunk ki, hogy a birodalmi egyetemeken politikát hallgatóknak (egyetemenként változóan ugyan, de) hozzávetőleg harmada disputált egy felsőbb karon (elsősorban jogi karon) is.³³⁰ Ez főként a polgári származásúaknál fordult elő: egyharmaduk később jogi tanulmányokat is folytatott. Jóval kisebb részük iratkozott utóbb teológiára.

Persze Birodalom-szerte voltak olyan esetek is, midőn az adott hallgató politikai tárgyú vitatkozása egy később jogi tudást feltételező állás betöltésénél az egyetlen kvalifikáló jellegű tanúsítványként jelent meg. Ez is mutatja, hogy a vitatkozás által igazolt képesség jogász állások betöltésénél is előnyt jelentett egyes birodalmi városokban.³³¹

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a több ezer politikai *disputatio* a protestáns német egyetemeken tükrözi a politikatudomány fejlődését. A vitairatok a bölcsészkar *disputatiós* foglalkozásain alapultak. A címlapoknak nagy forrásértéke van, hiszen sok információt adnak a vitatkozás főszereplőiről, a *praeses*ről és a *respondens*ről, valamint a vita közelebbi körülményeiről. A *disputatiós* nyomtatványok tükrében egy olyan tudásterület képe bontakozhat ki, amely egy sor más diszciplínával kölcsönhatásban állt. Valamennyi egyetemi szak tanárait megtaláljuk a *politica*-vitairatok *praesesei* és esetenként szerzői között. A vitairatokból a *respondens*nek és a *praeses*nek többféle előnye is származhatott.

A politikatudomány legtermékenyebb időszakának a 17. század második fele tekinthető, mert addigi átfogó koncepciója ekkor még a belső széttagolódás és a külső konkurencia következtében nem veszítette el attraktivitását más, új diszciplínákkal szemben.

A *disputatiók* azt is bizonyítják, hogy a 17. század tudományos élete számára a *politica* dinamikus elemet, illetve produktív és jövőbe mutató erőt jelentett. Ez jelentősen hozzájárult a Birodalmon belüli vallási válsághelyzet meghaladásához.³³²

Zárásként arra kell felhívni a figyelmet, hogy szinte valamennyi tudományterületen hiányoznak azok az alap kutatások, amelyek a tudásreprodukciónak vizsgálatát a *disputatiókra* koncentrálnák, ezért jelenleg a különböző tudásterületek ilyen bázisú összehasonlítása sem történt, történhetett meg.

³³⁰ PHILIPP 2010a, 237–238.

³³¹ Philipp több ilyen példát is hoz Nördlingen városból. PHILIPP 2007, 133-134. és általánosságban is aláhúzza: 137.

³³² PHILIPP 2001, 43–44.

5. A MAGYARORSZÁGI HALLGATÓK POLITICA DISPUTATÓI

RESPONDENSEK ÉS VITAIRATOK

Mint fennebb említettük, a mai kutatás mintegy 3000-re teszi azon vitairatok számát, melyek a 17. században németországi egyetemeken születtek. Ezek közül jelenlegi tudásunk és válogatási elveink szerint 73-at tarthatunk egy-egy magyarországi vagy erdélyi *peregrinus*, vagyis egy *Hungarus* vagy *Transylvanus* személyéhez köthetőnek.

A válogatás során bizonyos elveket kellett követnünk. Annak ellenére, hogy tematikailag talán idetartoznának, műfaji okból leválasztottuk a vitakozásokról a szónoki gyakorlatokat, az ún. *orationes* körét. Ugyanis a *politica* körébe sorolható témák retorikai megragadása nem csak *disputatiók* formájában volt lehetséges: a vonatkozó magyar anyag is tanúsítja, hogy különösen a 16–17. század fordulóján *orationes* tárgyául is szívesen választottak politikai témát.

Különösen jellemző volt ez a strassburgi egyetem 16. század végi és 17. század eleji gyakorlatára. Az ott uralkodó sztoikus-keresztény étosz jól illett a korban felerősödő arisztokratikus lelkülethez. Flexibilis volt, magába foglalhatta mind a született nemességet, mind a „tudósrendet.” A nemesség és a tudás összefonódása nagy szerepet játszott az akadémián.³³³ Melchior Lunius (1545–1604) retorikai irányultságú oktatási koncepciójában – mint azt a Lunius-tanítványok gyakorló beszédeinek tematikája is mutatta – fontos szerepet játszottak mind a politikai, mind a jogi tárgyú *oratiók*.³³⁴ Ezek a bizonyos toposzokból és közhelyekből építkező, az ókori történetírói hagyományból kiemelt eseményeket, eseteket és kérdéseket jártak körül. A szóbeli aktust előtérbe helyező gyakorlatok elsősorban a ciceronianus, polgári humanista szellemiséget közvetítették a haza nemesi és polgári származású tanítványok felé.

Jelen vizsgálódásainknak a nyomtatásban is megjelent beszédek nem képezik tárgyát. Csak azokat az irományokat vizsgáljuk, amelyek a magyarországi vagy erdélyi (a továbbiakban egységesen magyarországi) hallgatóhoz mint *respondens*hez köthetők. Tesszük ezt annak ellenére, hogy néhány esetben magyarországi személyek a vita elnökeként is jegyezték *politica-disputatiókat*.³³⁵

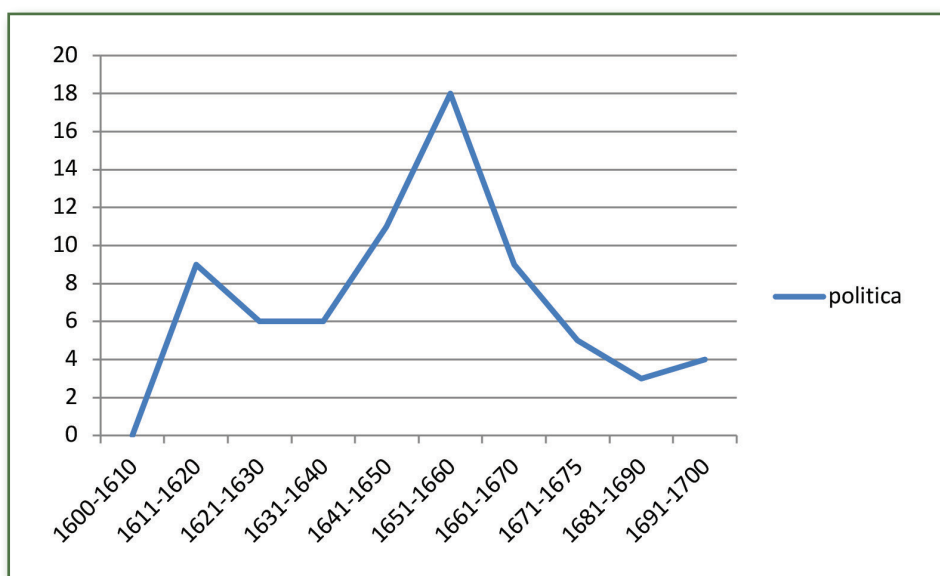
³³³ SCHINDLING 1977, 384.

³³⁴ Erre részletesen – de nem mindig megbízhatóan – a magyarországi ifjak retorikai gyakorlatainak ismertetésével lásd ECKHARDT Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszurgban*, Budapest, 1944. Lunius tevékenységének nyomaként összesen 640 beszéd maradt fenn, 137 témakörben. A beszédek csaknem harmadát nem birodalmi és nem elzászi hallgatók tartották. Ezek elsősorban az osztrák tartományokból, Magyarországról, Erdélyből és Lengyelföldről jöttek. A retorikai gyakorlatok szerzői között 262 nemes volt. Lásd BERGER-LEVRAULT 1892, XXI.

³³⁵ A listán szereplő Lani (nr. 30.) és Michaelis (nr. 34.) több politikai *disputatio praesese*ként is feltűnt Wittenbergben. Csakúgy Schnitzler, aki egy magyarországi hallgató erődítményekkel foglalkozó *politico-mathematico dissertatiójának* elnöke volt (nr. 68.)

A politikai vitairatként való besorolást – mint említettük – elsősorban a munka megjelölése segíti: a címlap egyértelműen közli, hogy egy *disputatio politicával* állunk szemben. A magyar anyagban is találhatunk néhány – a politika és a jog határterületére helyezhető – munkát (*disputatio nomico-politica*).³³⁶ Néhány esetben a címlapon feltüntetett más besorolás ellenére is felvettünk a függelékben közölt jegyzékbe tartalmilag idetartozónak tekinthető, de nem *disputatio politicaként* megjelölt iratot is. Különösen néhány *dissertatio ethica* esetén látszott ez indokoltnak,³³⁷ ugyanakkor több bibliográfiailag feltárt, címe alapján akár határterületinek tekinthető *ethica*, illetve *moralis disputatio* felvételét mellőztük.

Amennyiben a magyarországiak vitatkozásainak 17. századon belüli időbeli eloszlását vizsgáljuk, a jóval kisebb mennyiség ellenére ugyanazok a tendenciák, mély- és csúcspontok figyelhetőek meg, mint a birodalmi anyagban. A két görbe szinte párhuzamosan fut.

Magyarországiak politikai tárgyú *disputatiói* a 17. század évtizedeiben

Forrás: saját kutatás

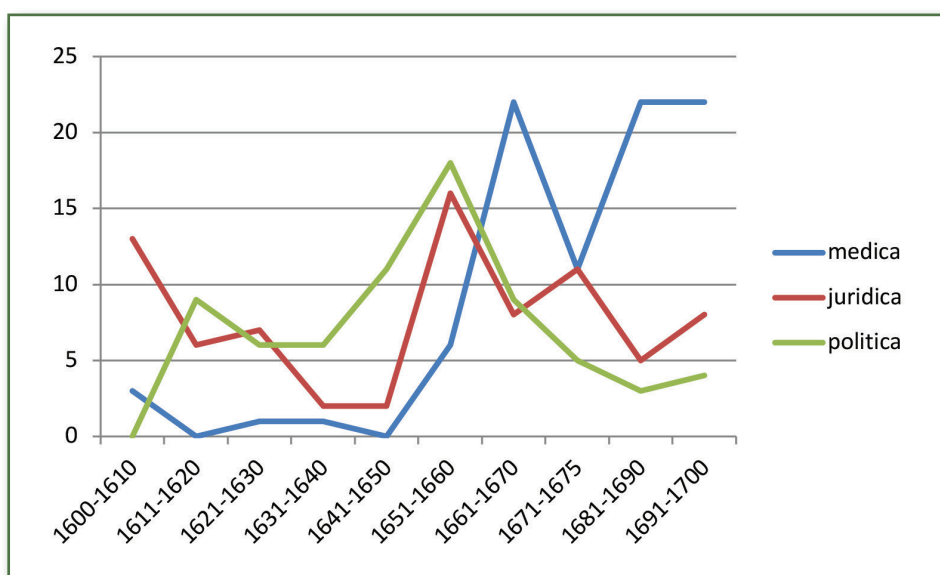
Amennyiben a politikai vitairatok számát a többi tudományterület peregrinusainak *disputatiói*hoz mérjük, az alábbi kép bontakozik ki: a teljesnek éppenséggel nem tekinthető magyarországi bibliográfiák mindmáig felméréstlen mennyiségű teológiai vitatkozást mutatnak fel, melyek százaz nagyságrendűre becsülhetőek a 17. századra is. Ezzel egyetlen más tudományterület sem vetekedhetett.

³³⁶ Nr. 67.

³³⁷ Természetesen ez az eljárás tűri a vitát. Felmerülhet a jegyzék kiegészítése az RMK III. 2455, és 3713. alatt ismert nyomtatványokkal. Az általunk felvett kérdéses *disputatiók*: nr. 15., 51.

Mennyiségileg jóval közelebb állnak egymáshoz a jogi (76), orvosi (88) és politikai (73) vitatkozások. Nehéz lenne felmérni az összes bölcsészkar diszciplínák hazai hallgatókhoz köthető vitatkozásainak számát, de esetükben is igazolódni látszik a politikai vitairatok számbeli fölénye. (A teljesség igénye nélkül 46 *ethica*, 38 *logica*, valamint 13 *pneumatica* és 7 *disputatio astronomica* állítható szembe az alább listázott vitatkozásokkal.)

Összehasonlításként megjelenítjük a jogi és orvosi *disputatiók* számának *quinquennium*onkénti alakulását is a 17. században. Látható, hogy a politikai és jogi nyomtatványok mennyiségi alakulása bizonyos együttmozgást, míg a *disputatines medicinae* mennyiségi alakulása teljesen más fejlődési tendenciát mutatott.

Magyarországi politikai tárgyú, jogi és orvosi *disputatiók* a 17. század évtizedeiben

Forrás: saját kutatás

A magyarországiak által megvédett *politica-disputatiók* között csak gyakorló jellegű vitairatokat, illetve nyilvános „képesítő” vitatkozásokat találunk. *Pro gradu dissertatiót* tudásunk szerint politikai tárgyú nem védett magyarországi hallgató.

Hozzávetőleg az alább felsorolt vitairatok negyedénél találunk ajánlást, melyek jórészt rokonok és eddigi támogatók segítségét köszönték meg, de vannak olyan célszemélyek is, akik láthatóan abban a reményben kerülhettek említésre, hogy a hallgató későbbi pályafutását egyengessék.³³⁸

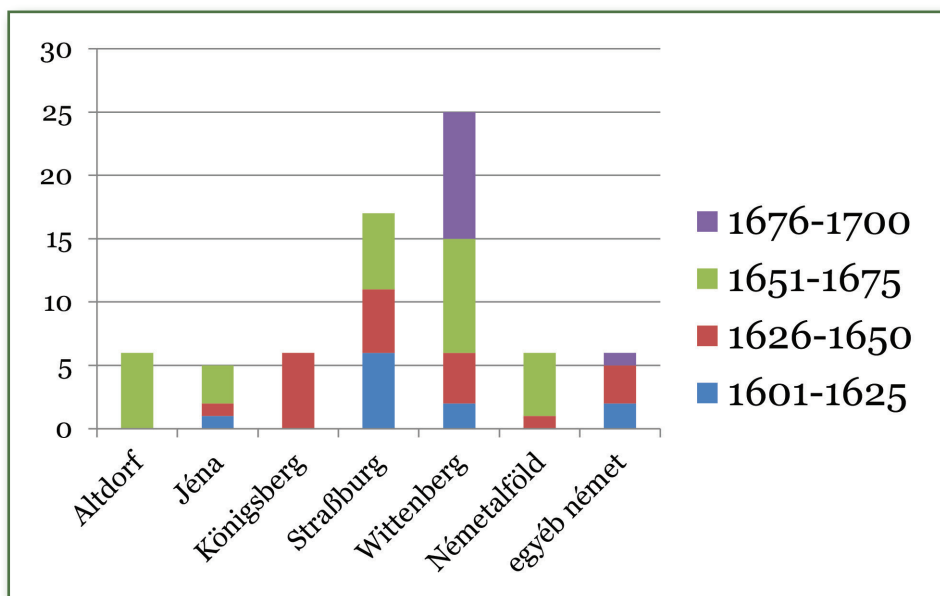
³³⁸ Az ajánlások közül néhány (nr. 11., 14., 28., 34.) a rokonságnak szóló köszönetnyilvánítás volt. Egyes *dedicatiók* a tanulmányokat támogató kívülállókat szólítják meg (nr. 10., 35.). Olyan ajánlással is találkozunk, melynek célja kifejezetten az volt, hogy a *respondens* felhívja magára városa vezetőinek figyelmét (nr. 1., 56., 64.). Utóbbiak körébe tartozik talán a legérdekesebb ajánlás, melyben Andreas Perlowitz két pozsonyi vezető (Martin Schödel, Jacob Szelleczky) mellett, akik korábban szintén *politica-respondensek* voltak, a bécsi polgárok figyelmébe is ajánlotta magát. (nr. 42.)

Ha azt vizsgáljuk, hogy mely egyetemeken keletkeztek a magyarországi által megvédett *politica*-vitatkozások, megállapíthatjuk, hogy – Gießen és Helmstedt kivételével – a fentebb kiemelt bölcsészkarok (Altdorf és Straßburg, Helmstedt, Jéna, Tübingen és Wittenberg) játszottak az esetükben is fontos szerepet. A vitatkozások 82%-a öt egyetem között oszlott meg. A mellékelt ábrából azonban az is kitűnik, hogy az egyes műhelyek a 17. század mely időszakában tekinthetők különösen vonzóknak a magyarországi *politica*hallgatók számára: míg Straßburg egyértelműen uralja a század első felét, addig a második felében Wittenberg fölénye már megkérdőjelezhetetlen volt. Königsberg – más tudásterületek mellett – a harmincéves háború alatt vált fontossá a *politica* iránt érdeklődők számára is. Az „altdorfi iskola” iránt kizárólag a század 3. negyedében volt érdeklődés.

A magyarországi *politica*-vitatkozásaink megoszlása egyetemenként (nr. és év)

Straßburg 17	10; 13; 15; 17; 19; 20; 31; 32; 35; 36; 39; 41; 42; 61; 67; 69; 70;	1642; 1651; 1627; 1656; 1619; 1624; 1616; 1663; 1632; 1632; 1616; 1628; 1629; 1629; 1615; 1616; 1653;
Wittenberg 26	5; 9; 11; 16; 18; 24; 25; 26; 27; 29; 30; 34; 37; 38; 44; 45; 52; 54; 55; 59; 60; 62; 63; 68; 71; 72;	1693; 1696; 1674; 1649; 1641; 1655; 1662; 1641; 1642; 1681; 1619; 1682; 1655; 1616; 1689; 1639; 1680; 1664; 1695; 1658; 1658; 1694; 1664; 1659; 1679; (1678);
Altdorf 6	14; 23; 33; 43; 47; 50;	1666; 1660; 1660; 1654; 1651; 1666;
Königsberg 6	2; 6; 21; 64; 65; 73;	1641; 1637; 1648; 1645; 1646; 1644;
Jéna 6	1; 22; 56; 57; 58; 66;	1663; 1666; 1668; 1666; 1612; 1646;
Tübingen 3	3; 7; 49;	1624; 1677; 1620;
Rostock 1	40;	1635;
Helmstedt 1	46;	1639;
Danzig 1	53;	1650;
Utrecht 3	8; 12; 48;	1658; 1654; 1654;
Leiden 1	51;	1655;
Harderwijk 1	4;	1649;
Franecker 1	28;	1653;

Forrás: saját kutatás

A legfontosabb egyetemek, ahol a politica-vitairatok többsége született

Forrás: saját kutatás

A magyarországi *respondensek politica-disputatiói* között nagyobb arányban találunk nem német egyetemen megvédett téziseket, mint amilyen arányban a birodalmi teljes anyagban, de – a kis számok miatt (összesen hat tétel), illetve a németalföldi egyetemek kiemelt szerepét ismerve a *peregrinatio* folyamatának egyes szakaszaiban – ez sem jelent markáns eltérést az általános tendenciáktól.

A 17. század említett „sztáropolitológusai” a magyarországi hallgatókra is nagy vonzerőt gyakoroltak. A strážburgi Matthias Berneggernek 11 magyarországi vitakozója volt a század első felében, míg Wendeler kilenc, Felwinger öt hazánkfiát vezetett közelebb a kívánt tudáshoz. Az említetteknek (Bernegger kivételével) más diszciplínához kapcsolódva is voltak magyarországi tanítványai, de fő hatásukat *politicanárként* fejtették ki korabeli honfitársainkra.³³⁹

Ugyanakkor a magyar anyagban is előfordul, hogy egy-egy wittenbergi (vagy máshol védett) *disputatio* elnöki tisztét egy hallgatótárs vagy egészen fiatal oktató látta el.³⁴⁰ Ők általában egyetlen esetben működtek közre, és *magisteri* képesítésük megszerzéséhez volt erre szükségük. Elsősorban Wittenbergben találkozunk ilyenekkel.

27 *praeses* csak egy alkalommal segítette magyarországi hallgatóját a vitánál. 11 professzor azonban legalább két hazai hallgatóval foglalkozott.

³³⁹ Wendeler két-két *ethica* és *physica*, Felwinger egy-egy *logica* és *philosophico-theologica* vitakozáson segített egy-egy magyarországi hallgatót. A szintén népszerű Röhrensee két magyarországi tanítvány *ethica*-vitakozásánál elnökölt. Vö. RMK. III.

³⁴⁰ Vö. például diáktársként: nr. 8., 15., 36.; adjunktusként: nr. 1., 27., 34.

Egynél több magyarországi hallgató által megvédett disputációnál elnöklő praesesesek (nr. és év)

Bernegger 11	15; 19; 20; 31;35; 36; 39; 41; 42; 61; 69;	1627; 1619; 1624; 1616; 1632; 1632; 1616; 1628; 1629; 1629; 1616;
Wendeler 10	18; 24; 25; 26; 27; 37; 45; 54; 59; 60;	1641; 1655; 1662; 1641; 1642; 1655; 1689; 1664; 1658; 1658;
Felwinger 5	23; 33; 43; 47; 50;	1660; 1660; 1654; 1651; 1666;
Schaller 4	13; 17; 32; 70	1651; 1656; 1663; 1653;
Pichler 3	64; 65; 73;	1645; 1646; 1644;
Berckringer 3	8; 12; 48;	1658; 1654; 1654;
Besold 2	3; 49;	1624; 1620;
Röhrensee 2	34; 62;	1682; 1694;
Hornius 2	4; 51;	1649; 1655;
Kirchmaier 2	52; 72;	1680; (1678)
Hundeshagen 2	22; 57;	1666; 1666;

Forrás: saját kutatás

A 73 vitatkozáson *respondens*ként részt vevő 67 magyarországi hallgató társadalmi állása terén csak a nemesek és nem nemesek közötti különbségtételre vállalkozhatunk. A tíz nemes kísértetiesen ugyanolyan arányt (15%) képvisel itt is, mint a birodalmi adatbázisban. Persze vannak köztük városban élő nemesült polgárok is, akiknek felmenői éppen a közszolgálat révén kaptak nemességet.³⁴¹ A nem nemesek között sok „értelmiségi” apától származót találunk.

A 67 magyarországi *respondens* felénél ismerjük az érintett későbbi életpályáját. Közülük jó néhányan (10) lettek városi hivatalnokok és jutottak el a legmagasabb tisztségekre, vagy lettek gyakorló jogászok (3), 12-en az egyházi pályára léptek, heten pedig tanárként tevékenykedtek otthon vagy külföldi főiskolákon.³⁴²

A magyarországi *politica-respondense*kre is igaz, hogy a bölcsészkaron megvédett politikai tárgyú vitatkozással a tarsolyukban később eredeti egyetemükön, vagy máshol, jogi karra iratkoztak be. Közülük 26-an (csaknem 40%) joghallgatóként is megjelentek valamelyik német vagy nyugat-európai jogi karon. Egy részük már politikai vitatkozásuk idején is joghallgató volt, mások utóbb iratkoztak be jogásznak. Közülük heten védtek meg a későbbiekben jogi *disputatiót* is. Ez a tény hazai vonatkozásban is alátámasztja a jog- és politikatudomány már jelzett erős kapcsolatát.

³⁴¹ A soproni Wilhelm Artner (nr. 3.), a pozsonyi Jacob Szelleczky (nr. 67.)

³⁴² Hivatalnok: nr. 2., 13., 17., 28., 41., 44., 56., 58., 60., 62.; más jogász: nr. 1., 18., 20.; egyházi: 3., 7., 12., 21., 22., 23-24., 25., 27., 40., 47., 57., 59.; tanár: 26., 31., 33., 43., 46., 49., 54-55.

Voltak olyan hazai származású joghallgatók, akik nem jogi, hanem politikai vitatkozás révén igazolhatták jártasságukat a szükséges ismeretekben. S találunk közöttük olyanokat, akik ezzel és a jogi karon elsajátított tudásukkal jelentős karriert futottak be hazájukba visszatérve. Ilyen volt Valentin Franck, utóbb az erdélyi szászok grófja; Georgius Poch későbbi soproni városbíró; Michael Reutter, későbbi selmeci főbíró, valamint Johannes Serpilius, szintén soproni városbíró.³⁴³ De voltak olyanok is, akik igazolt későbbi jogtanulás nélkül jutottak magas tisztséghez: Johannes Simonius, aki nagyszzebeni polgármester lett, vagy Johann Andreas Preining, a későbbi soproni városbíró.

TEMATIKUS SÚLYPONTOK

Jelen munka keretében nem vállalkozhatunk a 73 *disputatio* részletes elemzésére. Hogy egy első betekintést nyerjünk a tartalmunkba, azt vizsgáljuk meg, mennyire illeszkedtek a magyarországi hallgatók témaválasztásai a korabeli trendekbe. A *politica-disputatiók* legfontosabb témaköreit az alábbiak szerint csoportosíthatjuk:

I. Nagy számban léteztek a szak alapkérdéseivel és sajátosságaival foglalkozó vitatkozások (*constitutio et natura politicae*), melyek megkísérelték elhelyezni a *politicát* a többi tudásterület között. A politikai ismeretek megszerzésének kérdései is itt tűnnek fel: a „kanonizált” szerzők (*optimae auctores*) műveinek tanulmányozása, valamint a tudományos utazás (a *peregrinatio academica*) hangsúlyos ezen a téren a *disputatiók* szerint. Idesorolható a megfelelően képzett és sokoldalúan alkalmazható közéleti emberrel, a *politicusszal* szembeni elvárások elemzése is. Nem csoda, hiszen éppen a *politicus* volt az, akinek képzésére az egész tudományterület törekedett.

II. Alapvető témát biztosított a tanviták számára a társadalom (*societas civilis*) elemzése is. Arisztotelész nyomán a társadalom építőköveinek (*societas matrimonialis, societas paterna, societas herili, pagus, civitas*) vizsgálata tartozott ide, hisz ezen alapegységek formálása, alakítása is a *politica* feladata volt. Ezen körben a társadalmi rétegek jellegzetességeinek feltárása is fontos, elsősorban a vezetőrétegek (*nobilitas, ordo equester, cives*) tekintetében.

III. Elemzésre kerül sok vitában az emberi közösségek természete (*respublica in genere*), azok kialakulása, fenntartása és fejlődése (*constitutio, conservatio et augmentatio*). A politikai rendszerek alapja és célja (*finis reipublicae*) is gyakori vitatéma volt. Utóbbi körben az aktuális uralmi rendszer fenntartásának és a közjó (*bonum commune*) szolgálatának gondolata is megjelent, általában a mindenkori hatalom legitimitációjának igényével.

A kor felfogása szerint az effektív és a *bonum commune* értelmében jó hatalom létrehozásának és intézményesítésének legfontosabb eszköze a fejedelem megfelelő nevelése, képzése és kötelességekkel való felruházása volt. A korábbi fejedelmi tükrökkel szemben az itt megfogalmazott elvárások inkább észszerűnek és pragmatikusnak tekinthetők. A fejedelem *virtusait* a korabeli szerzők nem erkölcsi posztulátumokként fogalmazták meg, hanem a gyakorlati politikai rátermettséget hangsúlyozták.

A dinasztikus érdekeket összhangba kell hozni a *bonum commune* szempontjával. A fejedelem képzésénél természetesen a szerzők kiemelték az egyetemi tanulást, vagyis a bölcsészkar *politicaképzés* jelentőségét.³⁴⁴

³⁴³ Nr. 13., 41., 48., 58.

³⁴⁴ WEBER 1992, 348.

IV. Az előbbiekre építve a különböző állam- és kormányformák elemzése is a korabeli *disputatiók* rendkívül népszerű témája volt. A három egyszerű alaptípus és azok elhibázott, túlhajszolt formájának összevetése (*regum et tyrannis, aristocratia et oligarchia, politia et democratia*) mellett a különböző kombinációk és a „vegyes alkotmányok” (*respublica mixta*) is elemzésre kerültek, példának okáért a *dominatus*. Ez a modellrendszer megfelelt az ókori hagyományok pesszimiztikus emberképének, egyszersmind a kora újkori hatalmi praxis realitásának is. Sokan a hatalom vegyes formáit megfelelő eszköznek tekintették a hatalommal való visszaélésekkel és a korlátlan hatalomgyakorlással szemben.

Az analízis sok vitairat esetében azzal zárult, hogy az adott ideáltípusokat a korabeli államok kategorizálására kísérik meg felhasználni. Ebben a tekintetben természetesen a Német-római Szent Birodalom állam- és kormányformájának meghatározása jelentette a legnagyobb kihívást a korabeli professzorok és tanítványaik számára.

A korabeli politikai élet alapintézménye a monarchia volt, amelyet az uralkodó és nyilvánvalóan a legstabilabb rendezési formának tekintettek Európában. Éppen azért a politikatudósok gondolatait mindenekelőtt a fejedelmek és a fejedelmi hatalom uralták, anélkül azonban, hogy az arisztokráciától elvitatták volna a létezés jogát vagy azt, hogy ilyen formában is megfelelő stabilitás lenne elérhető. Csak a demokrácia volt az, amiről – elsősorban tapasztalati alapon – nem tudták elképzelni, hogy a korabeli Európában megfelelő rendet biztosító megoldást jelenthet.³⁴⁵

V. Kiemelt témának tekinthető a korabeli irodalomban a szuverenitás (*summa potestas, absoluta potestas, maiestas*) kérdése, valamint a különböző, az uralkodót megillető vagy általa igényelt hatalmi jogosítványok (*iura maiestatis*) problematikája. A téma gyakran forgott az elméletben tételezett uralkodónak, hatalomgyakorlónak alávetett személyek jogállása, valamint kötelezettségei szemszögéből.

Az állam feladatai között fontos helyet foglal el a védelem, a gondoskodás és jutalmazás biztosítása. Ezeket politikai irányító és alakító eszközöknek tekintették. A szerzők a hatalom részéről konkrét lépéseket követeltek az alattvalók javára azért, hogy ezáltal a hatalom és az állam stabilitása növelhető legyen és megnyílhasson valamennyi alattvaló számára az út az igaz *beatitudo* felé.

Az anyagi és nem anyagi jutalmakban is politikai eszközt láttak és az ilyen módszerek propagálása mögött polgári teljesítményelv is megjelent.³⁴⁶

VI. A korabeli vitatkozások gyakori témája volt az uralkodó személye és státusza. Milyen tulajdonságokkal, képességekkel kell rendelkeznie egy uralkodónak? Hogyan kerül, kerüljön posztjára: választással vagy születéssel; hogyan érhet véget az uralma: leköszönéssel vagy hatalomtól való megfosztással? Idetartoztak a fejedelmi tanácsokkal és tanácsadókkal kapcsolatos kérdések, de adott esetben a különböző testületi szervekkel kapcsolatos elképzelések is. A városi *senatusok* és *magistratusok* témája mellett idesorolhatóak az uralkodói apparátus tagjaival (miniszterek, bírák, követek és tisztviselők) kapcsolatos elméleti kérdések is.

A *disputatiók* szerzői nem feltétlenül önzetlen felfogása szerint ügyes miniszterek nélkül az uralkodó a politikai ügyekben nem képes helytállni. Részletes elemzés tárgyát képezték a tanácsosok jellembeli, testi és szellemi

³⁴⁵ WEBER 1993, 347.

³⁴⁶ WEBER 1992, 353.

képességei, valamint toborzásuk, képzésük kérdései is. Rétegérdekek mutatkoztak meg abban, hogy a tanult tanácsosok figyelembevételét javasolták meghatározott tisztségek tekintetében. Méltó fizetést és nyugdíjat, korlátlan *libertas consiliandi*t biztosítását tanácsolták a fejedelmeknek, valamint megfelelő tiszteletet a fejedelem szolgálatában állók részére.

Fontos lehet az írások vizsgálatánál ügyelni arra, hogy a kor szövegei az alattvalókról nem általában szólnak, hanem elsősorban a hivatalnokok, tanácsosok és professzorok – mint az alattvalók speciális csoportjai – érdekében fogalmaznak meg elvárásokat.³⁴⁷

VII. Gyakori volt egyes politikai részterületek elemzése is. Az egyes – állam által ellátandó – feladatok a vitaanyag végtelen tárházát jelentették. Ide sorolható a vallás és az egyház védelme (*cura religionis*); a jogélet és jogrendszer fenntartása, különösen a törvényhozás, a büntetés és jutalmazás (*leges, poena, praemia*) kérdései; az iskoláztatás biztosítása (*educatio, scholae*); a pénzügyi rendszer (*aerarium, moneta, tributa, vectigalia*) és a társadalmi élet rendjének fenntartása. Az állam növekvő gazdasági befolyásának jeleként számos vita folyt a gazdasági élet, a kereskedelem és piaci (jog)viszonyok (*commercica et mercatoria, ius nundinarum*) igényeinek kielégítése és az állam katonai védelmi képességének biztosítása tárgykörében. Mindezen területek („szakpolitikák”) tárgyalásánál meghatározó szempont volt az adott uralmi rendszer fenntartásának igényéből való kiindulás.

Érdekes, hogy – bár szinte kizárólag protestáns egyetemeken születtek politikai *disputatiók* – nem jelennek meg a vitairatokban a vallási irányzatok közötti ellentéteket megjelenítő kérdések és válaszok.

Vallási és felekezeti szempontból a korabeli *politica* ideálja a felekezeti egységes *respublica* lett volna. Egy szekularizált állam egyértelműen távol állt a kor gondolkodóinak elképzeléseitől. Sokkal inkább fontosnak tekintették egy felekezeti-politikai egység megteremtését és megőrzését. Még a csalást, megfélemlítést, a pénzügyi és személyes manipulációkat sem tekintették elítélendőnek e cél megvalósítása érdekében. A több felekezet egy államon belül egy megszüntetendő problémamegoldást jelentett, amelyet csak ott lehet elfogadni, ahol a vallási egység megteremtését kizárólag romboló erőszakkal, vagyis a közösség lerombolásával lehetne elérni. Csak kivételesen jelent meg a felfogás, hogy a felekezeti különbözőség nem feltétlenül vezet ellenálláshoz és felkelésekhez. A *politica* képviselői számára a legjobb felekezet egy olyan keresztény irányzat, amely a világi és lelki *auctoritas* között hierarchikus kapcsolatot tűr el, egyaránt köti a felsőbbiséget és az alattvalókat, és amelynek hivatalnoki hierarchiája megfeleltethető a világi hierarchikus viszonyoknak.³⁴⁸

A *politica* a hatalom egyik legfontosabb feladatának a nevelést és oktatást tekintette. A nevelés és oktatás nem csak az erkölcsök megjavítása miatt járul hozzá a hatalom intenzivitásának növeléséhez a *conservatio status* megvalósítása érdekében. A *politica* késő humanista és korai felvilágosult teoretikusai meg voltak arról is győződve, hogy az oktatás és a tudomány elengedhetetlen a politika másik céljának, az egyén és a közösség boldogságának megvalósulásához is. Az iskolák, egyetemek, könyvtárak fenntartása, a tanárok méltó fizetése az uralkodó legfontosabb feladatainak tekintendők. Sőt többen azt is írásba foglalták, hogy az uralkodó viszonya az oktatáshoz olyan ismérvek tekintendők, amely a legitim hatalmat megkülönböztetheti a *türannisztól*.³⁴⁹

³⁴⁷ WEBER 1992, 349.

³⁴⁸ WEBER 1992, 352.

³⁴⁹ WEBER 1992, 352.

A *politica* képviselői a gazdaság területén fiskális, jóléti állami és abszolutisztikus motívumokat vegyítettek. Egyértelműen kizárható gondolkodásukból a piaczgazdasági, profitorientált szemlélet. A sztoicizmusra és az arisztotelianizmusra alapulva inkább bizalmatlanságukat fejezték ki a pénz hatalmával szemben. Úgy vélték, akinek sok pénze van, az gyanús, mivel az a saját érdekeit a köz java elé helyezi.³⁵⁰

VIII. A politikai vitatkozások népszerű témája volt az egyes államok közötti kapcsolatok kérdése. Különösen a háború (*bellum*) témája foglalkoztatta nemcsak a kor közvéleményét, hanem leendő közszereplőit is. A *politica* korabeli képviselőinek háborúra vonatkozó megfontolásai mögött a háború állami monopolizálására, hatalmi eszközzé tételére, valamint szervezeti modernizálására vonatkozó törekvést kell látnunk, de beleszőve abba az alapelvbe, hogy a háborúnak nem szabad fenyegetnie a stabilitást.³⁵¹

Olyan résztémák is, mint a békekötés, fegyverszünet, szerződések és szövetségek (*foedera*) is ebbe a preferált tematikai körbe tartoztak. Különösen fontos kérdés volt (bár ez érdekes módon, éppen a magyarországiak körében nem jelentkezett) a hitetlenekkel kötött szerződések témaköre. E témák – mint az ún. állami feladatokhoz kapcsolódók – a közösség fenntartásának (*conservatio reipublicae*) részkérdéseiként érintették a szuverenitás kérdéskörét is.

IX. A korabeli politikatudomány további fontos vizsgálati területe volt az egyes közösségek és világbirodalmak felemelkedésének, változásának és hanyatlásának kérdése (*mutatio, eversio et corruptio reipublicae/imperii*). Itt kaptak szerepet azok a tapasztalatok, *exemplumok*, melyek az ókori történetírók munkáiból voltak kiszűrhetők. Így több politikai *disputatio* a klasszikus szerzők (Arisztotelész, Tacitus, Suetonius, Sallustius stb.) exegézisét tartalmazta, de a szövegek értelmezésébe beszivárogtak a korabeli társadalmi és politikai kontextusok is, melyek révén új megfogalmazások és gondolatok születtek. Ebben a folyamatban is megjelent a politikatudomány produktivitása.³⁵²

X. Ugyan a fenti felsorolt kérdésköröket tekinthetjük az egyetemes politikatudomány legalapvetőbb oktatási programjához tartozó területeknek, de természetesen gyakran kerültek kevésbé monografikus jellegű írások is nyomda alá. Mindig is voltak olyan hallgatók, akik két-három vagy több, tematikusan nem vagy csak lazán kapcsolódó kérdést és tézist vettek elő vitatkozásaik során, és ezekkel kívánták bizonyítani rátermettségüket és tudásukat. Az ilyen *miscellaneákat* nem kell összetévesztenünk a vitairatok végén több esetben megjelenő *corollariákkal*, melyek egy-egy rövid tézist fogalmaztak meg, mindenféle alátámasztó érvek nélkül. Ezek mintegy tartalék „vitamuníciót” jelenthettek a vitázók számára.

Az alábbi táblázatból látható, hogy a magyarországiak egy kivételével valamennyi témacsoportban jelentkeztek vitatkozással. A társadalmi kérdések (különösen a nemesség), a háború problémakörének jelentős képviselete mellett nem meglepő egy-egy állami feladatkör körüljárása. Érdekes azonban, hogy egyetlen vitatkozás sem foglalkozott kifejezetten az állam- és kormányformák kérdésével, ami azonban nem jelenti azt, hogy a máshova sorolható vitairatokban ez a kérdés ne került volna elő.

³⁵⁰ WEBER 1992, 353.

³⁵¹ WEBER 1992, 353.

³⁵² PHILIPP 2001, 43.

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

I.	16. 19. 22. 33. 43.
II.	9. 12. 15. 17. 40. 53. 54. 60. 70.
III.	6. 21. 27. 29. 32. 42. 46. 48. 51. 57. 59. 63. 73.
IV.	-
V.	5. 8. 25. 36. 38. 49. 55.
VI.	11. 13. 37. 44.
VII.	1. 2. 14. 18. 23. 34. 47. 56. 62. 67. 68. 71.
VIII.	7. 26. 28. 30. 50. 58. 65. 66.
IX.	3. 4. 24. 31. 35. 39. 52. 61. 64. 69. 72.
X.	10. 20. 41.

Forrás: saját kutatás

A 73 vitairat elemzését a fenti koordináta-rendszerben lehet részletekbe menően elvégezni.

FÜGGELÉK

Magyarországi hallgatók politikai disputációinak-dissertációinak főbb adatai

Az egyes nyomtatványok adatait az alábbi rendben közöljük

sorszám							
Praes:	a praeses neve						
Resp:	a respondens neve				a respondens származási helye		
	a vitairat címe						
Un:	az egyetem és a vitatkozás ideje						
	a kinyomtatás helye, ideje; a nyomda tulajdonosa						
„a”	„b”	„c”	„d”	„e”	„f”	„g”	„h”

Sajátosságok

Ebben a sorban

- az „a” helyen a téma feldolgozásának jellegére vonatkozó információ áll:
mon. (monografikus mű)
misc. (miscellanea)
diff. (differentiae)
rep. (repetitio)
- a „b” helyen a tárgyalás módszerét mutatja:
thn. (theses nudaes)
thv.1 (theses vestitae korai formája)
thv.2 (theses vestitae fejlettebb formája)
par. (paraphi)
cap. (capitula)
cap.lj.(capitula lábjegyzettel)
- a „c” hely a corollaria létére,
- a „d” hely az ajánlás létére,
- az „e” hely a jókívánságok létére és számára utal,
- a „f” hely az esetleges magyar vonatkozást,
- a „g” hely az oldalszámot,
- a „h” hely a tézisek számát mutatja.

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

1							
Praes:	Gerhardus, Joh. Fried.						
Resp:	Adam, Matthias			Oedenburgensis Hungar.			
	Quaestionum Politicarum An diversae Religiones in bene constituta Republ. tolerandae?						
Un:	Jena IX. 1663.						
	Jena (Bauhoffer, Johann Jacob) 1663 ³⁵³						
	Jena ³⁵⁴						
mon.	par.	cor.	ded.	grat. (3)		22. pp.	50. th.

2							
Praes:	Eifler, Michael						
Resp:	Aichinger, Tobias			(Preßburg/Ungarn)			
	Discursum moralem de justitia & jure, praemissa prooemiali consideratione philosophiae practicae proponit						
Un:	Königsberg, 1641						
	Königsberg (Reusner, Johannes) 1641 ³⁵⁵						
mon.	par.	cor.	ded.	grat. (6)	36. pp.		82. th.

³⁵³ OSZK – *DE JTT fénymásolat* – RMK III. 2204. Az irat külön címlappal ellátott változata az alábbi kötetből származik: Centuria Quaestionum Politicarum, Quondam a B.D. Johanne Gerhardo, tum temporis Philosophicae Facultatis Adjuncto, conscriptarum & publice disputatarum; Nunc autem recognitarum, atque publicae disquisitioni iterum expositarum a Joh. Fried. J.F. Gerhardo, SS. Theol. Licentiato, ac itidem Amp-
lissimi Collegii Philosophici in alma SALANA jam Adjuncto. Coronidis loco adiuncta est explicatio zētēmatos: An diversae Religiones in bene constituta Republ. tolerandae? Accessit rerum praecipuarum Index, Jenae, 1663. – **VD17 27:733252D.**

³⁵⁴ in: Centuria quaestionum politicarum Quondam a B.D. Johanne Gerhardo ... conscriptarum et publice disputatarum a Ioh. Fried. J.F. Gerhar-
do ... Coronidis loco adiuncta est explicatio zētēmatos: An diversae religiones in bene constituta republ. tolerandae? Accessit rerum praeci-
puarum index, ... Jenae Typis Johannis Jacobi Bauhöfferi, MDCLXIII, 157–191. – BSB (München) 4 Diss. 2072#Beibd.1 – **VD17 23:245011L.**

³⁵⁵ Késmárki Evangélikus Líceum Könyvtára N496 PV48 – *DE JTT fénymásolat* – RMK III. 1571.

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

3							
Praes:	Besold, Christophorus						
Resp:	Artner, Guilhelmus				Oedenburgensis		
	Dissertatio Politico-Iuridica De Regno Hungariae, eiusque Jure						
Un:	Tübingen VII. 1624						
	Tübingen (Werlin) 1624 ³⁵⁶						
mon.	cap.	cor.(17)	ded.	grat.(1)	Hung.	35. pp.	14. th.

4							
Praes:	Hornius, Georgius						
Resp:	Bacca Szattmari, Petrus				Ungarus		
	Disputatio Politica De Imperio Hunnorum						
Un:	Harderwijk III. 1649.						
	Harderwijk (a Wieringen Nicolaus) 1649 ³⁵⁷						
	Leiden (Hackius, Franciscus) 1655 ³⁵⁸						
	Leiden, Rotterdam (Hackius) 1668 ³⁵⁹						
							25 th.

³⁵⁶ MPI (Frankfurt) Miscell. iurid. CXI. – *DE JTT fénymásolat* – RMK III. 1366 és 6145 – OSZK – **VD17 23:286281K**.

³⁵⁷ RMK III. 1725. – Kolozsvári ref. coll. – **hiányzik**

³⁵⁸ In: Georgii Hornii, *Dissertationes historicae et politicae*, Lugduni Batavorum, apud Franciscum Hackium, 1655, 191–206. pp. – *DE JTT fénymásolat*.

³⁵⁹ In: Georgii Hornii, *Dissertationes historicae et politicae*, Lugd. Batav. et Roterod., ex Officina Hackiana, 1668, 191–206. pp. – *DE JTT fénymásolat*.

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

5							
Praes:	Deutschmann, Abrahamus Henricus						
Resp:	Bartsch, Johannes				Leutsch. Hungar.		
	Dissertationem Politicam, De Maiestate In Genere, Et In Specie De Distinctis Eius Quibusdam Iuribus						
Un:	Wittenberg 22. VII. 1693						
	Wittenberg (Hakius, Johannes) 1693 ³⁶⁰						
mon.	par.			grat. (9)		19. pp.	14. th.

6							
Praes:	Eilard, Christoph						
Resp:	Cnapitz, Georg				Briznensis Hungarus		
	Discursus Philosophico-Politicus De Summa Civilis Administrationis Felicitate						
Un:	Königsberg 29. V. 1637						
	Königsberg, (Segebadius, Laurentius) 1637 ³⁶¹						
mon	par.	cor. (9)				20. pp.	30. th.

7							
Praes:	Pregizer, Joannes Ulricus						
Resp:	Cralowiz, Joannes Ernestus				Posoniensis Ungarus		
	Positiones Politicae De Foederibus						
Un:	Tübingen 26. V. 1677.						
	Tübingen (Reisl, Johhann-Henricus) 1677 ³⁶²						
mon.	thn.					8. pp.	21. th.

³⁶⁰ Dresden, Sächsische Landesbibliothek / Staats- und Universitätsbibliothek Coll.diss. A.25,34 – *DE JTT fénymásolat* – RMK III. 3832 – **VD17 14:026660M.**

³⁶¹ BU Torun – BSB (München) 4 Diss. 2072/3 – *DE JTT fénymásolat* – **VD17 12:161242L.**

³⁶² OSZK B1 RMK III. 2838. – *DE JTT fénymásolat* – BSB (München) 4 Diss. 2072/32 – **VD17 12:161314M.**

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

8							
Praes:	Berckringer, Daniel						
Resp:	Debreczeni P., Johannes				Pannonio-Ungarus		
	Disputatio Politica, De Majestatica Superioritate Sive Majestate in genere						
Un:	Utrecht 20. II. 1658.						
	Utrecht (Waesberg Johannes) 1658 ³⁶³						
mon.	thv.1	cor. (4+6)		grat. (1)		20. pp.	17. th.

9							
Praes:	Hertel, Joannes Henricus						
Resp:	Dubravius, Daniel				Zakolcza-Hung.		
	De Societate Civili, Dissertatione Politica						
Un:	Wittenberg 27. V. 1696						
	Wittenberg (Schultzius, Martinus) 1696 ³⁶⁴						
mon.	par.					14. pp.	22. th.

10							
Praes:	Boecler, Io. Henricus						
Resp:	Düranthall, Georgius				Pannonio-Hungarus		
	Characteres Politici Velleiani, sive Notitia ingeniorum, cuius Capita, III. et IV.						
Un:	Straßburg 26. III. 1642.						
	Straßburg (Mülbius, Ioan. Philippus) 1642 ³⁶⁵						
	Straßburg (Mülbius, Ioan. Philippus) 1642 ³⁶⁶						
misc.	par.					33. pp.	24. th.

³⁶³ MTA (Budapest) RMIr. III. 958 – *DE JTT fénymásolat* – RMK III. 2017.

³⁶⁴ SLUB (Dresden) Coll.diss.B.43, misc.40 – *DE JTT fénymásolat* – **VD17 14:027179P** – **VD17 14:024438H**.

³⁶⁵ Erfurt, Universitäts- und Forschungsbibliothek Erfurt/Gotha 03 – Lcl. 8° 07192 (10) – **VD17 547:660482D**.

³⁶⁶ In: Joannis Henrici Boecleri Characteres Politici Velleiani, Argentorati, MDCXLII. – OSZK B1 320.340 – *DE JTT fénymásolat*.

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

11							
Praes:	Scharfius, Johannes Fridericus						
Resp:	Etelius, Joannes Fridericus				Posoniensis Hungarus		
	Magistratum Politicum						
Un:	Wittenberg 1674						
	Wittebergae (Hakius) 1674 ³⁶⁷						
mon.	thv.2.	cor. (5)		grat. (4)		18. pp.	10 th.

12							
Praes:	Berckringer, Daniel						
Resp:	Farkas, Jacobus				Alistali-Ungarus		
	Disputationis Politicae de Nobilitate Pars Prior						
Un:	Utrecht 08. I. 1654						
	Utrecht (a Waesberge, Johannes) 1654 ³⁶⁸						
mon.	par.	cor. (5+6)	ded.			12. pp.	6. th.

13							
Praes:	Schaller, Jacobus						
Resp:	Feyerabend, Johannes				Rechnizio Vngaro		
	Manius Lepidus, Sive Bonus Consiliarius Sub Malo Principe						
Un:	Straßburg 21. I. 1651						
	Straßburg (Spoor, Fridericus) 1651 ³⁶⁹						
mon.	cap.		ded.	grat.(8)		48. pp.	

³⁶⁷ Dresden, Sächsische Landesbibliothek / Staats- und Universitätsbibliothek Coll.diss.A.101,54 – *DE JTT fénymásolat* – **VD17 14:653156H.**

³⁶⁸ Sárospataki Református Kollégium – *DE JTT fénymásolat* – OSZK RMK III. 1906. (cop.) – MTA (Budapest) RMir. III. 957. * kézzel javítva: 19. II.

³⁶⁹ HAB (Wolfenbüttel) 34.16. Pol.fasc.25. – *DE JTT fénymásolat* – RMK III. 1779 – OSZK – **VD17 23:286616Y.**

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

14							
Praes:	Dürr, Joh. Conradus						
Resp:	Franck, Valentinus				Cibino-Transilvanus		
	Exercitatio Philosophica De Aequitate						
Un:	Altdorf 8. IX. 1666.						
	Altdorf (Hagen, Georgius) 1666 ³⁷⁰						
mon.	par.	cor. (4)	grat. (3)		Hung.	23. pp.	42. th.

15							
Praes:	Bernegger, Matthias						
Resp:	Frisowitz, Balthasar				N. Ungarus		
	Disputatio de Nobilitate id est de nobilitatis virtutibus, immunitatibus, privilegiis, et honoribus & c.						
Un:	Straßburg 9. VI. 1627						
	Straßburg (Rappius, Johannes) 1627 ³⁷¹						
mon.		cor. (6)	grat. (4)	ded.		24. pp.	55. th.

16							
Praes:	Ranftius, Matthaeus						
Resp:	Graff, Gottfridus				Pincafeldensis, Austrius		
	Disputationum Ethicarum Vicesima, Quae est Quinta De Virtutibus Intellectualibus et in Specie De Prudentia Judiciaria et Deliberativa						
Un:	Wittenberg 1649						
	Wittenberg (Roehner, Johannes) 1649 ³⁷²						
mon.	par.		grat. (3)			16. pp.	9. th.

³⁷⁰ BSB (München) 4 Diss. 2090/24 – *DE JTT fénymásolat* – **VD17 12:164229P**.

³⁷¹ OSZK RMK III 1411. – *DE JTT fénymásolat* – ÖNB 133981 – Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek 4 Gs 523–28.

³⁷² BCU (Kolozsvár) BMV 2588 – RMK III. 1731 – *DE JTT fénymásolat*.

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

17							
Praes:	Schaller, Jacobus						
Resp:	Greissingh, Paulus	von Cronstatt, Transylv.					
	Disputatio de AYTOXEPIA						
Un:	Straßburg 15. II. 1656						
	Straßburg (Welper, Eberhardus) 1656 ³⁷³						
mon.	par.	cor.	grat. (4)			35. pp.	45. th.

18							
Praes:	Wendeler, Michael						
Resp:	Grosch, Andreas	Posoniensis Ungarus					
	Disputatio politica, exhibens paedagogiam sive edvcationem & institutionem liberorvm						
Un:	Wittenberg 27. III. 1641.						
	Wittenberg (Haken, Johannes) 1641 ³⁷⁴						
mon.	par.	cor. (6)	grat. (1)			13. pp.	39. th.

³⁷³ MTA (Budapest) – http://real-r.mtak.hu/802/1/1673_1711_schallero.pdf – *DE JTT* fénymásolat.

³⁷⁴ RMK III. 6225 – Prot. Egyháztört. Adattár 1928. 130 – Ktári Szle 1935. 102 – **VD17 547:692127E** – Gotha – UB Erfurt: 01 – G. 8° 05174a (16) – *DE JTT* fénymásolat.

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

19							
Praes:	Bernegger, Matthias						
Resp:	Gruber, Daniel				Eisenstadiensis Austriacus		
	Discursus Historico-Politicus De Peregrinatione Studiosorum						
Un:	Straßburg V. 1619						
	Straßburg (Reppius) 1619 ³⁷⁵						
	Straßburg (Reppius) 1625 ³⁷⁶						
	Jena (Müller) 1680 ³⁷⁷						
	Jena (Ehrichius, Paulus) 1714 ³⁷⁸						
mon.	par.	cor. (49)	ded.	grat. (8)		31. pp.	71. th.

20							
Praes:	Bernegger, Mathias						
Resp:	Heindel, Ferdinandus				Posoniensis-Ungarus		
	Disputatio Historico-Politica: Continens Quaestiones tres Miscellaneas						
	Un: Straßburg X. 1624						
	Straßburg (Reppius, Johanes) 1624 ³⁷⁹						
misc.	par.	cor.(3)	ded.	grat.(2)		12. pp.	3. th.

³⁷⁵ HAB (Wolfenbüttel) 240.21 Quod. (1) – *DE JTT fénymásolat* – BSB (München) 4 Diss. 3232/18 – **VD17 23:259819L**.

³⁷⁶ BSB (München) 4 Diss. 3757/12 – *DE JTT fénymásolat* – **VD17 1:014903Z**.

³⁷⁷ MTA (Budapest) – http://real-r.mtak.hu/800/1/1673_1711_berneggeri.pdf – MPI (Frankfurt) Misc. jur. 038-030, Var. Disp. 75/7, Var. Disp. 144/027 – *DE JTT fénymásolat* – BSB (München) 4 Diss. 2287/11 a – **VD17 23:281619Z – VD17 32:628020Z – VD17 23:281627R**.

³⁷⁸ MPI (Frankfurt) DISE 84/014, Var. Disp. 666/36 – *DE JTT fénymásolat* – BSB (München) 4 Diss. 3755,17; 4 Diss. 5312/16; 4 Diss. 4/20 (német címkiegészítéssel: *Vom reisenden Studenten*) – **VD18 10199969-003**.

³⁷⁹ OSZK RMK III. 1365 – *DE JTT fénymásolat* – Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek 4 Gs 523-52.

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

21							
Praes:	Gartzaeus, Andreas						
Resp:	Hendel, Johann				(Siebenbürgen)		
	Libri quarti disputatio III. de rebus republ. adjuvantibus						
Un:	Königsberg??						
	Königsberg 1648 ³⁸⁰						
mon.	thv.1.					3. pp.	8. th.

22							
Praes:	Hundeshagen, Johannes Christophorus						
Resp:	Henning, Andreas				Corona-Trasylyvanus		
	Disputatio Academica De Jure Naturali						
Un:	Jena XI. 1666						
	Jena (Sengenwaldus, Georgius) 1666 ³⁸¹						
	Jena (Sengenwaldus, Georgius) 1667 ³⁸²						

³⁸⁰ In: M. Anreae Gartzaei Disputationes XXXII., Schönbornerianae, Amplissimae Regiomontanae Philosophicae Facvltatıs Consensu privatim habitae, [Regiomontum] Johannes Revsnerus, 1648 – BU Torun – **VD17 12:175654Z** – BSB (München) 4 Diss 479/41 – *DE JTT fénymásolat*.

³⁸¹ RMK III. 2332 – **Bruckenthal-Bibliothek (Nagyszeben)** – hiányzik.

³⁸² In: Tractatus Politicus V. Exercitationibus Academicis Exhibitus a M. Johanne Christophoro Hundeshagen Facult. Philosoph. in Academ. Ienensi Adiuncto, Jena, MDCLXVII – Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena 4 Diss.theol.88(3) – *DE JTT fénymásolat* – Gotha, Forschungs- und Landesbibliothek Diss.hist 8° 00008 (31) – **VD17 547:625067R**.

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

23							
Praes:	Felwinger, Johann Paul						
Resp:	Heuchelin, Christian				Poson.		
	Dissertatio Politica de Legibus						
Un:	Altdorf IX. 1660						
	Altdorf (Hagen, Georgius) 1660 ³⁸³						
	Altdorf (Cramer, Johannes) 1665 ³⁸⁴						
mon.	par.		grat. (2)			32. pp.	60. th.

24							
Praes:	Wendeler, Michael						
Resp:	Honterus, Johannes				Corona Transylvanus		
	Disputatio Politica De Republica Hebraeorum						
Un:	Wittenberg 20. VI. 1655						
	Wittenberg (Fincelius, Wilhelmus) 1655 ³⁸⁵						
mon.	par.		ded.			22. pp.	53. th.

25							
Praes:	Wendeler, Michael						
Resp:	Hutter, Georgius				Cibinio-Transylvanus		
	Nonnullas Positiones Politicas, ad caput de Subditis pertinentes						
Un:	Wittenberg 19. VI. 1662						
	Wittenberg (Fincelius, Wilhelmus) 1662 ³⁸⁶						
misc.	par.					4. pp.	11. th.

³⁸³ MTA (Budapest) RMIr. III. 552. – http://real-r.mtak.hu/782/1/RM_III_552.pdf – DE JTT fénymásolat – RMK III. 6409 – Regensburg, Staatliche Bibliothek 999/A.Diss.2977 – **VD17 3:680451H** – **VD17 547:656613Z**.

³⁸⁴ In: Johannis Pauli Felwinger ... Tractatus Tres I. de Consiliariis. II. de Senatoribus. III. De Legibus Cum Indice verum et verborum, Altdorfii, 1665. – Regensburg, Staatliche Bibliothek – 999/Jur. 506.

³⁸⁵ MPI (Frankfurt) Var. Disp. 69/12 – BSB (München) 4 Diss. 333/32 – DE JTT fénymásolat – **VD17 14:062363P** – **VD17 12:145244M**.

³⁸⁶ MTA (Budapest) RMIr. III. 512 – DE JTT fénymásolat – **VD17 3:015074H**.

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

26							
Praes:	Wendeler, Michael						
Resp:	Jentschius, Christianus				Pannonius		
	Disputatio politica De bello continens materiae praesentis I. praecepta utiliora, II. axiomata illustriora, III. problemata selectiora						
Un:	Wittenberg 1641 ³⁸⁷						
mon.	thn., par.			grat. (2)		12. pp.	26. th.

27							
Praes:	Wendeler, Michael						
Resp:	Jentsch, Christian				Posoniensis Ungarus		
	Disputationum Politicarum Undecima De Corruptionibus Rerumpublicarum						
Un:	Wittenberg 7. V. 1642						
	Wittenberg (Wendt, Michael) 1642 ³⁸⁸						
mon.	par.					18. pp.	54. th.

28							
Praes:	Verhel, Arnoldus						
Resp:	Katona, Stephanus				Geleino-Hungarus		
	Disputatio Politica De Bello et Pace						
Un:	Franeker						
	Franeker (Balck, Idzardus) 1653 ³⁸⁹						
mon.	par.	cor. (12)	ded.			28. pp.	39. th.

³⁸⁷ Könyvtári Szemle 1935. 102. – Wittenberg Lutherstadt, Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt Lutherhaus Wittenberg, Bibliothek – MHD 109 (23).

³⁸⁸ Dresden, Sächsische Landesbibliothek / Staats- und Universitätsbibliothek Coll.diss.A.131,41 – *DE JTT fénymásolat* – Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek – Diss Jur 1953 – **VD17 14:062342T**.

³⁸⁹ MTA – *DE JTT fénymásolat* – RMK III. 1835.

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

29							
Praes:	Meiszner, Johannis Georgius						
Resp:	Langen, Johannes Christophorus						
	Problema Politicum, Quid astris tribuendum circa Rerumpublicarum conversiones?						
Un:	Wittenberg 12. XI. 1681						
	Wittenberg (Wilckius, Johannes) 1681 ³⁹⁰						
mon.	par.					17. pp.	34. th.

30							
Praes:	Rotlöben, Johannes						
Resp:	Lani, Zacharias			Turocensis Pannonius			
	Disputatio Prima Politici Discursus De Belli Causa Formali						
Un:	Wittenberg 23. VII. 1619						
	Wittenberg (Gorman, Johannes) ³⁹¹						
mon.	par.			grat. (2)		24. pp.	42. th.

31							
Praes:	Bernegger, Matthias						
Resp:	Listi, Franciscus			L. B. in Kettsee, Prellenkirchen & Kabold			
	Qvaestionvm praecipve Politicarum ex Agricola C. Cornelij Taciti collectarum, Fasciculus I.						
Un:	Straßburg III. 1616.						
	Straßburg (Carolus Johannes) 1616 ³⁹²						
misc.	par.		ded.	grat. (3)		49. pp.	308. th.

³⁹⁰ BSB (München) 4 Diss. 447/36 – *DE JTT fénymásolat* – RMK III. 3146a – OSZK – **VD17 12:168439Y – VD17 12:168687B.**

³⁹¹ Staatsbibliothek zu Berlin/Preussische Kulturbesitz 10 in FI 8703 – *DE JTT fénymásolat.*

³⁹² MTA (Budapest) RMIr. III. 764 – http://real-r.mtak.hu/786/1/RM_III_764.pdf – *DE JTT fénymásolat* – OSZK RMK III. 1178 – Regensburg, Staatliche Bibliothek 999/4Jur.302.

32							
Praes:	Schallerus, Jacobus						
Resp:	Martini, Matthias				ex Pannonibus Sempronianus		
	Dissertatio politica De Matrimonio						
Un:	Straßburg 6. II. 1663.						
	Straßburg (Dolhopffius, Georgius Andreas) 1663 ³⁹³						
mon.	par.	cor. (13)	ded.	grat.		23. pp.	36. th.

33							
Praes:	Felwinger, Johannes Paulus						
Resp:	Metzger, Johannes Honorius				V. A.		
	Politica De Politico Dissertatio						
Un:	Altdorf II. 1660						
	Altdorf (Hagen, Georgius) 1660 ³⁹⁴						
	Altdorf (Schönnerstaedt, Johannes Henricus) 1666 ³⁹⁵						
mon.	thv.2			grat. (3)		31. pp.	24. th.

³⁹³ RMK III. 2217 – *DE JTT fénymásolat* – Regensburg, Staatliche Bibliothek 999/A.Diss.14642.

³⁹⁴ OSZK RMK III. 6410, 6411. – *DE JTT fénymásolat* – Regensburg, Staatliche Bibliothek 999/A.Diss.2975 – **VD17 547:656157D**.

³⁹⁵ Joh. Pauli Felwinger... *Dissertationes Politicae, de omnibus rerumpublicarum speciebus, tam bonis, quam prolapsis: nec non de aliis nonnullis materiis ad Doctrinam Politicam spectantibus...*, Altdorfii, Typis Johannis Henrici Schönnerstaedt, anno M.DC.LXVI, 775-816. – BSB (München) Diss. 659 a – *DE JTT fénymásolat*.

34							
Praes:	Röhrensee, Christianus						
Resp:	Michaelis, Georgius				Hungarus		
	Aerarium Cautum Quindena Positionum Delineatum						
Un:	Wittenberg 14. I. 1682						
	Wittenberg (Henckelius, Matthaues) 1682 ³⁹⁶						
misc.	thn.					4. pp.	15. th.

35							
Praes:	Bernegger, Matthias						
Resp:	Moslehner, Michael Johannes				Schemnicio Vngarus		
	In C. Svetonii Tranquillii Avgvstvm, Diatribe V.						
Un:	Straßburg, IV. 1632						
	Straßburg (Glaserus, Wilhelmus Christianus) 1632 ³⁹⁷						
	Straßburg (Bernegger) 1654 ³⁹⁸						
	Straßburg (Bockenhoffer, Johannes Joachim) 1655 ³⁹⁹						
misc.	par.	cor. (20)	ded.	grat. (2)		29. pp.	

³⁹⁶ FB (Gotha) Diss.phil 8° 59 (37a) – *DE JTT fénymásolat* – **VD17 39:147467S**.

³⁹⁷ Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek 4 Gs 523-23- *DE JTT fénymásolat* – OSZK RMK III. 1488.

³⁹⁸ In: Matthiae Berneggeri Diatribae in C. Suetonii Tranquilli C. Jul. Caesarem, Augusti quaedam, et Titum Vespasianum ex auctoris adnotationibus passim auctae et emendatae, Argentorati, Typis Berneggerianis, MDCLIV, 71–93. – BSB (München) 4 Diss. 252/6 – *DE JTT fénymásolat*.

³⁹⁹ in: Matthiae Berneggeri Diatribae in C. Suetonii Tranquilli C. Jul. Caesarem, Augusti quaedam, et Titum Vespasianum ex auctoris adnotationibus passim auctae et emendatae, Argentorati, Sumptibus Johannis Joachimi Bockenhofferi, MDCLV, 71–93. – Regensburg, Staatliche Bibliothek – 999/4Class.114 – *DE JTT fénymásolat*.

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

36							
Praes:	Bernegger, Matthias						
Resp:	Moslehner, Michael Johannes				Schemniczio Ungarus		
	Dissertatio Historico-Politica De Odio Subditorum Adversus Principem						
Un:	Straßburg, IX. 1632						
	Straßburg (Reppius, Johannes) 1632 ⁴⁰⁰						
mon.	par.		ded.	grat.(4)		44. pp.	55. th.

37							
Praes:	Wendeler, Michael						
Resp:	Newnachbar, Paulus				Corona Transylvanus		
	Disputatio Politica De Officio magistratus circa religionem & reipublicae defensionem						
Un:	Wittenberg 20. VI. 1655						
	Wittenberg (Fincelius, Wilhelmus) 1655 ⁴⁰¹						
mon.	par.		ded.			20. pp.	45. th.

38							
Praes:	Gutkuis, Georgius						
Resp:	Oztrozith de Ghylethinz, Johannes				Liber Baro In Illawa &c.		
	Disputationem Politicam De Maiestatis Absoluta Potestate						
Un:	Wittenberg 9, XI. 1616						
	Wittenberg (Richterius, Johannes) 1616 ⁴⁰²						
mon.	par.		ded.		Hung.	12. pp.	6. quaest..

⁴⁰⁰ MPI (Frankfurt) Disp. iur. Arg. III. – *DE JTT fénymásolat* – OSZK RMK III. 1488 – ÖNB 134.030-B.

⁴⁰¹ Dresden, Sächsische Landesbibliothek/ Staats- und Universitätsbibliothek, Coll.diss.A.131,30 – *DE JTT fénymásolat* – **VD17 14:062320Q**.

⁴⁰² OSZK – *DE JTT fénymásolat* – RMK III. 1182 – **VD17 3:020474M**.

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

39							
Praes:	Bernegger, Matthias						
Resp:	Öppy, Jacobus				Raika-Pan.		
	Dodecas VII. Miscellaneorum Quaestionum, Ex C. Cornelii Taciti, De Situ moribusque Gemanorum, libello desumptarum:						
Un:	Straßburg 08. IV. 1616.						
	Straßburg (Carolus Johannes) 1616 ⁴⁰³						
misc.	thv. 1		ded.	grat. (4)		23. pp.	12. quaest.

40							
Praes:	Witzendorffs, Wilhelm						
Resp:	Paludnig, Johannes				Cassovia Hungarus		
	Disputationum Politicarum Tertia De Domino Et Servo, Parentibus Et Liberis						
Un:	Rostock 17. I. 1635						
	Rostock, (Reusner, Johannes) 1635 ⁴⁰⁴						
misc.	thn.	cor. (6)		grat.		8. pp.	22. th.

41							
Praes:	Bernegger, Matthias						
Resp:	Perlowitz, Andreas				Batthen. Hun.		
	Conclusiones Aliquot Politicae... Quas Privata Collectas Industria jEx Augusti Caesaris Vita Sub Init.						
Un:	Straßburg 1628						
	Straßburg (Ledertz, Paulus) 1628 ⁴⁰⁵						
misc.	par.			ded.		29. pp.	14. th.

⁴⁰³ MTA (Budapest) RMIr III. 333 – http://real-r.mtak.hu/783/1/RM_III_333.pdf – DE JTT fénymásolat – OSZK RMK III. 1179. – BSB (München) 4 Diss. 1140/24 (Másik címlappal, ugyanolyan tartalommal: *Dodecas Quaestionum Militarium, Ex C. Taciti Germania desumptarum...* – Regensburg, Staatliche Bibliothek 999/4Jur.302. – DE JTT fénymásolat).

⁴⁰⁴ OSZK – DE JTT fénymásolat – RMK III. 1507.

⁴⁰⁵ WLB (Stuttgart) Jur. Diss. 1656 – DE JTT fénymásolat – RMK III. 1429.

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

42							
Praes:	Bernegger, Matthias						
Resp:	Perlowitz, Andreas				Batthensis Hungarus		
	Disputatio Politica. De Veris Ac Genuinis Boni Civis Notis, Bonique Reipub.						
Un:	Straßburg 1. I. 1629						
	Straßburg (Ledertz, Paulus) 1629 ⁴⁰⁶						
mon.	thn.			ded.		12. pp.	75. th.

43							
Praes:	Felwinger, Johannes Paulus						
Resp:	Pez, Johannes Ernst				Nob. Hung.		
	Thesium Ex Universa Politices Doctrina Depromptarum Decades Viginti Duae						
Un:	Altdorf 18. XII. 1654						
	Altdorf (Hagen, Georgius) 1654 ⁴⁰⁷						
misc.	thn.					20. pp.	225. th.

44							
Praes:	Falck, Nathanael						
Resp:	Pilarik, Johannes				Oczowa-Hung.		
	An & Quousq[ue] Princeps observare Leges Fundamentales teneatur						
Un:	Wittenberg 20. IV. 1689						
	Wittenberg (Wilckius, Johannes) 1689 ⁴⁰⁸						
mon.	par.					24. pp.	16. th.

⁴⁰⁶ MTA (Budapest) RMIr. III. 383. – *DE JTT fénymásolat* – RMK III. 1439.

⁴⁰⁷ LB Stuttgart jur Diss. 4680 – *DE JTT mikrofilm* – RMK III. 1864 – Regensburg, Staatliche Bibliothek 999/A.Diss.12636 – **VD17 547:690240M.**

⁴⁰⁸ ULB (Halle) Wittenberg, Diss., Ergbd. 2, 1668-1708 (22) – *DE JTT fénymásolat* – SBB-PK (Berlin) in: Schoepp. 480 – RMK III. 3591. – **VD17 39:146375Y.**

45 Kérdés maradjon-e?							
Praes:	Wendeler, Michael						
Resp:	Pirgler, Casparus				Posoniensis Ungarus		
	Ex Philosophia Practica de Semivirtutibus & Heroica						
Un:	Wittenberg 15. V. 1639.						
	Wittenberg (Röhner, Johannes) 1639 ⁴⁰⁹						
mon.	par.			grat. (2)		24. pp.	

46							
Praes:	Conring, Hermann						
Resp:	Poch, Georg				Oedenburg		
	Disputatio Politica De Rebuspublicis in Genere						
Un:	Helmstedt 26. VI. 1639						
	Helmstedt (Lucius, Jacobus) 1639 ⁴¹⁰						
	(Meyer, Fridericus Wilhelmus) 1730 ⁴¹¹						
mon.	par.					28. pp.	66. th.

⁴⁰⁹ ULB (Halle) 05A 2374 – *DE JTT fénymásolat* – **VD17 3:697845N**.

⁴¹⁰ HAB (Wolfenbüttel) 218. 24. Quod. (12) – *DE JTT fénymásolat* – RMK III. 1465 – Regensburg, Staatliche Bibliothek 999/A.Diss.2033 – **VD17 14:065932G – VD17 1:007152R – VD17 23:255133X**.

⁴¹¹ in: *Hermannii Conringii ... Operum Tomus III. civis elenchus post praefationem conspicitur, continens Varia Scripta Politica, ... cvrante commentariisque suis haec opera passim avgente et illustrante Johanne Wilhelmo GOEBELIO...*, Brvnsvigiae, sumtibvs Friderici Wilhelmi Meyeri, MDCCXXX, 816-822. – *DE JTT fénymásolat*.

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

47							
Praes:	Felwinger, Johannes Paulus						
Resp:	Polani, Georgius			Sempronio-Hungarus			
	Disputationum Politicarum De Arte XRHMATISTIKH, Sexta & Vltima. De Monopolio						
Un:	Altdorf II. 1651						
	Altdorf (Hagen, Georgius) 1651 ⁴¹²						
	Frankfurt am Main (Weiss, Johannes Fridericus) 1652 ⁴¹³						
	Altdorf (Meyer, Henricus) 1671. ⁴¹⁴						
mon.	cap.					22. pp.	23. th.

48							
Praes:	Berckringer, Daniel						
Resp:	Posahazi, Johannes			Ungarus			
	Disputatio politica De Republica						
Un:	Utrecht 18. III. 1654.						
	Utrecht (Waesberg, Johannes) 1654 ⁴¹⁵						
mon.	par.	cor. (16)	ded.			14. pp.	9. th.

⁴¹² RMK III. 1764 – **VD17 75:705872Y**.

⁴¹³ In: *Ars XRHMATISTIKH, hoc est, Explicatio Politica Rationis Ditescendi; Adjectis aliquot quaestionibus politicis*. Auctore M. Joan. Paulo FELWINGER/ Norimbergensi, polit. Metaph. et Log. P.P. Altdorph. editio altera, avctior et emendatior, Francofvrti ad Moenvm, Typis et svmptibvs Johannis Friderici Weissii, MDCLII, 132–153. pp. – HAB (Wolfenbüttel) 95.25. Pol (2) – *DE JTT fénymásolat* – BSB (München) H.mon. 230/3; Pol.g. 301 m – **VD17 12:113861R**.

⁴¹⁴ In: *Johannis Pauli Felwinger Professoris Altdorffini Tractatus Duo: De Arte XRHMATISTIKH, sive Rationis Ditescendi. II. De Judice. Cum indice rerum et verborum*. Editio tertia, avctior et emendatior, Altdorphi Typis et Sumptibus Henrici Meyer, Vniversitatis Typographi, MDCLXXI. 130–152. pp. – Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg H00/ALTD-I 581 – **VD17 75:704280C** (kissé megváltozott szöveg).

⁴¹⁵ RMK III. 1908 – *DE JTT fénymásolat*.

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

49							
Praes:	Besoldus, Christophorus						
Resp:	Preining, Ioannes Andreas				Viennensis Austrius		
	Quam summa favente Maiestate						
Un:	Tübingen 7. I. 1620						
	Tübingen (Cell, Iohan Alexander) 1620 ⁴¹⁶						

50							
Praes:	Felwinger, Johannes Paulus						
Resp:	Preissegger, Georgius				Semp. H.		
	Dissertatio Politica de Bello						
Un:	Altdorf 20. X. 1666						
	Altdorf (Hagen, Georgius) 1666 ⁴¹⁷						
mon.	par.		ded.			20. pp.	23. th.

51							
Praes:	Hornius, Georgius						
Resp:	Puspokius, Joannes Sylv.				Ungarus		
	Disputatio Historici Politica, De Origine, Incrementis & variis Rerum Publicarum Mutationibus						
Un:	Leiden 20. III. 1655						
	Leiden (Leffen, Petrus) 1655 ⁴¹⁸						
mon.	thv. 1	cor. (8)	ded.	grat. (1)		24. pp.	14. th.

⁴¹⁶ Rostock 461019 – **hiányzik.**

⁴¹⁷ BSB (München) 4 Diss. 1609 – *DE JTT fénymásolat* – **VD17 12:155844X.**

⁴¹⁸ MTA (Budapest) RMIr. III. 956 – http://real-r.mtak.hu/785/1/RM_III_956.pdf – Sárospataki Református Kollégium – *DE JTT fénymásolat* – RMK III. 1939.

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

52							
Praes:	Kirchmaier, Georgius Caspar						
Resp:	Rehlinus, Georgius Daniel				Posoniensis Hungarus		
	De originibus Habsburgico-Austriacis et Hohenzollerano-Brandenburgicis						
Un:	Wittenberg 27. X. 1680.						
	Wittenberg (Wilckius, Johannes) 1680 ⁴¹⁹						
mon.	par.					39. pp.	25. th.

53							
Praes:	Ölhafus, Petrus						
Resp:	Reuetter, Michael				Nob: Pannon:		
	Disputatio Extraordinaria, De Urbe & Republica						
Un:	Danzig 1650						
	Danzig (Rhetus, Georgius) 1650 ⁴²⁰						
mon.	par.	cor.	ded.	grat.(5)		36. pp.	80. th.

54							
Praes:	Wendeler, Michael						
Resp:	Ritthalerus, Michael				Modorensis Pannonius		
	Nobilitatem Hungarorum Dissertatione Academica						
Un:	Wittenberg XII. 1664						
	Wittenberg (Wendt, Michael) 1664 ⁴²¹						
mon.	par.		ded.	grat. (9)	Hung.	18. pp.	18. th.

⁴¹⁹ HAB (Wolfenbüttel) Gm 3397 – *DE JTI fénymásolat* – RMK III. 6787– SLUB (Dresden) Austriaca 321,37 – **VD17 23:307954F.**

⁴²⁰ PAN Biblioteka Gdańska (Gdansk) Fa 74 8° adl. 39 – *DE JTT fénymásolat* – RMK III. 1742.

⁴²¹ OSZK RMK III. 2264 – *DE JTI fénymásolat* – Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek 4 Gs 523 -71 – **VD17 12:137023L.**

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

55							
Praes:	Moller, Jacobus Fridericus						
Resp:	Roth, Georgius	Leutsch. Hungarus					
	Dissertatio Politica De Iure Maiestatis Circa Erigendas Et Confirmandas Academias						
Un:	Wittenberg, 20. II. 1695						
	Wittenbergae (Schrödterus, Christian) 1695 ⁴²²						
mon.	par.					15. pp.	17. th.

56							
Praes:	Vogt, Johannes						
Resp:	Sarnich-Hausen, Petrus Daniel	Modra Hungarus					
	Dissertatio Ethica Posterior, De Iustitia Particulari						
Un:	Jena 1668						
	Jena (Bauhoferus, Jacobus) 1668 ⁴²³						
mon.	par.		ded.	grat. (7)		38. pp.	42. th.

⁴²² MPI (Frankfurt) Disp. iur. publ. X. – *DE JTT fénymásolat* – RMK III. 3970 – BSB (München) 4 Diss. 416 Beibd.15 – **VD17 3:020516T – VD17 12:158816F.**

⁴²³ ULB (Halle) Jena, Diss., 1668 Schr-Z (20) – *DE JTI fénymásolat* – **VD17 14:020114F.**

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

57							
Praes:	Hundeshagen, Johannes Christophorus						
Resp:	Sattler, Georgius				Bistricio-Transyvanus		
	Disputatio Politica De Republica in genere						
Un:	Jena XII. 1666						
	Jena (Sengenwald, Georgius) 1666 ⁴²⁴						
	Jena (Sengenwaldus, Georgius) 1667 ⁴²⁵						
mon.	par.			grat. (5)		19. pp.	23. th.

58							
Praes:	Husvedelius, Conradus						
Resp:	Schifferer, Michael				Carpona-Pannon.		
	Dissertatio Palladia De Bello Et Belligeratione Ex Selectis Qvibusq; autorib. Politicis & Jctis congestam						
Un:	Jena 4. Calend. II. (29.I.) 1612						
	Jena (Weidner, Johannes) 1612 ⁴²⁶						
mon.	par.		ded.	grat.(3)		20. pp.	144. th.

⁴²⁴ UB (Erlangen) Itd. Phs. 12/46 – *DE JTT fénymásolat* v RMK III. 2334.

⁴²⁵ In: Tractatus Politicus V. Exercitationibus Academicis Exhibitus a M. Johanne Christophoro Hundeshagen Facult. Philosoph. In Academ. Ilenensi Adiuncto, Jena, MDCLXVII – Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek (Jena) 4 Diss.theol.88(3) – *DE JTI fénymásolat*.

⁴²⁶ UB (Erlangen) A.S. 794/59 – *DE JTT fénymásolat* – BSB (München) 4 Diss. 2968/4 – **VD17 12:172176N**.

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

59							
Praes:	Wendeler, Michael						
Resp:	Schnitzlerus, Jacobus				Cibinio Transylvanus		
	Collegii Publici Secundi Disputat. XII. & penultimam De Rerumpublicarum mutatione						
Un:	Wittenberg, 30. IV. 1658						
	Wittenberg (Haken, Johannes) ⁴²⁷						
mon.	par.					3. pp.	16. th.

60							
Praes:	Wendeler, Michael						
Resp:	Schnitzlerus, Jacobus				Cibiniensis Transylvanus		
	Collegii Publici Tertii atque ultimi Disputationem IV. De Potestate Domesticâ						
Un:	Wittenberg, 4. IX. 1658						
	Wittenberg (Haken, Johannes) ⁴²⁸						
mon.	par.					3. pp.	15. th.

⁴²⁷ ELTE Egyetemi Könyvtár RMK III. 347 – RMK III. 2044 – MTA Könyvtár RM III 480 – Bruckenthal Múzeum (Nagyszeben) – *DE JTT fénymásolat.*

⁴²⁸ ELTE Egyetemi Könyvtár RMK III. 349 – RMK III. 2046 – MTA Könyvtár RM III 482 – Bruckenthal Múzeum (Nagyszeben) – *DE JTT fénymásolat.*

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

61							
Praes:	Bernegger, Matthias						
Resp:	Schödel, Martinus	Posonio-Hungarus					
	Disquisistio Historico-Politica, De Regno Hungariae						
	Un: Straßburg 1629						
	Straßburg (Repp, Johannes) 1629 ⁴²⁹						
	Straßburg (Repp, Johannes) 1630 ⁴³⁰						
mon.	par.		ded.	grat. (5)	Hung.	203. pp.	384 + 356 + 352. th.

62							
Praes:	Röhrensee, Christianus						
Resp:	Seelmann, Christianus Martinus	Leutschovia-Hungarus					
	Positionum Politicarum Denarius						
Un:	Wittenberg, 8. XII. 1694						
	Wittebargae (Hakius, Johannes) 1694 ⁴³¹						
misc.	thn.					4. pp.	10. th.

⁴²⁹ HAB (Wolfenbüttel) 34.3 Pol- (3) – BSB (München) 4 Diss. 4720 – *DE JTT fénymásolat* – RMK III. 1440 és 6173 – **VD17 547:691850E – VD17 12:115073C – VD17 39:134458B.**

⁴³⁰ OSZK RMK III. 1460 – HAB (Wolfenbüttel) 68.9 Jur. (5) – Regensburg, Staatliche Bibliothek 999/4Hist.pol.652 – *DE JTT fénymásolat* – **VD17 23:308266U.**

⁴³¹ MPI (Frankfurt) Witt 4/8 – *DE JTT fénymásolat* – RMK III. 3919 – **VD17 39:147166T.**

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

63							
Praes:	Balduinus, Gottlieb						
Resp:	Serpilius, Augustinus				Caesaropol. Hungarus		
	De Bello						
Un:	Wittenberg 19. III. 1664.						
	Wittenberg (Wendt, Michael) 1664 ⁴³²						
mon.	par.			grat. (3)		14. pp.	28. th.

64							
Praes:	Pichlerus, Sigismvndvs						
Resp:	Serpilius, Johannes				Caesaropolit. Pannon.		
	Disputatio Politica De Incrementis Rervm pvbl.						
Un:	Königsberg 27. V. 1645						
	Königsberg (Reusner, Johannes) 1645 ⁴³³						
mon.	par.		ded.			28. pp.	128. th.

65							
Praes:	Pichler, Sigismund						
Resp:	Simonius, Johann				(Hermannstadt/Siebenbürgen)		
	Discursus politicus prooemialis III. de jure gentium, tertio politicarum assertionum principio regulativo						
Un:	Königsberg IX. 1646.						
	Königsberg (Reusner, Johann) 1646 ⁴³⁴						
mon.	par.			grat. (9)		36. pp.	40. th.

⁴³² Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz 5 an: Fl 8703 – Regensburg, Staatliche Bibliothek – 999/A.Diss.275 – *DE JTT fénymásolat* – OSZK RMK III. 2269 – **VD17 1:008991G.**

⁴³³ Volt Bibliotheka Czartoriskich (Krakkó) 65652/I. – SLUB (Dresden) Coll. diss. A. 89, misc. 47. – *DE JTT fénymásolat* – OSZK – RMK III. 1654 és 6265 (2 változat) – **VD17 14:651373A.**

⁴³⁴ Niedersächsische Landesarchiv, Staatsarchiv Bückeburg – *DE JTT fénymásolat.*

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

66							
Praes:	Sagittarius, Johannes Christfriedus						
Resp:	Stockhinger, Georgius	Semp. Hungarus					
	Exercitatio Politica, De Bello						
Un:	Jena XI. 1646						
	Jena (Freyschmiedt, Casparus; Sendgenwaldt, Georgius) 1646 ⁴³⁵						
mon.	par.	cor. (2)	ded.	grat. (6)		20. pp.	20+18. th.

67							
Praes:	Beuther, Joh. Mich.						
Resp:	Szelleczky, Jacobus						
	Symplegas controversarum quaestionum nomico-politicarum, tam foro quam scholis Utilium, adornata						
Un:	Straßburg IX. 1615						
	Straßburg (Bertram, Antonius) 1614 ⁴³⁶						
	Straßburg (Bertram, Antonius) 1615 ⁴³⁷						
misc.	thv.1	cor. (1)		grat. (4)		72. pp.	84. th.

⁴³⁵ Clausthal-Zellerfeld Universitätsbibliothek, Calvörsche Bibliothek, 7 an J 212 – *DE JTT fénymásolat* – **VD17 39:137981H.**

⁴³⁶ Regensburg, Staatliche Bibliothek 999/A.Diss.12794 – ÖNB 44. F. 96. – *DE JTT fénymásolat* – RMK III. 5950 **VD17 3:009926D.**

⁴³⁷ UB (Erlangen) A.S. 822/43 – *DE JTT fénymásolat* – RMK III. 5971 – OSZK – ÖNB +44.P.96.

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

68							
Praes:	Schnitzlerus, Jacobus						
Resp:	Thann, Andreas			Georg-Montanus, Hungarus			
	Dissertatio Politico-Mathematica ex Architectura Militari seu Fortificatione De Praemunitioibus Fortalitorum						
Un:	Wittenberg, 20. IV. 1659.						
	Wittenberg (Haken, Johannes) 1659 ⁴³⁸						
mon.	par.	cor. (5)		grat. (1)		14. pp.	31. th.

69							
Praes:	Bernegger, Matthias						
Resp:	Ursinus a Blagay, Stephanus						
	Quaestionum praecipue politicarum ex Agricola C. Cornelii Taciti collectarum dodecas prima						
Un:	Straßburg 20. VI. 1616						
	Straßburg (Carolus, Johannes) ⁴³⁹						
misc.	par.		ded.	grat. (5)		41. pp.	12. quaest.

70							
Praes:	Schallerus, Iacobus						
Resp:	Vörös, Laurentius			Modra-Hungarus			
	Consideratio Politica Civitatis						
Un:	Straßburg VII. 1653						
	Straßburg (Heyden, Johannis Petri ab) 1653 ⁴⁴⁰						
mon.	cap.		ded.	grat.(9)		36. pp.	

⁴³⁸ ULB Sachsen-Anhalt(Halle) AB 63158 (14) – DE JTT fénymásolat – **VD17 3:012544C**.

⁴³⁹ OSZK 160.189. – Regensburg, Staatliche Bibliothek – 999/4Jur.302 – DE JTT fénymásolat.

⁴⁴⁰ OSZK RMK III. 1847 – DE JTT fénymásolat – BSB (München) 4 Diss. 1866/16 – DE JTT fénymásolat – **VD17 12:164603B** (két nyomdai változat!)

A NÉMET POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A MAGYAR ÁLLAMTANI GONDOLKODÁSRA
A 17. SZÁZADBAN

71							
Praes:	Striebel, Joh. Georgius						
Resp:	Waranay, Andreas	Novisolio-Hung.					
	Discursus Politicus De Religionis In Rep. Necessitate Et Cura						
Un:	Wittenberg 30. IV. 1679.						
	Wittenberg (Henckelius, Matthaues) 1679 ⁴⁴¹						
mon.	par.					16. pp.	16. th.

72							
Praes:	Kirchmaier, Georgius Caspar						
Resp:	Zuanna, Georg Christoph.	Nob. Sempron					
	De originibus Habsburgico-Austriacis et Hohenzollerano-Brandenburgicis						
Un:	Wittenberg VI. (1678).						
	Wittenberg (Wilckius, Johannes) (1678) ⁴⁴²						
mon.	par.					39. pp.	25. th.

73							
Praes:	Pichler, Sigismund						
Resp:	Zuanna, Johannes Melchioris de	Nobil; Pannon;					
	Dissertatio Politica De Republica In genere						
Un:	Königsberg II. 1644						
	Königsberg (Reusner, Johannes) 1644 ⁴⁴³						
mon.	par.		grat. (10)			32. pp.	22.th.+ 4. quaest.

⁴⁴¹ Dresden Sächsische Landesbibliothek / Staats- und Universitätsbibliothek Coll.diss. A.118,23. – *DE JTT fénymásolat* – RMK III. 3028. – **VD17 14:654216S.**

⁴⁴² ULB Sachsen-Anhalt, Sammlung Ponickau II n 4533 – *DE JTI fénymásolat* – RMK III. 4260 – **VD17 3:009704Q.**

⁴⁴³ OSZK – *DE JTT fénymásolat* – RMK III 1621/a és 6247 – **VD17 12:136072F.**

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Allweis 1979 / Werner ALLWEIS, *Von der Disputation zur Dissertation. Das Promotionswesen in Deutschland vom Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert* = Dissertationen in Wissenschaft und Bibliotheken, hrsg. Rudolf JUNG, Paul KAEGBEIN, Walter de Gruyter, München, 1979.
- Baldini 1999 / Artemio Enzo BALDINI, *Ragion di Stato, Tacitismo, Macchiavellismo e Antimacchiavellismo tra Italia ed Europa nell'Età della Controriforma: Bibliografia (1860-1999)*, Genova, 1999.
- Baron 1966 / Hans BARON, *The Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, Princeton University Press, Princeton NJ, 1966.
- Benda 1971 / BENDA Kálmán, *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*, Helikon (1971), 322–329.
- Bene 2004 / BENE Sándor, *Politikai nyilvánosságmodellek és politikai diszkurzustípusok a kora újkori Magyarországon* = Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6-10.) előadásai, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Budapest, 2004, 8–28.
- Bene 2005 / BENE Sándor, *Magyar Politikai Könyvtár (Egy szövegkiadás-sorozat koncepciója)*. http://jog.unideb.hu/bibo/articles/tanulmanyok/bene_sandor-magyar_politikai_konyvtar-2005-01-20.htm.
- Bene 2007 / BENE Sándor, *Eszmetörténet és irodalomtörténet: A magyar politikai hagyomány kutatása*. BUKSZ, 2007, 50–64.
- Berger-Levrault 1892 / Oscar BERGER-LEVRAULT, *Annales des professeurs des Académies et Universités alsaciennes (1523-1871)*, Nancy, 1892.
- Bermbach 1985 / Udo BERMBACH, *Widerstandsrecht, Souveränität, Kirche und Staat: Frankreich und Spanien im 16. Jahrhundert* = Pipers Handbuch der politischen Ideen, Bd. 3: Von den Konfessionskriegen bis zur Aufklärung, hrsg. Iring FETSCHER, Herfried MÜNKLER, Piper, München-Zürich 1985, 101–162.
- von Beyme 2009 / Klaus VON BEYME, *Geschichte der politischen Theorien in Deutschland 1300-2000*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2009.
- Bleek 2001 / Wilhelm BLEEK, *Geschichte der Politikwissenschaft in Deutschland*. C.H. Beck, München, 2001, 9–88.
- Bloom 1979 / Hans W. BLOOM, *Political science in the Golden Age: Criticism, history and theory in Dutch seventeenth century political thought*, *The Netherlands Journal of Sociology* 15(1979), 47-71.
- Brockliss 1996 / Laurence BROCKLISS, *Lehrpläne* = Geschichte der Universität in Europa, II, Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500-1800), hrsg. Walter RÜEGG, C.H. Beck, München, 1996, 252-256.
- Brückner 1977 / Jutta BRÜCKNER, *Staatwissenschaften, Kameralismus und Naturrecht: Ein Beitrag zur Geschichte der Politischen Wissenschaft im Deutschland des späten 17. und frühen 18. Jahrhundert*, C.H. Beck, München, 1977.
- Chang 2004 / Ku-ming (Kevin) CHANG, *From Oral Disputation to Written Text. The Transformation of the Disputation in Early Modern Europe*, *History of Universities* (2004/2).
- Conrads 1982 / Norbert CONRADS, *Ritterakademien der frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivileg im 16. und 17. Jahrhundert*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1982.

- Denzer 1985 / Horst DENZER, *Spätaristotelismus, Naturrecht und Reichsreform: Politische Ideen in Deutschland 1600-1750* = Pipers Handbuch der politischen Ideen, Bd. 3: Von den Konfessionskriegen bis zur Aufklärung, hrsg. Iring FETSCHER, Herfried MÜNKLER, Piper, München, Zürich, 1985, 233–273.
- Dreitzel 1970 / Horst DREITZEL, *Protestantische Aristotelismus und absoluter Staat: Die Politica des Henning Arnisaeus (ca. 1575-1636)*, Wiesbaden, 1970.
- Dreitzel 1991 / Horst DREITZEL, *Monarchiebegriff in der Fürstengesellschaft: Semantik und Theorie der Einherrschaft in Deutschland von der Reformation bis zum Vormärz*. Böhlau, Köln, Weimar, Wien, 1991.
- Dreitzel 1992 / Horst DREITZEL, *Absolutismus und ständische Verfassung in Deutschland: Ein Beitrag zu Kontinuität und Diskontinuität der politischen Theorie in der frühen Neuzeit*, Mainz, 1992.
- Dreitzel 2001 / Horst DREITZEL, *Politische Philosophie* = Grundriss der Geschichte der Philosophie: Die Philosophie des 17. Jahrhunderts, 4/2: das Heilige Römische Reich Deutscher Nation, Nord- und Ostmittel-Europa, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2001, 607-847.
- Eichler 1898 / Ferdinand EICHLER, *Die Autorschaft der akademischen Disputationen*, II., = Beiträge zur Kenntniss des Schrift-, Buch- und Bibliothekswesens, IV, hrsg. Karl DZIATKO, Leipzig, 1898.
- Etényi 2002 / G. ETÉNYI Nóra, *Államelmélet, politika és pamfletek a 17. századi Európában*, Aetas (2002/1), 15–35.
- Fenske et al. 1981 / Hans FENSKE, Dieter MERTENS, Wolfgang REINHARD, Klaus ROSEN, *Geschichte der politischen Ideen: Von Homer bis zur Gegenwart*, Athäneum Verlag, Königstein/Ts., 1981.
- Freedman 2005 / Joseph S. FREEDMAN, *Disputations in Europe in the early Modern Period* = Hora est! On dissertations, Universiteitsbibliotheek Leiden, Leiden, 2005, 30-50.
- Freedman 2010 / Joseph S. FREEDMAN, *Published academic disputations in the context of other information formats utilized primarily in Central Europe (c. 1550-c.1700) = Disputatio 1200-1800. Form, Funktion und Wirkung eines Leitmediums universitärer Wissenskultur*, hrsg. Marion GINDHART, et al., Walter de Gruyter, Berlin-New York, 2010., 89–128.
- Füssel 2006 / Marian FÜSSEL, *Gelehrtenkultur als symbolische Praxis. Rang, Ritual und Konflikt an der Universität der frühen Neuzeit*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2006.
- Füssel 2011 / Marian FÜSSEL, *Die Gelehrtenrepublik im Kriegszustand. Zur bellizitären Metaphorik von gelehrten Streitkulturen der Frühen Neuzeit* = Gelehrte Polemik. Intellektuelle Konfliktverschärfungen um 1700, hrsg. Kai BREMER, Carlos SPOERHASE, Klostermann, Frankfurt am Main, 2011, 158-175.
- Füssel 2015 / Marian FÜSSEL, *Lehre ohne Forschung? Zu den Praktiken des Wissens an der Universität der Frühen Neuzeit* = hrsg. Martin Kitzinger, Sita Steckel, Akademische Wissenskulturen. Praktiken des Lehrens und Forschens vom Mittelalter bis zur Moderne, Schwabe, Basel, 2015, 59-88.
- Gierke 1958 / Otto von GIERKE, *Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien: Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Rechtssystematik*, Scientia, Aalen, 1958.
- Gierl 2004 / Martin GIERL, *Korrespondenzen, Disputationen, Zeitschriften. Wissensorganisation und die Entwicklung der gelehrten Medienrepublik zwischen 1671 und 1730* = Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft, hrsg. Richard VAN DÜLMEN, Sina RAUSCHENBACH, Böhlau, Köln, 2004, 417–438.
- Gindhart – Kundert, 2010 / Marion GINDHART, Ursula KUNDERT, *Einleitung* = Disputatio 1200–1800. Form, Funktion und Wirkung eines Leitmediums universitärer Wissenskultur, hrsg. Marion GINDHART, Ursula KUNDERT, Walter de Gruyter, Berlin, 2010.
- Gerber 1970 / Uwe GERBER, *Disputation als Sprache des Glaubens*, EVZ-Verlag, Zürich, 1970.

- Grabmann 1909-1911 / Martin GRABMANN, *Die Geschichte der scholastischen Methode I-II*. Herdersche Verlagshandlung, Freiburg im Breisgau, 1909-1911.
- Hammerstein 1985 / Notker HAMMERSTEIN, *Zur Geschichte und Bedeutung der Universitäten im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation*, Historische Zeitschrift 241(1985), 287–328.
- Hammerstein 1986 / Notker HAMMERSTEIN, *Universitäten – Territorialstaat – gelehrte Räte* = Die Rolle der Juristen bei der Entstehung des modernen Staates, hrsg. Roman SCHNUR, Duncker & Humblot, Berlin, 1986, 687–735.
- Hammerstein 2000 Notker HAMMERSTEIN, *Universitäten des Heiligen Römischen Reiches deutscher Nation als Ort der Philosophie des Barock* = Uö., Res publica litteraria. Ausgewählte Aufsätze zur frühneuzeitlichen Bildungs-, Wissenschafts- und Universitätsgeschichte, hrsg. Ulrich MUHLACK, Gerrit WALTHER, Duncker & Humblot, Berlin, 2000.
- Hargittay 2001 / HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Budapest, 2001.
- Heckel 1988 / Martin HECKEL, *Die Krise der Religionsverfassung des Reiches und die Anfänge des Dreißigjährigen Krieges* = Krieg und Politik 1618-1648. Europäische Probleme u. Perspektiven, hrsg. Konrad REPGEN, R. Oldenbourg, München, 1988 (=Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 8), 107–131.
- Horn 1893 / Ewald HORN, *Die Disputationen und Dissertationen an den Deutschen Universitäten vornehmlich seit dem 16. Jahrhundert*, O. Harrassowitz, Leipzig, 1893.
- Kaposi 2015 / KAPOSÍ Márton, *Machiavelli Magyarországon*, Argumentum, Budapest, 2015.
- Kaufmann 1987 / Ekkehard KAUFMANN, *Eine Marburger juristische Doktorpromotion in Jahre 1681. Text der Promotionssurkunde mit Anmerkungen* = Wege europäischer Rechtsgeschichte. Karl Kroeschell zum 60. Geburtstag, hrsg. Gerhard KÖBLER (Rechtshistorische Reihe Bd. 60), Peter Lang, Frankfurt am Main, 1987, 100-123.
- Kersting 1994 / Wolfgang KERSTING, *Die politische Philosophie des Gesellschaftsvertrags*, wbg Academic, Darmstadt, 1994.
- Kühlmann 1987 / Wilhelm KÜHLMANN, *Geschichte als Gegenwart: Formen der politischen Reflexion im deutschen „Tacitismus“ des 17. Jahrhunderts* = Res Publica Litteraria: Die Institutionen der gelehrsamkeit in der frühen Neuzeit. Teil I, hrsg. Sebastian NEUMESTER, Conrad WIEDEMANN, Harrasowitz, 1987, 325–348.
- Kundert 1983 / Werner KUNDERT, *Hermann Conring als Professor der Universität Helmstedt* = Hermann Conring (1606-1681): Beiträge zu Leben und Werk, hrsg. Michael STOLLEIS, Duncker & Humblot, Berlin, 1983, 399–412.
- Maier 1962 / Hans MAIER, *Die Lehre der Politik an den deutschen Universitäten vornehmlich vom 16. bis 18. Jahrhundert* = Wissenschaftliche Politik: Eine Einführung in Grundfragen ihrer Tradition und Theorie, hrsg. Dieter OBERNDÖRFER, Rombach, Freiburg, 1962, 59–116.
- Maier 1966 / Hans MAIER, *Ältere deutsche Staatslehre und westliche politische Tradition: Münchner Antrittsvorlesung*, (Recht und Staat in Geschichte und Gegenwart 321), Tübingen, 1966.
- Maier 1986 / Hans MAIER, *Die ältere deutsche Staats- und Verwaltungslehre*, C.H. Beck, München, 1986.
- Marti 1982 / Hanspeter MARTI, *Philosophische Dissertationen deutscher Universitäten 1660-1750. Eine Auswahlbibliographie*, Saur, München, 1982.;
- Marti 1994a / Hp. MARTI, *Disputation* = Historisches Wörterbuch der Rhetorik 2, hrsg. Gert UEDING, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1994, 866-880.
- Marti 1994b / Hp. MARTI, *Dissertation* = Historisches Wörterbuch der Rhetorik 2, hrsg. Gert UEDING, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1994, 880-884.;

- Marti 2001 / Hanspeter Marti, *Dissertation und Promotion an der frühneuzeitlichen Universitäten des deutschen Sprachraums. Versuch eines skizzenhaften Überblicks* = Promotionen und Promotionswesen an deutschen Universitäten der Frühmoderne, hrsg. Rainer A. MÜLLER, SH-Verlag, Köln, 2001,
- Marti 2007 / Hanspeter MARTI, *Von der Präses- zur Respondentendissertation* = Examen, Titel, Promotionen. Akademisches und staatliches Qualifikationswesen vom 13. bis zum 21. Jahrhundert, Schwabe, Basel, 2007, 251–274.
- Marti 2011 / Hanspeter MARTI, *Dissertationen* = Quellen zur frühneuzeitlichen Universitätsgeschichte. Typen, Bestände, Forschungsperspektiven, hrsg. Ulrich RASCHE, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2011,
- Marti 2015 / Hanspeter MARTI, *Die Disputationsschriften – Speicher logifizierten Wissens* = Wissensspeicher der Frühen Neuzeit: Formen und Funktionen, hrsg. Frank Gunert– Anette Syndikus, Walter de Gruyter, Berlin-Boston, 2015,
- Máté 1981 / MÁTÉ Györgyi, *Jean Bodin és a magyar későreneszánsz*, Acta historiae litterarum Hungaricarum 18(1981), 65–69.
- Mommsen 1978 / Karl Mommsen, Disputationen als historische Quelle = Uö., *Katalog der Basler juristischen Disputationen 1558-1818*, hrsg. Werner KUNDERT. Klostermann, Frankfurt am Main, 1978, 15–18.
- Münkler 1985 / Herfried MÜNKLER, *Staatsraison und politische Klugheitslehre* = Pipers Handbuch der politischen Ideen, Bd. 3, hrsg. Iring FETSCHER, Herfried MÜNKLER, Piper, München, Zürich, 1985, 23–72.
- Müller 1981 / Gerhard MÜLLER, *Die Aristoteles-Rezeption im deutschen Protestantismus* = Die Rezeption der Antike: Zum Problem der Kontinuität zwischen Mittelalter und Renaissance, hrsg. August BUCK, Hauswedell, Hamburg, 1981, 55–70.
- Müller 1984 / Rainer A. MÜLLER, *Aristokratisierung des Studiums. Bemerkungen zur Adelsfrequenz an süddeutschen Universitäten im 17. Jahrhundert*, Geschichte und Gesellschaft (1984), 31–46.
- Nietschke 2006 / Peter NIETSCHKE, *Johannes Althusius, Politik (1603)* = Geschichte des politischen Denkens: Ein Handbuch, hrsg. Manfred BROCKER, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2006, 167–181.
- Nietschke 2007 / Peter NIETSCHKE, *Politik und Theologie im Diskurs: Anmerkungen zu einem scheinbar konträren Wissenschaftsverständnis in der Politischen Theorie der Prämoderne* = Politischer Aristotelismus und Religion in Mittelalter und Früher Neuzeit, hrsg. Alexander FIDORA, Johannes FRIED, Matthias LUTZ-BACHMANN, Luise SCHORN-SCHÜTTE, Akademie Verlag, 2007, (Wissenskultur und gesellschaftlicher Wandel 23), 182–188.
- Oestreich *Machtstaat* Gerhard OESTREICH, *Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates* = Uö., Geist und Gestalt des frühmodernen Staates: Ausgewählte Aufsätze, Duncker & Humblot, Berlin, 1969, 35–79.
- Oestreich *Neostoizismus* Gerhard OESTREICH, *Politischer Neostoizismus und Niederländische Bewegung in Europa und besonders in Barndenburg-Preußen* = Uö., Geist und Gestalt des frühmodernen Staates: Ausgewählte Aufsätze, Duncker & Humblot, Berlin, 1969, 101–156.
- Oestreich Mout 1989 / Gerhard OESTREICH, Nicolette MOUT, *Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius (1547–1606). Der Neostoizismus als politische Bewegung* (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 38.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1989.
- Ottmann 2006 / Henning OTTMANN, *Geschichte des politischen Denkens, Band 3. Teilband 1: Von Macchiaivelli bis zu den großen Revolution*, Stuttgart, Weimar, 2006.
- Paczolay–Szabó 2006 / PACZOLAY Péter – SZABÓ Máté, *A politikatudomány kialakulása: A politikaelmélet története az ókortól a huszodik századig*, Rejtjel Kiadó, Budapest, 2006.

- Philipp 1998 / Michael PHILIPP, *Über das Studium der Politik: Propädeutische Ratschläge des Altdorfer Gelehrten Christoph Coler aus dem Jahr 1601* = Politikwissenschaftliche Spiegelungen. Fs. für Theo Stammen, hrsg. Dirk BERG-SCHLOSSER, Gisela RIESCHER, Arno WASCHKUHN, Opladen, Wiesbaden, 1998, 47–59.
- Philipp 1999 / Michael PHILIPP, *Die frühneuzeitliche Politikwissenschaft im 16. und 17. Jahrhundert* = Schulen in der deutschen Politikwissenschaft, hrsg. Wilhelm BLEEK et al., Leske + Budrich, Opladen, 1999, 61–78.
- Philipp 2001 / Michael PHILIPP, *Politische Dissertationen im 17. Jahrhundert* = Promotionen und Promotionswesen an deutschen Universitäten der Frühmoderne, hrsg. Rainer A. MÜLLER, Köln, 2001, 21–44.
- Philipp 2003 / Michael PHILIPP, *Polyarchiewissenschaft: Die Geburt der Politikwissenschaft in Deutschland im 17. Jahrhundert*, Habilitationsschrift, Augsburg, 2003. ?
- Philipp 2006 / Michael PHILIPP, *Theologen als Politologen. Zur Bedeutung der Politikwissenschaft des 17. Jahrhunderts für die akademische Ausbildung protestantischer Geistlicher* = Kulturhermeneutik und kritische Rationalität. Festschrift für Hans Otto Mühleisen zum 65. Geburtstag, hrsg. Friedemann MAURER et al., Fink, Lindenberg im Allgäu, 2006, 575–594.
- Philipp 2007 / Michael PHILIPP, *Berufsperspektiven von Politikstudenten des 17. Jahrhunderts*, = Bilder – Daten – Promotionen: Studien zum Promotionswesen an deutschen Universitäten der frühen Neuzeit, hrsg. Hans-Christoph LIESS, Rüdiger vom BRUCH, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2007. 126–149. ++
- Philipp 2010a / Michael PHILIPP, *Politica und Patronage. Zur Funktion von Widmungsadressen bei politischen Dissertationen des 17. Jahrhunderts* = Disputatio 1200–1800. Form, Funktion und Wirkung eines Leitmediums universitärer Wissenskultur, hrsg. Marion GINDHART, Ursula KUNDERT, Berlin: Degruyter, 2010, 231–268.
- Philipp 2010b / Michael PHILIPP, *Krieg im Politischen Denken und in der Politikwissenschaft der Frühen Neuzeit. Machiavelli – Montesquieu – Besold* = Macht und Recht, hrsg. Ulrich LAPPENKÜPER, Reiner MARCOWITZ, Paderborn, München, Wien, Zürich, 2010, 71–110.
- Philipp 2014 / Michael PHILIPP, *„auctor et respondens“: Die Entwicklung der Altdorfer Politikwissenschaft unter dem Philosophen Michael Piccart und „seinen“ Schülern* = Nürnbergs Hochschule in Altdorf: Beiträge zur frühneuzeitlichen Wissenschafts- und Bildungsgeschichte, Böhlau, Köln-Weimar-Wien, 2014, 212–257.
- Philipp 2015 / Michael PHILIPP, *Neues zur Souveränität und zum Alten Reich. Die Lehre der maiestas duplex und der Antibodinianismus zu Beginn des 17. Jahrhunderts* = Geschichte(n) des Wissens. Festschrift für Wolfgang E. J. Weber zum 65. Geburtstag, hrsg. Mark HÄBERLEIN, Stefan PAULUS, Gregor WEBER, Augsburg, 2015, 557–575.
- Philipp 2016 / Michael PHILIPP, *Einleitung* = Debatten um die Souveränität: Jean Bodins Staatsverständnis und seine Rezeption seit dem 17. Jahrhundert, hrsg. Michael PHILIPP, Nomos, Baden-Baden, 2016, 9–23.
- Philipp 2016b / Michael PHILIPP, *Christoph Besold und die Souveränität. Zur Rezeption Bodins im Deutschland des frühen 17. Jahrhunderts* = Debatten um die Souveränität. Jean Bodins Staatsverständnis und seine Rezeption seit dem 17. Jahrhundert, hrsg. Michael PHILIPP, Baden-Baden, 2016, 123–159.
- Philipp 2016c / Michael PHILIPP, *Konstellationen und Kontexte. Eine typologische Analyse der Beziehungen zwischen Präsidien und Respondenten bei Politikdisputationen zur Souveränität* = Frühneuzeitliche Disputationen – polyvalente Produktionsapparate gelehrten Wissens, hrsg. Marion GINDHART, Hanspeter MARTI, Robert SEIDEL, Karin MARTI-WEISSENBACH, Köln, Weimar, Wien, 2016, 89–150.
- R. Várkonyi 1981 / R. VÁRKONYI Ágnes, *Politikai elmélet – Politikai gyakorlat*, Irodalomtörténet 13(1981/2), 309–413.
- R. Várkonyi 1984 / R. VÁRKONYI Ágnes, *Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17-18. század fordulóján*. = A magyarországi értelmiség a 17-18. században, szerk. ZOMBORI István, Budapest, 1984, 54–81.

- Rasche 2007 / Ulrich RASCHE, *Die Deutschen Universitäten und die ständische Gesellschaft. Über institutionengeschichtliche und soziökonomische Dimensionen von Zeugnissen, Dissertationen und Promotionen in der Frühen Neuzeit* = Bilder – Daten – Promotionen. Studien zum Promotionswesen an deutschen Universitäten der frühen Neuzeit, hrsg. Hans-Christoph LIESS, Rüdiger VOM BRUCH, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2007, 150–273.
- Rehm 1967 / Hermann REHM, *Geschichte der Staatsrechtswissenschaft*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1967, 204–262.
- Reinhard 1996 / Wolfgang REINHARD, *Vom italienischen Humanismus bis zum Vorabend der Französischen Revolution* = Hans FENSKE, Dieter MERTENS, Wolfgang REINHARD, Klaus ROSEN, *Geschichte der politischen Ideen. Von der Antike bis zur Gegenwart*, Frankfurt a. M. 1996, 241–376.
- Reinhard 2002 / Wolfgang REINHARD, *Geschichte der Staatsgewalt: Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*, C.H.Beck, München, 2002.
- Rüegg 1996 / *Geschichte der Universität in Europa, 2: Von der Reformation bis zur Französischen Revolution (1500–1800)*, hrsg. Walter RÜEGG, C.H. Beck, München, 1996.
- Scattola 1995 / Merio SCATTOLA, *Geschichte der politischen Bibliographie als geschichte der politischen Theorie*, Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte 20(1995), 1–36.
- Scattola 1999 / Merio SCATTOLA, *Das Naturrecht vor dem Naturrecht: Zur Geschichte des 'ius naturae' im 16. Jahrhundert*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1999. (Frühe Neuzeit 52. Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext).
- Scattola 2002 / Merio SCATTOLA, *Von der maiestas zur symbiosis. Der Weg Johannes Althusius zur eigenen politischen Lehr in den drei Auflagen seines Politica methodice digesta* = Politische Begriffe und historisches Umfeld in der Politica methodice digesta des Johannes Althusius, hrsg. Emilio BONFATTI, Giuseppe DUSO, Merio SCATTOLA, Harasowitz, Wiesbaden, 2002, 211–249.
- Scattola 2004 / Merio SCATTOLA, «Johannes Althusius und das Naturrecht des 16. Jahrhunderts» = Jurisprudenz, Politische Theorie und Politische Theologie. Beiträge des Herborner Symposiums zum 400. Jahrestag der Politica des Johannes Althusius (1603–2003), hrsg. Frederick S. CARNEY, Heinz SCHILLING, Dieter WYDUCKEL, Duncker und Humblot, Berlin, 2004, (Beiträge zur Politischen Wissenschaft, Bd. 131), 371–396.
- Scattola 2007 / Merio SCATTOLA, *Eine interkonfessionelle Debatte: Wie die Spanische Spätscholastik die politische Theologie des Mittelalters mit der Hilfe des Aristoteles revidierte* = Politischer Aristotelismus und Religion in Mittelalter und Früher Neuzeit, hrsg. Alexander FIDORA, Johannes FRIED, Matthias LUTZ-BACHMANN, Luise SCHORN-SCHÜTTE, Akademie Verlag, Berlin, 2007, *Wissenskultur und gesellschaftlicher Wandel* 23), 139–161.
- Scattola 2010a / Merio SCATTOLA, *Althusius und die Anfänge der politischen Wissenschaft in Deutschland* = Politisch-rechtliches Lexikon der Politica des Johannes Althusius: Die Kunst der heilig-unverbrüderlichen, gerechten, angemessenen und glücklichen symbiotischen Gemeinschaft, hrsg. Corrado MALANDRINO, Dieter WYDUCKEL, Berlin, 2010, 57–72.
- Scattola 2010c / Merio SCATTOLA, *Zu einer europäischen Wissenschaftsgeschichte der Politik* = Werkstatt Politische Kommunikation: Netzwerke, Orte und Sprachen des Politischen – *Officina Comunicazione politica. Intrecci, Luoghi e linguaggi del 'politico'*, hrsg. Christina ANTENHOFER, Lisa REGAZZONI, Astrid VON SCHLACHTA, V&R unipress, Göttingen, 2010, 23–54.
- Scattola 2011 / Merio Scattola: *Wissenschaftsgeschichte im Recht und Politik*, *Rechtsgeschichte* 19(2011), 278–282.
- Scattola 2013 / Merio SCATTOLA, *Von der prudentia politica zur Staatsklugheitslehre. Die Verwandlungen der Klugheit in der praktischen Philosophie der Frühen Neuzeit* = Phronêsis – Prudentia – Klugheit: Das Wissen des Klugen in

- Mittelalter, Renaissance und Neuzeit – Il sapere del saggio nel Medioevo, nel Rinascimento e nell'età moderna, Alexander FIDORA, Andreas NIEDERBERGER, Merio SCATTOLA, Brepolis, Porto, 2013, (Textes et Etudes du Moyen Âge, 68), 227–259.
- Scattola 2015 / Merio SCATTOLA, *Der 'Anweisende Bibliothecarius': Politische Bibliographien als Instrumente der Bewahrung und Vermittlung von Wissen = Wissensspeicher der Frühen Neuzeit: Formen und Funktionen*, hrsg. Frank GRUNERT, Anette SYNDIKUS, Walter de Gruyter, Berlin-Boston, 2015, 165–202.
- Schindling 1994 / Anton SCHINDLING, *Bildung und Wissenschaft in der frühen Neuzeit 1650-1800*, R. Oldenbourg, München, 1994.
- Schindling 1977 / Anton SCHINDLING, *Humanistische Hochschule und freie Reichstadt: Gymnasium und Akademie in Strassburg 1538-1621*, Wiesbaden, 1977 (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz 77.)
- Schlögl 2004 / Rudolf SCHLÖGL, *Vergesellschaftung unter Anwesenden: Zur kommunikativen Form des Politischen in der vormodernen Stadt*, = Interaktion und Herrschaft. Die Politik der frühneuzeitlichen Stadt, hrsg. Rudolf SCHLÖGL, UVK, Konstanz, 2004 (=Historische Kulturwissenschaft 5), 9–60.
- Schnur 1962 / Roman SCHNUR, *Die französischen Juristen im konfessionellen Bürgerkrieg des 16. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte des modernen Staates*, Duncker & Humblot, Berlin, 1962.
- Schnur 1975 / Roman SCHNUR, *Staatsräson: Studien zur Geschichte eines politischen Begriffs*, Berlin, 1975.
- Schorn-Schütte 2004 / Luise SCHORN-SCHÜTTE, *Obrigkeitskritik und Widerstandsrecht. Die 'politica christiana' als Legitimitätsgrundlage = Aspekte der politischen Kommunikation im Europa des 16. und 17. Jahrhunderts*, hrsg. Luise SCHORN-SCHÜTTE, München, 2004, (Historische Zeitschrift; Beiheft 39), 195–232.
- Schorn-Schütte 2009 / Luise SCHORN-SCHÜTTE, *Vorstellungen von Herrschaft im 16. Jahrhundert: Grundzüge europäischer politischer Kommunikation = Die Frühe Neuzeit als Epoche*, hrsg. Helmut NEUHAUS, (Historische Zeitschrift, Beihefte 49), München, 2009, 347–376.
- Schubart-Fikentscher 1970 / Gertrud Schubart-Fikentscher, *Untersuchungen zur Autorschaft von Dissertationen im Zeitalter der Aufklärung* (Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse. Band. 114. Heft 5.), Berlin, Akademie Verlag, 1970.
- Scupin 1988 / Hans Ulrich SCUPIN, *Gemeinsamkeiten und Unterschiede der Theorien von Gesellschaft und Staat des Johannes Althusius und des Jean Bodin = Politische Theorie des Johannes Althusius*, hrsg. Karl-Wilhelm DAHM, Werner KRAWIETZ, Dieter WYDUCKEL, Duncker & Humblot, Berlin, 1988, 301–311.
- Seifert 1980 / Arno SEIFERT, *Staatkunde: Eine neue Disziplin und ihr wissenschaftstheoretischer Ort = Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit vornehmlich im 16.-18. Jahrhundert*, hrsg. Mohammed RASSEM, Justin STAGL, Ferdinand Schöning, Paderborn-München-Wien-Zürich, 1980,
- Seifert 1983 / Arno SEIFERT, *Conring und die Begründung der Staatkunde = Hermann Conring (1606-1681): Beiträge zu Leben und Werk*, hrsg. Michael STOLLEIS, Berlin, 1983, 201–214.
- Shapin 1998 / Steven SHAPIN, *Die wissenschaftliche Revolution*, Fisher, Frankfurt a. M., 1998.
- Stollberg-Rilinger 2000 / Barbara STOLLBERG-RILINGER, *Europa im Jahrhundert der Aufklärung*, Reclam, Stuttgart, 2000.
- Stolleis 1980 / Michael STOLLEIS, *Arcana imperii und ratio status: Bemerkungen zur politischen Theorie des frühen 17. Jahrhunderts*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1980.
- Stolleis 1981 / Michael STOLLEIS, *Säkularisation und Staatsräson in Deutschland um 1600 = Cristianesimo, Secolarizzazione e Diritto moderno*, ed. Luigi LOMBARDI VALLAURI, Gerhard DILCHER, Milano 1981, 611–626.

- Stolleis 1983a / Michael STOLLEIS, *Die Einheit der Wissenschaften: Herman Conring (1606-1681)* = Hermann Conring (1606-1681): Beiträge zu Leben und Werk, hrsg. Michael STOLLEIS, Berlin, 1983, 11–31.
- Stolleis 1983b / Michael STOLLEIS, *Macchiavellismus und Staatsräson: Ein Beitrag zu Conrings politischem Denken* = Hermann Conring (1606-1681): Beiträge zu Leben und Werk, hrsg. Michael STOLLEIS, Berlin, 1983, 173–199.
- Stolleis 1986 / Michael STOLLEIS, *Grundzüge der Beamtenethik (1550-1650)* = Michael STOLLEIS, *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit*, Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1990, 197–231.
- Stolleis 1987a / Michael STOLLEIS, *Lipsius-Rezeption in der politisch-juristischen Literatur des 17. Jahrhunderts in Deutschland*, *Der Staat* 26(1987), 1–30.
- Stolleis 1987b / Michael STOLLEIS, *Reichspublizistik — Politik – Naturrecht im 17. und 18. Jahrhundert* = Staatsdenker im 17. und 18. Jahrhundert: Reichspublizistik, Politik, Naturrecht, hrsg. Michael STOLLEIS, Frankfurt am Main, 1987, 9–28.
- Stolleis 1988 / Michael STOLLEIS, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland: Erster Band: Reichspublizistik und Polizeywissenschaft*, C.H. Beck, München, 1988.
- Stolleis 1989 / Michael STOLLEIS, *Tradition und Innovation in der Reichspublizistik nach 1648* = Tradition, Norm, Innovation. Soziales und literarisches Traditionsverhalten in Deutschland, hrsg. Wilfried BARNER, Oldenbourg, München 1989, 1–17.
- Stolleis 1990 / Michael STOLLEIS, *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit*, Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1990.
- Szabó 1993 / SZABÓ Béla, *Előtanulmány a magyarországi joghallgatók külföldi egyetemeken a XVI-XVIII. században készített disputatióinak (dissertációinak) elemzéséhez*, Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Juridica et Politica Tom. VIII. Fasc. 5. (1993), 79–154.
- Szabó 2011a / P. SZABÓ Béla, *Magyarországiak politica-disputatiói nyugat-európai egyetemeken a 17. században* = A szabadság felelőssége. Írások Dénes Iván Zoltán 65. születésnapjára, szerk. PÉNZES Ferenc, RÁCZ Sándor, TÓTH-MATOLCSI László, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011, 276–308.
- Szabó 2011b / P. SZABÓ Béla, *Erhard Artner jogi tanulmányai Tübingenben a 17. század elején*, *Soproni Szemle* (2011/4), 361-380.
- Szijártó 2016 / SZIJÁRTÓ M. István, *A közjó fogalma a kora újkori politikai diskurzusokban*, *Történelmi Szemle* (2016/4), 499–504.
- Trainingner 2005 / Anita TRAININGER, *Hahnenkampf: Agon und Aggression in akademischen Disputationen der frühen Neuzeit* = Macht Wissen Wahrheit, hrsg. Klaus W. HEMOFER, Anita TRAININGER, Rombach Verlag, Freiburg im Br.-Berlin, 2005, 167–181.
- Trencsényi 2002 / TRENCSENYI Balázs, *Államrezon – állam nélkül: a politikai közösség modelljei és a racion di stato-diskurzus adaptációja Zrínyi Miklós írásaiban* = Ész, természet, történelem: filozófiai tanulmányok, szerk. CZEGLÉDI A. NOVAK, Z., TRENCSENYI B., Budapest, 2002, 8–49.
- Turóczy-Trostler 1953 / TURÓCZI-TROSTLER József, *A magyar felvilágosodás előtörténetéhez*, *Irodalomtörténet* (1953), 321–337.
- Vincze 2010a / VINCZE Hanna Orsolya, *A kora újkori magyar fordítások tétjei* = Uő., Helyzet, jelentés, Komp-Press, Cluj-Napoca, 2010, 140-172.
- de Wall 2014 / Heinrich DE WALL, *Reformierte Staatslehre in der frühen Neuzeit – Einleitende bemerkungen* = Reformierte Staatslehre in der Frühen Neuzeit, hrsg. Heinrich DE WALL, Duncker & Humblot, Berlin, 2014, 9–20.
- Weber 1990 / Wolfgang E. J. WEBER, *Die deutsche Prudentia politica des 17. Jahrhunderts und Thomas Hobbes* = Thomas Hobbes: Le Ragioni del Moderno tra Teologia e Politica. A cura di Gianfranco BORELLI, Morano editore, Neapel, 1990, 165–191.

- Weber 1992 / Wolfgang E. J. WEBER, *Prudentia gubernatoria. Studien zur Herrschaftslehre in der deutschen Politischen Wissenschaft des 17. Jahrhunderts*, Niemeyer, Tübingen, 1992. (Studia Augustana, 4)
- Weber 1997a / Wolfgang E. J. WEBER, *Potestas et potentia Imperii. Bemerkungen zum Bild des Reiches in der deutschen Politikwissenschaft des 17. Jahrhunderts* = Bilder des Reiches, hrsg. Rainer A. MÜLLER, Thorbecke, Sigmaringen, 1997, 91–122.
- Weber 1999 / Wolfgang E. J. WEBER, *Dienst und Partizipation: Bemerkungen zur Rolle der hohen Beamtenschaft in der frühneuzeitlichen Staatsbildung* = Der frühmoderne Staat in Ostzentraleuropa, 1, hrsg. Antoni MACZAK, Wolfgang E. J. WEBER, Augsburg, 1999, 103–115.
- Weber 2002 / Wolfgang E. J. WEBER, *Potestas consilio et auxilio iuvandi: Bemerkungen zur Beratungs- und Rätetheorie bei Johannes Althusius* = Politische Begriffe und historisches Umfeld in der *Politica methodice digesta* des Johannes Althusius, hrsg. Emilio BONFATTI, Giuseppe DUSO, Merio SCATTOLA, Harrasowitz, Wiesbaden, 2002, 185–210.
- Weber 2004 / Wolfgang E. J. WEBER, *Die Erfindung des Politikers. Bemerkungen zu einem gescheiterten Professionalisierungskonzept der deutschen Politikwissenschaft des ausgehenden 16. und 17. Jahrhunderts* = Aspekte der politischen Kommunikation im Europa des 16. und 17. Jahrhunderts. hrsg. Elise SCHORN-SCHÜTTE, R. Oldenbourg, München, 2004, 347–370.
- Weber 2006 / Wolfgang E. J. WEBER, „*Die Politica ist eine Kunst, seinen Stand zu conserviren, klüglich zu regieren, alle impedimenta zu removiren, und sich Freunde zu erwerben.*“ *Bemerkungen zur Transformation und zum Ende der frühneuzeitlichen deutschen Politikwissenschaft um 1700* = Kulturhermeneutik und kritische Rationalität: Festschrift für Hans-Otto Mühleisen zum 65. Geburtstag, hrsg. Friedemann MAURER et al., Lindenberg, 2006, 595–605.
- Weber 2007 / Wolfgang E. J. WEBER, „*Tyrannis nulla maior quam imperare velle conscientiis.*“ *Tyrannislehren in der deutschen politica christiana des 17. Jahrhunderts: Adam Contzen S.J., Lambert Danaeus, Theodor (Dietrich) Reinkingk* = Tirannide e dispotismo nel dibattito del Cinque e Seicento, hrsg. A. ENZO BALDINI, Mailand, 2007.
- Weber 2008 / Wolfgang E. J. WEBER, *Justus Lipsius und das Politikverständnis seiner Zeit* = Justus Lipsius und der europäische Späthumanismus in Oberdeutschland, hrsg. Alois SCHMIDT, C.H. Beck, München, 2008, (Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte, Beiheft 33), 23–36.
- Weber 2012a / Wolfgang E. J. WEBER, *Imprimis Politico necessarium, ut cum hominibus aliquid honoris gradu conversari*: Informationelle und kommunikative Dimensionen der deutschen Politikwissenschaft des 17. Jahrhunderts = Macht und Kommunikation. Augsburgische Studien zur Kulturgeschichte, Silvia Serena TSCHOPP, Wolfgang E.J. WEBER, Akademie, Berlin, 2012, 117–134.
- Weber 2012b / Wolfgang E. J. WEBER, *Lateinische Geheimnisse: Außenpolitisches Handeln und Außenpolitik in der Politikwissenschaft des 17. Jahrhundert* = Frieden übersetzen in der Vormoderne: Translationsleitungen in Diplomatie, Medien und Wissenschaft, hrsg. Heinz DIHHARDT, Marti ESPENHORST, Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2012, 67–88. ++
- Weber 2014 / Wolfgang E. J. WEBER, *Pax optima tuta & bona. Bemerkungen zur Konzeption des Friedens in der politischen Theorie des 16. und 17. Jahrhunderts* = Sprache. Macht. Frieden. Konfliktlösung und Lingualität in der Frühmoderne, hrsg. Johannes BURKHARDT et al., Wißner Verlag, Augsburg, 2014, (Documenta Augustana Pacis. Augsburgische Beiträge zur Friedens- und Konfliktforschung), 33–57.
- Weber ENZ 10 (*Politik*) / Wolfgang E. J. WEBER, *Politik* = Enzyklopädie der Neuzeit Bd. 10, Stuttgart, Metzler, 2009, Sp. 88–106.

- Weber ENZ 10 (*Politische Theorie*) / Wolfgang E. J. WEBER, *Politische Theorie* = Enzyklopädie der Neuzeit Bd. 10, Stuttgart, Metzler, 2009, Sp. 156–168.
- Weiß 2006 / Matthias WEISS, „...weltliche hendel werden geistlich“. *Zur politica christiana des 16. Jahrhunderts* = Ideen als gesellschaftliche Gestaltungskraft im Europa der Neuzeit hrsg. Lutz RAPAHEL, Heinz-Elmar TENORTH, Oldenbourg, München, 2006, 109–124.
- Willoweit 1995 / Dietmar WILLOWEIT, *Hermann Conring = Staatsdenker im 17. und 18. Jahrhundert: Reichspublizistik, Politik, Naturrecht*, hrsg. Michael STOLLEIS, München, 1995, 129–147.
- Wittmann 1959 / WITTMANN Tibor, *Az osztrák Habsburg-hatalom válságos éveinek történetéhez (1606-1618)*, Acta Universitatis Szegediensis Sectio Historica (Studia mediaevalia historiae universalis 1), Szeged, 1959.
- Wittman 1965 / WITTMAN Tibor, *Németalföld aranykora*, Budapest, 1965, 196–212. (Történeti és politikai gondolkodás)
- Zwierlein 2010 / Cornel ZWIERLEIN, *Respublica – regnum – politeía* = Politisch-rechtliches Lexikon der Politica des Johannes Althusius: Die Kunst der heilig-unverbrüderlichen, gerechten, angemessenen und glücklichen symbiotischen Gemeinschaft, hrsg. Corrado MALANDRINO, Dieter WYDUCKEL, Berlin, 2010, 305–321.
- Zsoldos–Blaga, 2006 / ZSOLDOS Endre – Cristina BLAGA, *Jacob Schnitzler Wittenbergben*, Magyar Könyvszemle (2006), 16–31.

A Nemzeti Közzolgálati Egyetem kiadványa

Kiadó:

Nemzeti Közzolgálati Egyetem
Közigazgatási Továbbképzési Intézet
www.uni-nke.hu

Felelős kiadó:

Prof. Dr. Kis Norbert rektorhelyettes
Címe: 1083 Budapest, Üllői út 82.

Tördelőszerkesztő:

Mikes Vivien

ISBN 978-963-498-335-4 (elektronikus)